

हुलाक The Post

नेपाल सरकार
सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय
हुलाक सेवा विभाग
हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र

वर्ष: ६५, अङ्क: २१२, बैशाख, २०८३

Year: 65, Total Issue: 212, May, 2026

नयाँ वर्ष विशेषाङ्क २०८३

ना.सु./खरिदार अभिमूखीकरण कार्यक्रम, सुर्खेत

काउन्टर तथा डाँक व्यवस्थापन तालिम, चितवन

हल्कारा तथा हुलाकी उत्प्रेरक प्रशिक्षण कार्यक्रम, धनगढी

काउन्टर तथा डाँक व्यवस्थापन तालिम, धनगढी

हल्कारा तथा हुलाकी उत्प्रेरक प्रशिक्षण कार्यक्रम, म्याग्दी

सफ्टवेयर तथा सूचना प्रविधि तालिम, काठमाडौं

हुलाक The Post

वर्ष: ६५ | अङ्क: २१२ | बैशाख, २०८३

Year: 65 | Total Issue: 212 | May, 2026

संरक्षक

मनमायाँ भट्टराई पंजोनी
महानिर्देशक

प्रधान सम्पादक

धुवराज आचार्य

सम्पादक मण्डल

कुमारी जानकी कार्की
गणेश गौतम
किशोर विश्वकर्मा
कृष्ण बहादुर थापा

आवरण/लेआउट

रमेश आचार्य

प्रकाशन तथा वितरण

नेपाल हुलाक सेवाका लागि
हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र
बबरमहल, काठमाडौं

फोन: ०१-५३६२५७९, ५३६२७७०, षयाक्स: ५३७२७७०

प्रकाशन प्रति: १४००

मुद्रण

क्लासिक प्रिन्टिङ्ग सर्भिस, काठमाडौं

लेख रचनाको लागि अनुरोध

- हरेक वर्ष नयाँ वर्ष विशेषाङ्क र विश्व हुलाक दिवस विशेषाङ्क (बैशाख र कार्तिक महिना) गरी वार्षिक २ अंकमा प्रकाशन हुने हुलाक पत्रिका (The Post)मा हुलाक सेवाको सुधार तथा प्रवर्धनमा टेवा पुग्ने खोजमूलक एवं अनुसन्धानमूलक, नवप्रवर्तनमुखी, स्तरीय र मौलिक लेख रचनाहरूको लागि अनुरोध गर्दछ।
- लेख रचनाहरूमा विशेष गरी हुलाक सेवा, सुशासन, सूचना प्रविधि, नवप्रवर्तन, सार्वजनिक प्रशासन तथा व्यवस्थापन, हुलाक सेवा सम्बन्धी साहित्य सिर्जना, अध्यात्मिक चिन्तन, समसामयिक शासकीय एवं व्यवस्थापकीय मामिलाहरू लगायतका विषयवस्तुहरू समेटिएको र लेखरचनाको प्रचलित ढाँचामा लेखिएको हुनुपर्नेछ।
- लेख/रचना पठाउँदा Soft/Digital copy र Hard Copy सहित पठाउनुपर्ने वा केन्द्रको इमेल ठेगानामा इ-मेल गर्नुपर्नेछ। फोटोकपि गरीएका लेख रचना स्वीकार गरिने छैन।
- लेखरचना पठाउँदा नेपाली भाषामा भए प्रीति फन्ट (साइज १४), युनिकोड भए कालिमाटी फन्ट (साइज १२) मा र अंग्रेजी भाषामा भए Times New Roman फन्ट (साइज १२) मा हुनुपर्नेछ र लेखरचना कम्तिमा १५०० शब्दको हुनुपर्नेछ।
- लेख रचना पठाउँदा लेखकको पुरा नाम, पद, ठेगाना, सम्पर्क नं., इमेल ठेगाना, स्थाई लेखा नम्बर (PAN No.), कुनै निकाय/कार्यालयमा कार्यरत भए सोको नाम उल्लेख गर्नुपर्नेछ।
- प्राप्त लेख रचनाहरू प्रकाशन गर्ने नगर्ने अधिकार सम्पादक मण्डलमा निहित रहनेछ। प्राप्त लेख रचनाहरू स्तरीयता र प्राथमिकताका आधारमा प्रकाशन गरिने छन्। अन्यत्र प्रकाशन भैसकेका लेखरचनाहरू तथा अन्य लेखकका लेख वा प्रकाशित कृतिबाट हुबहु साभार गरीएका रचनाहरू प्रकाशन गरिने छैन।
- हुलाक पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरू प्रशिक्षण केन्द्रलाई जानकारी नदिई अन्यत्र प्रकाशन गर्न पाइने छैन।
- लेखरचना स्वीकृत/अस्वीकृत गर्ने, सामान्य काँटछाँट र सम्पादन गर्ने सम्पूर्ण अधिकार सम्पादक मण्डलमा निहित हुनेछ। अस्वीकृत लेख रचना फिर्ता गरिने छैन।
- लेख रचनामा व्यक्त विचार लेखकका स्वतन्त्र एवं निजी विचारहरू भएकोले सोप्रति लेखक कार्यरत निकाय अथवा प्रकाशन गर्ने निकाय हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र जिम्मेवार हुने छैन।
- प्रकाशित लेख रचनाको पारिश्रमिक लेखकको बैंक खातामा पठाइनेछ। भुक्तानी प्राप्त नभएमा हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र, बबरमहल, काठमाडौंमा सम्पर्क गर्नुपर्ने छ।
- अन्य विस्तृत जानकारीका लागि कार्यालयको इमेल ठेगाना: ptc@nepalpost@gov.np वा hulakprashikshan@gmail.com र टेलिफोन सम्पर्कका लागि ०१-५३६२५७९ मा सम्पर्क गर्न सकिने छ।

नेपाल सरकार

सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय हुलाक सेवा विभाग

बबरमहल, काठमाडौं

शुभकामना

हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रले नयाँ वर्ष २०८३ को सुखद अवसरमा "हुलाक पत्रिका (The Post)" नयाँ वर्ष विशेषाङ्क प्रकाशन गर्न लागेकोमा खुशी व्यक्त गर्दै यस प्रकाशनको सफलताको लागि शुभकामना प्रकट गर्दछु ।

विक्रम सम्बत १९३५ सालमा "नेपाल हुलाक घर" को स्थापना भएपश्चात औपचारिक रुपमा हुलाक सेवाको सुरुवात भएको नेपालमा हुलाक सेवाको आफ्नै गौरवपूर्ण इतिहास र आरोह अवरोह युक्त यात्रा रहेको छ । सन् १९५६ मा विश्व हुलाक संघ (UPU), सन् १९८२ मा एसिया प्रशान्त क्षेत्रको हुलाक संघ (APPU) र सन् २०१६ मा ई.एम.एस. सहकारी (EMS Co-operative's Global Network) को सदस्यता प्राप्त गरेसँगै नेपाल पनि विश्व हुलाक मंचको जिम्मेवार सदस्यका रुपमा क्रियाशील रहँदै आएको छ । नेपालको हुलाक क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूको सीप तथा क्षमता विकासका लागि तालिम एवं प्रशिक्षण संचालन गर्ने उद्देश्यले विक्रम सम्बत २०१९ साल मार्ग १ गते स्थापित हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रले हरेक वर्ष नयाँ वर्ष विशेषाङ्क र विश्व हुलाक दिवस विशेषाङ्क गरी "हुलाक पत्रिका (The Post)" को वार्षिक २ वटा अंक प्रकाशन गर्दै आएको छ । यसैको निरन्तरता स्वरुप प्रकाशित वि.स.२०८३ सालको नयाँ वर्ष विशेषाङ्क नेपाल हुलाकको सुधार एवं रूपान्तरणको यात्रामा सहायक सिद्ध हुने र यो प्रकाशन सम्पूर्ण हुलाककर्मी तथा शुभचिन्तकहरूका लागि संग्रहणीय सामग्री बन्ने विश्वास लिएको छु ।

यस अंकमा प्रकाशित लेखरचनाहरूबाट हुलाक सेवाको समयानुकूल परिवर्तनमा योगदान पुरनुका अतिरिक्त सरकारले घोषणा गरेको शासकीय सुधारका १०० दिनका १०० कार्यसूचीको बुँदा न. २७ बमोजिम "सरकारी सेवा घरमै उपलब्ध गराउने उद्देश्यले हुलाक सेवालार्ई आधुनिकीकरण गरी Government Courier Service का रुपमा विकास गर्दै नागरिकका कागजात हुलाक मार्फत जनताको घर दैलोमै पुर्याउने" अभियानमा समेत सकारात्मक टेवा पुग्ने विश्वास लिएको छु । आगामी दिनमा पनि थप खोजमूलक लेखरचना समावेश गर्दै अझै गुणस्तरीय, परिष्कृत र पठनीय सामग्री सहित यो प्रकाशनले निरन्तरता पाइरहोस भन्ने शुभकामना प्रकट गर्दछु ।

अन्तमा, नयाँ वर्ष २०८३ सालको पावन अवसरमा म सम्पूर्ण हुलाककर्मी, हुलाक सेवाका आम सेवाग्राही, शुभेच्छुक, शुभचिन्तक लगायत सबैमा हार्दिक मंगलमय शुभकामना प्रकट गर्दछु । यस प्रकाशनमा आफ्ना गहकिला र सिर्जनात्मक विचार सहितका लेखरचना उपलब्ध गराउनुहुने सम्पूर्ण व्यक्तित्वमा आभार एवं कृतज्ञता प्रकट गर्दै यस हुलाक पत्रिकालार्ई अन्तिम रुप दिई प्रकाशन गर्ने सम्पादक मण्डल र हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रलार्ई धन्यवाद सहित प्रकाशनको पूर्ण सफलताको शुभकामना प्रकट गर्दछु ।

बैशाख, २०८३

मनमार्या भट्टारार्ई पंगनी
महानिर्देशक
हुलाक सेवा विभाग

महानिर्देशक

नेपाल हुलाक – द्रुत डाँक सेवा (EMS)

द्रुत • विश्वसनीय • विश्वव्यापी

💡 केवल कागजात होइन -- हामी सम्भावना पनि पुर्याउँछौं !

🚀 कागजात र सामान विश्वभर पठाउनुहोस्

☑ सुरक्षित, द्रुत र पूर्णरूपमा टूट्याक गर्न मिल्ने सेवा

☑ UPUको विश्वव्यापी डिजिटल प्रणालीमा एकीकृत

☑ बुकिङ्ग देखि डेलिभरी सम्मको हरेक गतिविधिको वास्तविक जानकारी

☑ EMS Cooperative अन्तर्गत UPU प्रमाणित सेवा मानकहरु अवलम्बन

☑ नेपालको हुलाक सम्बन्धी कानून अन्तर्गत गैर-पालनाको अवस्थामा क्षतिपूर्ति को व्यवस्था

🌐 किन EMS रोज्ने ?

• नेपाललाई विश्वसँग जोड्ने गति

• डाँक उत्कृष्टता र पारदर्शितामा निर्मित विश्वास

• प्रविधि-संचालित सेवा -- हरेक कदम, हरेक क्षण टूट्याक हुने

• राष्ट्रदेखि विश्वसम्म -- तपाईंको नजिकको डाकघरबाट गन्तव्य मुलुकका हरेक घरदैलोमा

💬 जब सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन्छ, EMS मा पठाउनुहोस् ।

📦 स्मार्ट • सुरक्षित • छिटो -- नेपाल पोष्टको नयाँ मुहार

📍 देशभरि सबै प्रमुख शहर स्थित हुलाक कार्यालयहरूमा उपलब्ध

🌐 तपाईंको मेल अनलाईन टूट्याक गर्नुहोस्: www.gpo.gov.np, www.ems.post

📞 जानकारीको लागि: EMS ग्राहक सेवा केन्द्र --- +९७७-१-४५३०८०३ | ems.gpo@nepalpost.gov.np

📬 नेपाल पोष्ट -- विश्वभरका मन र व्यवसायहरू जोड्दै

सम्पादकीय

पूरानो र विश्वासिलो सरकारी संस्थाको रुपमा रहेको नेपालको हुलाक सेवाले विगत १४८ वर्षदेखि निरन्तर रुपमा हुलाक सेवा प्रवाह गर्दै आएको छ । हुलाक सेवाका अन्तर्राष्ट्रिय संस्था विश्व हुलाक संघ (UPU), एसिया प्रशान्त हुलाक संघ (APPU) र ई.एम.एस. सहकारी (EMS Cooperatives) जस्ता संस्थाहरूसँग आबद्ध रही विश्व हुलाक मंचमा समेत नेपाल हुलाक क्रियाशील रहेको छ ।

सूचना प्रविधिको तीव्र विकास र हुलाक सेवामा आधुनिकीकरणसँगै नेपालको हुलाक सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूको यथोचित क्षमता विकासमा क्रियाशील हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रले हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रको प्रशिक्षण सञ्चालन सम्बन्धी मापदण्ड, २०७८ बमोजिम लामा तथा छोटो अवधिका विभिन्न तालिमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

तालिम तथा प्रशिक्षण सञ्चालनका अतिरिक्त केन्द्रले हरेक वर्ष अर्धवार्षिक रुपमा हुलाक पत्रिका (The Post) को नयाँ वर्ष विशेषाङ्क र विश्व हुलाक दिवस विशेषाङ्क निरन्तर रुपमा प्रकाशन गर्दै आएको छ । यसै सन्दर्भमा नयाँ वर्ष २०८३ का शुभ अवसरमा प्रकाशित यस विशेषाङ्कमा हुलाक सेवा सञ्चालन, व्यवस्थापन र सुधार सम्बद्ध विविध बिषय, जेष्ठ नागरिक र आर्थिक वृद्धि, सुशासन, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक सेवाप्रवाह, सरकारी जग्गाको उपयोग, उद्यमशीलता, नागरिकता, खाद्य सुरक्षा, प्रशासन सुधार, नैतिकता, लोककल्याणकारी विज्ञापन, सूचनाको हक, लगायतका सार्वजनिक प्रशासन एवं व्यवस्थापन सम्बद्ध विविध विषयका २२ वटा लेखरचानाहरू समावेश गरीएको छ ।

यस अङ्कमा समावेश सामग्रीले नवगठित सरकारले घोषणा गरेको शासकीय सुधारका १०० दिनका १०० कार्यसूचीको बुँदा न. २७ बमोजिम “सरकारी सेवा घरमै उपलब्ध गराउने उद्देश्यले हुलाक सेवालाई आधुनिकीरण गरी Government Courier Service का रुपमा विकास गरी नागरिकका कागजात हुलाक मार्फत जनताको घर दैलोमै पुर्याउने” विषयलाई समेत टेवा पुर्याउने, हुलाक सेवाको विकास एवं रुपान्तरणमा सहयोग गर्ने र हुलाक सेवाप्रति रुची राख्नुहुने पाठकवर्ग समेत लाभान्वित हुने अपेक्षा गरीएको छ ।

हाम्रो अनुरोधलाई सहर्ष स्वीकार गरी विविध विषयका आफ्ना महत्वपूर्ण लेखरचना उपलब्ध गराउनुहुने व्यक्तित्वहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दै यस प्रकाशनलाई अझै उत्कृष्ट बनाउनका लागि महत्वपूर्ण लेखरचना, सल्लाह, सुझाव र प्रतिक्रियाको अपेक्षा सहित प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष सहयोग गर्नुहुने सबैमा हार्दिक धन्यावाद प्रकट गर्दछौं ।

सम्पादक मण्डल

नेपाल हुलाक

नेपाल पोष्ट: सरकारी कुरियर सेवाको एक मात्र संस्था

- कागजात र सामान विश्वभर पठाउनुहोस,
- सुरक्षित, पर्याप्त समय लिई पूर्ण रूपमा ट्र्याकिङ गर्न मिल्ने सेवा,
- UPU को विश्वव्यापी डिजीटल प्रणालीमा एकीकृत,
- बुकिङदेखि डेलीभरीसम्मको हरेक गतिबिधिको जानकारी,
- UPU को विश्वव्यापी मान्यता र व्यवस्था अनुरूप संचालित,
- नेपालको हुलाक सम्बन्धी कानून अन्तर्गत संचालित ।

पार्शल सेवा किन रोज्ने ?

- नेपाललाई विश्वसँग जोड्ने गति,
- डाँक सेवाको उत्कृष्टता र पारदर्शिताको निमित्त विश्वास,
- सस्तो, भरपर्दो र सुरक्षित,
- प्रविधिमैत्री सेवा, हरेक कदम, हरेक क्षण ट्र्याक हुने,
- राष्ट्रदेखि विश्वसम्म- तपाईंको नजिकको डाँकघरबाट गन्तव्य मुलुकका हरेक घरदैलोमा सेवा ।

पर्याप्त समय लिई आरामसँग सस्तो मुल्यमा संसारभर पार्शल पठाउनहोस र हुलाकद्वारा प्रदत्त सरकारी सेवाको भरपुर सेवा लिनुहोस ।

थप जानकारीको लागि:

गोश्वारा हुलाक कार्यलय,
डिल्लीबजार, काठमाडौं

वेबसाईट : www.gpo.gov.np

ईमेल : parcelgpo5@gmail.com / parcel.gpo@nepalpost.gov.np

फोन नं. ०१४५४१३२९ / ४५३३३२६

घरघरमा हुलाक, मनमनमा हुलाक

विषयसूची

सि. नं.	शीर्षक	लेखकको नाम र ठेगाना	पेज नं.
१	नेपालमा रहेको जेष्ठ नागरिक र आर्थिक वृद्धि बीचको सम्बन्ध विश्लेषण	उदय राना	१
२	हाम्रो हुलाक सेवालार्ई कसरी प्रभावकारी गराउने ?	सुवासचन्द्र सिवाकोटी	१०
३	नेपाल हुलाक, वर्तमानमा प्राप्त उपलब्धि र भविष्यको सपना	मनमाया भट्टराई पंगेनी	२०
४	सञ्चार सँगै सेवा र व्यापारको माध्यमका रूपमा हुलाक	नेत्र सुवेदी	२६
५	आर्थिक समृद्धिका लागि संस्थागत सुशासनका रणनीतिहरू	छविन्द्र पराजुली	३१
६	हुलाक कार्यालय र लोककल्याणकारी विज्ञापन	लक्ष्मण हुमागाईं	४८
७	अध्यात्म विज्ञान र सार्वजनिक सेवा प्रवाह	अच्युत प्रसाद पौडेल (चिन्तन)	५२
८	विकासमा उद्यमशीलताको महत्व तथा आवश्यकता, समस्या र सुझावहरू	गम्भीर बहादुर हाडा	५९
९	संविधानमा लेखिएको नैतिक पाठ	लक्ष्मी विलास कोइराला	६७
१०	हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रद्वारा संचालित तालिमहरूको अवस्था विश्लेषण	ध्रुवराज आचार्य	७१
११	नेपालमा हुलाक सेवाप्रतिको आम धारणा र सेवा प्रवाहमा भएको वृद्धि	लिलाराज पौडेल	७७
१२	हुलाकसेवा विगत र वर्तमान	सपना कुमारी भट्टराई	८२
१३	नेपालको हुलाक, सुधारका कुरा, अनि भविष्यको आसा	ढाल बहादुर जि सी	८९
१४	नागरिकता प्राप्ति र समाप्तिका आधार	देवी पाण्डे खत्री	९४
१५	राष्ट्रिय सुरक्षा नीति, कार्यान्वयन र आगामी कार्यदिशा	आत्माराम सत्याल	९९
१६	डिजिटल कुरियरको रूपमा नेपालको हुलाक सेवाको रूपान्तरण	टिकाराम ढकाल	१०३
१७	बदलिँदै विश्व परिवेशमा नेपालको खाद्य सुरक्षा: चुनौती, अवसर र भावी कार्यदिशा	रामेश्वर पोखरेल	१०७
१८	नेपालमा सरकारी जग्गा उपयोगसम्बन्धी कानूनी प्रबन्ध र व्यवहारिक चुनौती	रोशन शंकर घिमिरे	११०
१९	नेपालमा प्रशासन सुधार, प्रयास एवं चुनौतीहरू	युवराज आचार्य	११५
२०	हुलाक सेवा संचालनका आधार स्तम्भहरू	गणेश गौतम	१२५
21	What Governance is Good in the Digital Era? Exploring the Necessity, Possibilities, and Feasibility of Digital Governance in Nepal	RoshanYadav	132
22	Exploring the Nexus Between Right to Information (RTI) and Good Governance: An Assessment of Nepalese Regime	HrithikYadav	142

नेपालमा रहेको जेष्ठ नागरिक र आर्थिक वृद्धि बीचको सम्बन्ध विश्लेषण

डा. उदय रानामगर*

सारांश

कुनै पनि देशको जनसांख्यिक संरचना जनसङ्ख्या वृद्धिदर निर्धारणको लागि महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ। जनसङ्ख्याको वृद्धिदरमा उतारचढाव हुनुमा विभिन्न पक्षले भूमिका खेलेको हुन्छ। जनसङ्ख्याको वृद्धिदरलाई पारिवारिक, सामाजिक तथा राजनीतिक पक्षले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ। युवा जनशक्ति देशको आर्थिक वृद्धिको लागि महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा रहेको हुन्छ UN(2007)। जनसङ्ख्या संरचनामा युवाको सङ्ख्या बढी भएको अवस्थालाई जनसांख्यिक लाभको अवस्था मानिन्छ। युवा जनसङ्ख्याको अतिरिक्त जेष्ठ नागरिक व्यवस्थापन पनि राज्यको दायित्व भित्र पर्दछ। आश्रित जेष्ठनागरिकलाई समाजले बोझको रूपमा लिने पनि गरेको पाउँदछौ।

वि.स २०७८ मा भएको जनगणनालाई हेर्दा नेपालको जनसांख्यिक संरचनाको गतिशिलतालाई हेर्दा बाल उमेर समूहबाट युवा उमेर समूहमा प्रवेश गरेको कारणले (१५—५९) वर्षका सङ्ख्या बढेको देखिन्छ। तर जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्यामा पनि उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भईरहेको छ। यसै सन्दर्भमा नेपालमा रहेको जेष्ठ नागरिकले आर्थिक वृद्धिदरमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने विषयलाई यस लेखको उद्देश्य तय गरिएको छ। उक्त उद्देश्य प्राप्तिको लागि विश्लेषणात्मक तथा विवरणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। प्राप्त नतिजाअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर घट्दै गएको र जनसङ्ख्याको वृद्धिदर घटेसँगै आश्रित जनसङ्ख्या बढेर गएको देखिन्छ। जेष्ठ नागरिक बढेसँगै राज्यले यस्तो जनसङ्ख्याको लागि गर्नुपर्ने लगानी वा लागत बढेको छ भने अर्कातिर जेष्ठ नागरिकले उत्पादनमा समेत असर पार्ने भएकोले आर्थिक वृद्धिमा पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ। तर नेपालको सवालमा यस अवधिमा जेष्ठ नागरिक बढ्दो क्रममा रहेको भएतापनि युवाको जनसङ्ख्या अझै उल्लेख्य भएकोले आर्थिक वृद्धिमा तात्त्विक असर पारेको पाइएन। तथापि यो विषय नीति निर्माताको लागि ध्यान दिनु पर्ने विषय भने बनेको छ। त्यसकारण पनि सम्बन्धित निकायले देशभित्र नै रोजगारीको सिर्जना गरी युवाको भरपुर मात्रामा उपयोग गर्ने र जेष्ठ नागरिकको सीप तथा ज्ञानलाई समेत उचित व्यवस्था गर्न सकेको खण्डमा आर्थिक वृद्धिमा जेष्ठ नागरिकको भूमिका सफल रहिरहने र सामाजिक सद्भाव समेत बढ्ने विश्वास गर्न सकिन्छ।

प्रमुख शब्दहरू: जेष्ठ नागरिक, आर्थिक वृद्धि र सम्बन्ध विश्लेषण

१. पृष्ठभूमि

सामान्य प्रयोगमा, जनसङ्ख्या भनेको साझा नागरिकता, पहिचान वा विशेषता भएका व्यक्तिहरूको छुट्टै समूह हो। तथाङ्कीय रूपमा जनसङ्ख्या भनेको एक वा धेरै विशेषताहरू भएका मानिसहरूको समूहको प्रतिनिधिमूलक नमूना हो CBS(2022)। राज्य निर्माणमा जनसङ्ख्या एक अपरिहार्य तत्वको रूपमा रहेको हुन्छ। जनसङ्ख्याको संरचनाले पनि विकासको पूर्वाधार तय गर्ने भएकोले यसको समृद्धिमा विशेष महत्व भूमिका रहन्छ। युवा जनसङ्ख्या भएको अवस्थालाई जनसांख्यिक लाभको अवस्थाको रूपमा लिइन्छ भने नेपालमा आश्रित जनसङ्ख्याको संरचना ठूलो अर्थात् प्रति १०० काम गर्ने उमेर समूहमा ५३ जना आश्रित रहेकोले राज्यको सामाजिक सुरक्षा दायित्व बढेको छ। NSO, (2024)

* सहसचिव, सूचना तथा संचार मन्त्रालय

विश्वका हरेक देशमा औसत आयुको बढोत्तरीसँगै जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य रूपमा बढ्दै आएको छ । विश्वका विकसित देशहरूमा जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या सन् २००२ को तथ्यांकमा जापान, इटाली, जर्मनी, फ्रान्स, चीन र भारतमा जेष्ठ नागरिक (६५ वर्षभन्दा माथि) को प्रतिशत क्रमशः २४.३ प्रतिशत, २४.५ प्रतिशत, २४ प्रतिशत, २०.५ प्रतिशत, १३.१ प्रतिशत र ७.६ प्रतिशत थियो । सन् २०२५ मा आइपुग्दा यी देशहरूमा सो प्रतिशत बढेर जापानमा २९.८ प्रतिशत, इटालीमा २४.६ प्रतिशत, जर्मनीमा २३. प्रतिशत, फ्रान्समा २२.प्रतिशत, चीनमा १५. प्रतिशत र भारतमा करिब ७-८ प्रतिशत पुगेको छ भने यो सङ्ख्यामा निरन्तर रूपमा बढेर आएको अवस्था छ World BANK(2024) । जन्मदर घट्दो रहनु, मृत्युदर घट्नु, औषत आयु बढ्नु जस्ता कारणले गर्दा विश्वमा जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा बढेर हाल विश्व जनसङ्ख्याको १० प्रतिशतको हाराहारीमा पुगेको छ भने आगामी केही वर्षमा नै १५प्रतिशत पुग्ने अनुमान छ । यो अवस्थालाई विश्व जगतले अर्थतन्त्रको विकासमा सुखद नहुने भनेर सजक रहनुपर्ने भनी आँल्याउदै आएको छ । विश्वका विकसित राष्ट्रहरूमा जेष्ठ नागरिकहरूको सङ्ख्या बढी रहेको र उनीहरूको लागि पर्याप्त मात्रामा सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्थामा खर्च हुने गरेको छ । जेष्ठ नागरिकलाई अर्थतन्त्रको लागि निष्क्रिय जनशक्ति मानेर आर्थिक वृद्धिसँग नकारात्मक सहसम्बन्ध हुन्छ भन्ने अध्ययनले देखाएता पनि जुन देश आर्थिक हिसाबले सम्पन्न छ त्यस देशमा सामाजिक सुरक्षाको प्रावधान मजबुत भएकोले विकसित अर्थतन्त्र भएको देशको जनताको औसत आयु पनि बढेर जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ ।

बिट्रेनबाट प्रकाशित हुने प्रतिष्ठित ल्यानसेट जर्नलमा प्रकाशित अध्ययनमा नेपाली महिलाको औसत आयु ७२ र पुरुषको औसत आयु ६९ वर्ष पुगेको देखाइएको छ । कुल १९० मुलुकको अध्ययनमा औसत आयु बढ्ने देशको सूचीमा नेपाल माथिल्लो पङ्क्तिका १० देशको सूचीभित्र परेको देखिन्छ । विगत २३ वर्षमा संसारमा औसत आयु ६ वर्षको दरले बढेकोमा नेपालमा भने यो दोब्बर अर्थात १२ वर्षले बढेको छ । तसर्थ औसत आयु बढेसँगै वृद्धवृद्धाको सङ्ख्यामा पनि बढोत्तरी भएकोले यसको व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण बनेको छ ।

कुनै देशमा जनसङ्ख्याको वृद्धिदर घट्दो छ भने केही देशहरूमा बालबालिकाको सङ्ख्या बढी छ त कतै युवाको सङ्ख्या त कतै जेष्ठ नागरिकहरूको सङ्ख्या बढी छ । विकसित देशहरूमा जनसङ्ख्याको वृद्धिदर न्यून रहेकोले जेष्ठ नागरिकहरूको सङ्ख्यामा बढोत्तरी हुँदै आएको छ भने युवाको सङ्ख्यामा क्रमशः कम हुँदै आएको छ । सन् २०२५ मा विश्वभर १५-२४ वर्ष उमेरका लगभग १.२१ अर्ब युवा रहेका छन्, जुन विश्वभरका प्रत्येक छ जनामध्ये एक जना युवा हुन आउँछ । दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) का सूचकअनुसार सन् २०३० सम्ममा युवाहरूको संख्या थप ४ प्रतिशतले वृद्धि भई लगभग १.२६ अर्ब पुग्ने अनुमान छ । कम विकसित देशहरूको आश्रित जनसंख्या वृद्धिदर सन् २०१० देखि २०१५ सम्म २.३७ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१५ देखि २०२० सम्म घटेर २.२८ प्रतिशत मा झरेको छ भने सन् २०२० देखि २०२५ सम्म २.१५ प्रतिशत मा आएको छ । त्यसैगरी दक्षिण एसियामा १.४२ प्रतिशतबाट सन् २०२० सम्म १.३२ प्रतिशतमा झरेकोमा सन् २०२५ सम्म १.२४ प्रतिशत पुगेको छ भने सोही अवधिमा नेपालमा १.११ प्रतिशत बाट ०.९८ प्रतिशत मा झरेको छ UN (2025) । यी तथ्यलाई अवलोकन गर्दा के पाउँदछौ भने युवाको अपेक्षा र जेष्ठ नागरिकको अपेक्षा बीचमा खाडल उत्पन्न भएको अवस्था छ । विकासको लागि युवाको आवश्यक ज्ञान र जोशले सकारात्मक शक्ति प्रदान गर्दछ । जेष्ठ नागरिकको जीवनको लामो अनुभवले पनि विशेष अर्थ राख्छ । यसर्थ यी दुवैको समिश्रणबाट मात्र समृद्धि हासिल गर्न सकिन्छ । युवाहरूको जोश र जेष्ठ नागरिकको अनुभवलाई उत्पादनशील अर्थतन्त्रमा अधिक रूपमा प्रयोग गर्न सकेमा उनीहरूले अर्थतन्त्रमा ठूलो योगदान दिन सक्छ । त्यसको लागि पनि उनीहरूमा आवश्यक शिक्षा र सीप हस्तान्तरण गर्न पनि जेष्ठ नागरिकको आवश्यकता हुन्छ । तर विकासोन्मुख धेरै देशहरूले सामना गर्ने सबैभन्दा ठूलो चुनौती भनेको उच्च बेरोजगारी नै हो । अर्कातिर ६० वर्ष माथिको जनसङ्ख्याको बढ्दो दर र त्यसको व्यवस्थापन चुनौती बनेको छ । ILO(2024)

नेपालमा जनगणना गर्ने कार्यको सुरुवात भएको ११० वर्ष पूरा भएको छ भने वि.सं. २०७८ मा १२ औँ सम्पन्न भईसकेको छ । वि.स १९६८ देखि सुरु भएको जनगणना २०७८ सम्म आउँदा नेपालको जनसङ्ख्याको वृद्धिदर घट्दो क्रममा रहेको देखिन्छ । वि.स २०३८ सालमा २.६२ प्रतिशत रहेको नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर वि.सं. २०७८ मा आउँदा ०.९३ प्रतिशत भएको छ । जनसङ्ख्याको वृद्धिदर घटेसँगै नेपालको जनसांखिक संरचनामा फेरबदल हुने गरेको छ । वि.स २०५८ सालमा नेपालमा

१५ वर्ष मुनिको जनसङ्ख्याको हिस्सा सर्वाधिक थियो भने त्यसपछिका वर्षमा जनसङ्ख्या वृद्धिदरमा कमी आउन थाल्यो र ती १५ वर्षका जनसङ्ख्या युवामा परिवर्तन भयो । जसले गर्दा वि.स २०६८ को जनगणनामा आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसङ्ख्या (१५-५९ वर्ष) वा युवाको जनसङ्ख्या उच्च देखियो । ती जनसङ्ख्याको वितरण समान रूपमा हुन सकेको छैन । हिमाली तथा पहाडी जिल्लाहरूमा युवाको जनसङ्ख्या न्यून र जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या बढी रहँदा आर्थिक गतिविधिमा समेत प्रभावित भएको देखिन्छ CBS,(2022) । ती स्थानहरूमा पूर्वाधारको कमी छ भने अर्कातर्फ रोजगारीका असरको पनि कमी छ । त्यही कारणले गर्दा युवाहरू अधिकांश सहर तथा विदेश गएको कारण ग्रामीण क्षेत्र युवाविहीन अवस्थामा पुगेको छ । जनगणना वि.स २०७८ का अनुसारको १० वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरका २ करोड ३९ लाख ५८ हजार ८ सय ६८ व्यक्तिमध्ये १ करोड ५६ लाख ८९ हजार ७ सय ७७ जना अर्थात् ६५.५ प्रतिशत आर्थिक रूपले सक्रिय र ८२ लाख ११ हजार १२ जना अर्थात् ३४.३ प्रतिशत आर्थिक रूपले निष्क्रिय रहेको देखाएको छ । सक्रिय जनशक्ति तथा जेष्ठनागरिकको उचित व्यवस्थापन हुन नसक्दा नेपालको आर्थिक पक्ष पनि सन्तोषजनक देखिँदैन ।

नेपालको आर्थिक वृद्धिदर ७० को दशकपछि उच्च हुनुपर्नेमा चालु आ.व.मा पनि सन्तोषजनक हुन सकेको छैन । संघीय संरचनालाई आधार मानेर हेर्दा दूरदराजका जिल्लाबाट दैनिक ठूलो सङ्ख्यामा युवा विदेशिएको कारण ती जिल्लामा आर्थिक गतिविधि कमजोर बनेको छ । आ.व. २०८१/८२ मा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धिदर ४.६१ प्रतिशत हुँदा देशको अर्थतन्त्रमा कर्णाली प्रदेशको वृद्धिदर भने ३.३४ प्रतिशत मात्र रह्यो तर बागमती प्रदेशको ३७ प्रतिशत योगदान रह्यो NRB,(2025) । राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यालयको प्रादेशिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन अनुमानअनुसार यो असन्तुलित वृद्धि सेवा क्षेत्र र पूर्वाधारमा केन्द्रित भएको देखिन्छ । यसले समग्र अर्थतन्त्रको अवस्था कमजोर रहेको र त्यसमा पनि दूरदराजका प्रदेशको अवस्था झनै कमजोर रहेको देखाउँछ ।

यस्तो अवस्थामा नेपालमा एकातिर युवा जनशक्तिको प्राचुर्यता रहेको भएपनि जेष्ठ नागरिकको वृद्धिदर उल्लेख छ । अर्कोतिर देशको अर्थतन्त्रले उक्त जनसांख्यिक लाभलाई उपयोग गर्न नसकेको कुरालाई मध्यनजर गरेर यो अध्ययनलाई जेष्ठ नागरिक र आर्थिक वृद्धि बीचको सम्बन्ध केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

२. अध्ययनको आवश्यकता तथा औचित्य

जीवन चक्रीय सिद्धान्त (LifeCycle Hypothesis) अनुसार युवा व्यक्तिहरूले भविष्यको लागि आमदानीको केही अंश बचत गर्ने प्रवृत्ति रहेको हुन्छ । कुनै व्यक्तिहरू निश्चित उमेर पूरा भएपछि, तिनीहरूको बचत दर घट्नेछ । बुढ्यौलीसँग जेष्ठ नागरिकको सख्यामा हुने वृद्धिले समग्र सामाजिक बचत दर घट्ने हुन्छ । वृद्ध जनसङ्ख्याको वृद्धिले कम बचत गर्दछ जसले दीर्घकालीन आर्थिक विकासलाई असर गर्दछ HsuY.at.al(2019) तर कतिपय विद्वानहरूको मत भने फरक मत रहेको छ । Wang et ले जीवन विस्तार प्रभाव र सामाजिक बोझलाई ध्यानमा राखेर तीन पुस्ताको ओभरल्यापिङ मोडल निर्माण गरेर अध्ययन गरेको छन् । जसले जनसङ्ख्या बुढ्यौलीको अध्ययनले सामाजिक बोझको रूपमा लिएर नकारात्मक असर परेको देखाएको छ । जेष्ठ नागरिकको सख्यामा भएको वृद्धिले गर्दा बचत दरमा उल्लेखनीय वृद्धि नभएको भन्ने छ जबकि जीवनस्तर सुधारमा भने सकारात्मक प्रभाव रहेको थियो । बचतले निष्क्रियतालाई प्रश्रय दिन सक्छ भन्ने उनको निष्कर्ष छ । नेपालमा पनि आश्रित जनसङ्ख्याको बढोत्तरी भएर आएको छ । यसले नेपालको अर्थतन्त्रमा पार्न सक्ने असरको बारेमा सोच्न बाध्य बनाएको छ ।

नेपाल विकासोन्मुख देशको सूचीमा स्तरउन्नति हुने आशाका साथ अघि बढ्दै आएको छ । नेपाल सरकारले समृद्ध नेपाल बनाउने महत्वकांक्षी योजना बोकेर अघि बढिरहेको छ । समृद्धिको प्रमुख परिसूचकको रूपमा रहेको आर्थिक वृद्धिदरलाई हेर्दा पछिल्लो आर्थिक वर्षदेखि सुधारको संकेत देखिएको छ । मानव विकास सूचकांक पनि सन्तोषजनक नै छ । यो सूचकमा नेपाल सन् २०१८ मा १८९ देशहरूमध्ये १४९ औं स्थानमा (HDI=0.574) रहेको छ UNDP,(2019) । मानव विकास सूचकको गणना गर्न प्रयोग हुने महत्वपूर्ण सूचक औसत आयु पनि हो । नेपालीको औसत आयु सन् १९९० मा ५४.३ वर्ष रहेकोमा २०७८ मा आउँदा ७०.६ वर्ष पुगेको छ । सोही अवधिमा अपेक्षित विद्यालयमा रहने औसत वर्ष ७.५ रहेकोमा यस वर्ष १२.२ पुगेको छ । प्रतिव्यक्ति आमदानी बढेर १३१० अमेरिकी डलरको हाराहारीमा पुगेको छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०२२) । यसरी सन् १९९०

मा नेपालको मानव विकास सूचाकांक ०.३७८ रहेकोमा हाल सुधार भएर ०.५७४ पुगेको छ, अर्कातर्फ नेपालमा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या पनि घट्दो रहेको छ। नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण (NLSS) पाचौं (२०२३) अनुसार हाल नेपालमा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या १५.१ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी विश्व बैंकले सन् २०२४ मा सार्वजनिक गरेको B-READY प्रतिवेदनमा नेपाल सन् २०२३ मा रहेको १०८ औं स्थानबाट सुधार भई २०२४ मा ९२ औं स्थानमा पुगेको छ। यो तथ्यले के बताउँछ भने अब नेपालमा औद्योगिक क्षेत्रमा लगानीको लागि उपयुक्त वातावरण बनेको छ यो नै समृद्धिको लागि राम्रो संकेत हो। त्यसैगरी सडक, बिजुली, पिउने पानी लगायतका क्षेत्रमा समेत उल्लेख्य प्रगति हुन थालेको छ।

नेपालमा पर्याप्त मात्रामा विकासका पूर्वाधार भईनसकेको भएता पनि नेपाललाई विकास गर्न सकिने सम्भावनाका क्षेत्रहरू जलविद्युत्, पर्यटन, खानी, मानवीय पुँजी लगायतका रहेका क्षेत्रहरू रहेका छन्। ती मध्ये जनशक्ति नेपालको प्रबल सम्भावना भएको क्षेत्र हो तर यसलाई समयमा नै उपयोग गर्न नसक्दा युवा अवस्था नहुँदै वृद्ध अवस्थामा पुग्ने अवस्था सिर्जना भएको छ। नेपालमा ६० वर्षभन्दा माथिको जनसङ्ख्या बढ्दो दरमा रहेको छ। वि.स २०६८ मा भएको जनगणनालाई हेर्दा मात्र पनि वृद्धिदर ३.७७ प्रतिशत रहेकोले यो सङ्ख्या २०७८ को जनगणनाको नतिजाअनुसार २९ लाख ७७ हजार पुगेको छ।

विगतमा नेपालमा भएको दसवर्षे जनयुद्ध, तत्कालीन सरकारी आर्थिक नीति र यसले सिर्जना गरेको असहज अवस्थाले राजनीतिक अस्थिरता बढयो। अस्थिरताकै कारणले अर्थतन्त्रमा नकारात्मक प्रभाव पर्न जादा रोजगारमूलक उद्योगहरू धराशायी बन्न पुग्यो। निजी क्षेत्रका उद्योगधन्दा धमाधम बन्द हुन गयो जसले गर्दा रोजगारीका अवसरहरू घट्न थाल्यो। वैदेशिक रोजगारीमा जाने उमेर समूह १९-५९ वर्ष सम्मका भएकाले आर्थिक रूपले सक्रिय जनशक्तिको ठूलो हिस्सा देशबाट बाहिरिएको स्थिति छ। देशबाट बाहिरिएका जनशक्तिको ठूलो हिस्सा मलेसिया, कोरिया, अरब मुलुकहरू, भारत र जापानमा छन्। नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण NLSS पाचौं (२०२३) अनुसार नेपालबाट रोजगारीको क्रममा बाहिरिएका देशहरूमा जाने जनसंख्या १०.५ प्रतिशत रहेको उल्लेख छ। नेपालबाट औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा विदेश जाने युवाको संख्या करिब ५५ लाख पुगेको अनुमान छ। ती विदेशिएका नेपाली युवाहरूबाट नेपालमा ६२ प्रतिशत घरपरिवारमा विप्रेषण भित्रिने गरेकोले समृद्धि प्राप्तिमा विप्रेषणको योगदान केही हदसम्म त रहला तर यो दिगो भने हुँदैन (आर्थिक सर्वेक्षण, २०८१/८२)। युवा पलायनको कारण नेपालको अधिकांश गाउँघर बिस्तारै रिक्तितो अवस्थामा पुगेको छ। यो अवस्थाले समृद्धि विप्रेषणबाट मात्र सम्भव छ कि छैन भन्ने विषय सोचनीय छ। देशको युवा जनशक्ति विदेश पठाएर समृद्धि प्राप्त गर्न गाह्रो मात्र होइन कठिन छ भने अर्कातिर जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या प्रत्येक वर्ष बढ्दो दरमा रहेको कारण अर्थतन्त्रमा थप चाप पर्दै आएको छ।

जेष्ठ नागरिक भनेका समाज र सिङ्गो अर्थतन्त्रको लागि गहना मात्र नभई अनुभवजन्य खानीको रूपमा रहेको हुन्छ। सिद्धान्ततः मानिस जन्मेपछि जैविक, मनोवैज्ञानिक र सामाजिक रूपले बुढो हुँदै गइरहेको हुन्छ। नेपालमा जेष्ठ नागरिक भनेर ६० वर्षभन्दा माथिको नागरिकलाई मानिएको छ। यो समूहको नागरिकको सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि हुन थालेको छ। जेष्ठ नागरिकको लागि सामाजिक सुरक्षाको प्रावधानको व्यवस्था भएता पनि त्यो पर्याप्त छैन। देशबाट युवा बाहिरिँदै गर्दै जेष्ठ नागरिकहरूले बुढेसकालमा हेरचाह गर्ने व्यक्तिले अभावमा कष्टप्रद जीवन विताउँदै आएको छ। हिमाली तथा पहाडी जिल्लाहरूमा त जेष्ठ नागरिक बाहेक युवा भेट्न नसक्ने अवस्था छ।

विगतमा भएको केही अध्ययनले जेष्ठ नागरिकको कारणले आर्थिक वृद्धिमा असर गर्दैन भन्ने छ भने केहीले असर गरेको देखिएको छ। यस सन्दर्भमा नेपालको जनसांख्यिक संरचना हेर्दा नेपालमा युवा जनशक्ति पर्याप्त छ तर जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या पनि बढ्दो रहेको अवस्था छ। यसले अर्थतन्त्रमा असर गरेको वा नगरेको अध्ययन नभएको सन्दर्भमा नेपालको जेष्ठ नागरिकको बढ्दो अवस्थाले आर्थिक अवस्थामा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने विषयमा यो लेख केन्द्रित छ।

३. अध्ययनको उद्देश्य

कुनै पनि देशमा युवा जनसङ्ख्या विकासको लागि पूर्वशर्त हो। तर विश्वको जनसङ्ख्या बुढौलीतर्फ अघि बढीरहेको छ WHO (2025)। जेष्ठ नागरिक बढ्ने र युवाको सङ्ख्या घट्ने हुँदा अर्थतन्त्रको विकासमा असर पर्दछ। जेष्ठ नागरिकको

संरक्षण र व्यवस्थापन गर्न सामाजिक सुरक्षाको लागि विशेष नीति तथा कार्यक्रम ल्याएको हुन्छ । नेपालको सवालमा पनि सामाजिक सुरक्षाको नीति कार्यान्वयनमा ल्याएको छ तर पनि आर्थिक रूपले जेष्ठ नागरिकको सख्या बढ्दो क्रममा रहेकोले यसले विकासको गतिमा पार्न सक्ने प्रभावको बारेमा अध्ययन गर्न आवश्यक हुन्छ । यस सवालमा नेपालको जेष्ठनागरिकको बर्तमान अवस्थाले अर्थतन्त्रमा खेलेको भूमिकाको पहिचान गर्नु नै यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । अन्य उद्देश्यहरू यस प्रकार रहेको छ:

- नेपालमा जेष्ठ नागरिकको अवस्थाको चित्रण गर्ने ।
- जेष्ठ नागरिकको आर्थिक वृद्धिमा पारेको प्रभावको विश्लेषण गर्ने ।
- जेष्ठ नागरिकको मार्फत अर्थतन्त्रको विकासको लागि उपयुक्त सुझाव प्रस्तुत गर्ने ।

४. अध्ययन विधि

यो लेख द्वितीय स्रोतमा आधारित रहको छ । द्वितीय स्रोतको रूपमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, अर्थमन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैकबाट प्राप्त स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । यसको साथै विगतमा यस विषयसँग सम्बन्धमा गरिएका अध्ययनलाई समेत सहायक स्रोतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

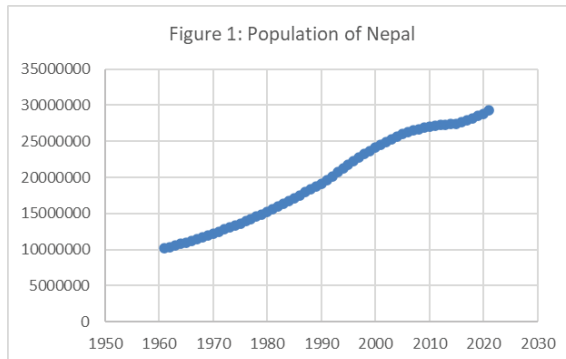
यो लेखमा मूलतः वर्णात्मक विधिको प्रयोगद्वारा निर्धारित उद्देश्य प्राप्त गर्न खोजिएको छ । अध्ययनमा वि.सं २००९ देखि २०७८ सम्मको जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणमा मूलतः वृद्ध वा ६० वर्षभन्दा माथिको जनसंख्या र आर्थिक वृद्धिदरलाई आधार मानिएको छ ।

५. प्राप्त नतिजा र छलफल

नेपालमा जेष्ठ नागरिकलाई देशले बोझको रूपमा लिने गरेको सन्दर्भमा यसको विद्यमान सङ्ख्या तथा संरचनाले कुल गार्हस्थ उत्पादनमा पार्ने प्रभावको बारेमा अध्ययन यस खण्डमा गरिएको छ । जनसङ्ख्याको संरचनाभित्र जेष्ठ नागरिक र यसले अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावको बारेमा तपशिलमा विश्लेषण गरिएको छ:

५.१. जेष्ठ नागरिकको अवस्था

नेपालको जनसङ्ख्याको प्रवृत्ति हेर्दा प्रत्येक वर्ष बढ्दै आएको देखिन्छ । चित्र १ मा सन् १९६० देखि २०२५ सम्मको जनसङ्ख्याको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९६१ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्या १,०१,६७,९४१ रहेकोमा सन् २००० मा आइपुग्दा बढेर २,४१,४३,१५७ जना पुगेको छ भने सन् २०२५ मा आउँदा ३०,४९१,००० पुगेको छ । कुल जनसङ्ख्यामध्ये ४० वर्षमुनिको करिब १ करोड २४ लाख १२ हजार १७३ युवा रहेका छन्, जनगणना, (२०७८) । यो कुल जनसङ्ख्याको ४२.५५ प्रतिशत हो । यस्तै जेष्ठ नागरिक वा ६० वर्ष माथिको नागरिक (जेष्ठ नागरिकको जनसङ्ख्या) सङ्ख्या प्रत्येक वर्ष बढिरहेको

छ । नेपाल यो दशकलाई जनसांख्यिक लाभको अवस्था भएता पनि यो अवधिमा यसको उपयोग गर्न सकेन । अबको एक दशकमा यो अवस्था रहने छैन । जेष्ठ नागरिकको बढेर जाने हुँदा यसको व्यवस्थापनमा नै राज्यको स्रोत परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

तालिका १ मा देखाए अनुसार जनगणना वि.स २००९ देखि २०६८ सम्मको तथ्याङ्क हेर्दा प्रजनन् दर घट्दो अवस्था मा छ । २०१८ मा प्रजनन् दर ५.७ प्रतिशत भएकोमा २०६८ मा आउँदा घटेर २.६ मात्रमा सीमित भएको छ ।

सोही अवधिमा प्रजनन् दर घटेसँगै जनसङ्ख्याको वृद्धिदर पनि घट्टै आएको छ । यो अवधिमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.६४ बाट १.३५ प्रतिशत र २०७८ मा यो घटेर ०.९३ प्रतिशत मात्र भएको छ । जनसङ्ख्या घट्टो क्रममा भएता पनि यो दशकसम्म नेपाल जनसांख्यिक लाभको अवस्थामा छ ।

नेपालको जनसङ्ख्याको संरचनामा १० देखि १४ वर्ष उमेर समूहको बढी छ भने अबको तीन दशकमा यो सङ्ख्याको उमेर ५० देखि ५४ हुनेछ र आश्रित जनसङ्ख्या ठूलो हुन पुग्नेछ । यो अवस्था हेर्दा अहिले युवा जनसङ्ख्या बढी रहेको भएता पनि यो अवस्था लामो समयसम्म रहँदैन भन्ने देखिन्छ । नेपालीको औसत आयु बढेसँगै जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या पनि बढ्दैछ । यो सङ्ख्या वि.स २०१८ मा ५.३ प्रतिशत रहेकोमा २०६८ मा आइपुग्दा बढेर ८.१३ प्रतिशत वा ९२,१५४,००३ जना पुग्यो । यसको बढ्ने दर वि.स २०१८ मा १.९६ प्रतिशत रहेकोमा २०६८ मा ३.७७ प्रतिशत पुगेको छ । यही प्रवृत्तिले जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या बढ्दै जाने हो भने सन् २०२५ सम्ममा यो अंक बढेर १२ प्रतिशत पुग्ने र सन् २०५० मा ६० लाख पुग्ने अनुमान छ । हाल ७० वर्ष उमेर पुगेका र राज्यबाट मासिक भत्ता लिँदै आएका जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या मात्र आ.व २०७९/८० सम्ममा १९ लाख ८१ हजार २०२ पुगेको छ । तालिका नं. १ मा नेपालको जनगणना भएको वर्ष, प्रजनन् दर, जनसङ्ख्याको वृद्धिदर, ६० वर्ष माथिको जनसङ्ख्याको प्रतिशत, तथा त्यसको वृद्धिदरको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । वि.स २०६८ मा ८.१ प्रतिशत बाट २०७८ सम्म २५ प्रतिशत भन्दा बढी वृद्धि भएको छ, जसको वार्षिक दर २.०–२.५ प्रतिशत रह्यो । आर्थिक सर्वेक्षण २०८१/८२ ले यसलाई सामाजिक सुरक्षा चुनौती बनेको छ ।

तालिका नं १ जनसांख्यिक विवरण

गणना वर्ष	कुल प्रजनन् दर (प्रतिशत)	जनसङ्ख्या वृद्धिदर (प्रतिशत)	६० भन्दा माथि (प्रतिशत)	६० भन्दा माथिको वृद्धिदर (प्रतिशत)
२००९	-	२.२७	५.०	-
२०१८	५.७	१.६४	५.३	१.९६
२०२८	५.८	२.०५	५.६	२.५६
२०३८	६.४	२.६२	५.७	२.७९
२०४८	५.६	२.०८	५.८	२.२५
२०५८	४.१	२.२५	६.५	३.१९
२०६८	२.६	१.३५	८.१	३.७७
२०७८	१.९	०.९३	१०.२१	२.८

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

५.२. जेष्ठ नागरिक र आर्थिक वृद्धि बीचको सम्बन्ध

कुनैपनि देशमा जेष्ठ नागरिक बढी भएमा विकासको गति धिमा हुने गर्दछ भन्ने गरिन्छ । नेपालको सवालमा पनि तालिकामा जेष्ठ नागरिकको अवस्था र आर्थिक वृद्धिलाई तुलनात्मक अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । आर्थिक वृद्धिको लागि आवश्यक विभिन्न पक्षमध्ये जनसङ्ख्या एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । तर विकासको महत्वपूर्ण सूचक आर्थिक वृद्धिको गति तीब्र बनाउनको लागि युवा जनशक्तिको आवश्यकता भएता पनि जेष्ठ नागरिक पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । तर नेपालको विगत सन् १९८० देखि २०२० सम्मको अवस्था तुलना गर्दा यी दुई बीचमा सम्बन्ध सकारात्मक भएता पनि उल्लेख्य भने देखिँदैन ।

तालिका २ मा प्रस्तुत तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा सन् १९८५ को दशकमा जेष्ठ नागरिकको अनुपात ६.२ प्रतिशत रहेको थियो भने सोही अवधिमा आर्थिक वृद्धिदर ६.१ प्रतिशत देखिन्छ । यो १९९० मा आउँदा जेष्ठ नागरिकको प्रतिशत बढेर ६.५ पुग्यो भने आर्थिक वृद्धि घटेर ४.६ प्रतिशत मात्र रहयो । त्यसैगरी १९९५ मा पनि घटेको देखिन्छ भने सन् २००० जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या बढेको छ । सन् २०१५ मा ११ जना काम गर्ने उम्मेरका नेपालीले एक जना वृद्धको हेरचार गर्थे भने यो सन् २०६० मा पुग्दा ४ जना बराबर एकजना वृद्ध हुने अनुमान छ (स्वर्णिम वाग्ले, २०७८) ।

तालिका नं २ आश्रित जनसङ्ख्या र आर्थिक वृद्धि बीचको सम्बन्ध

गणना वर्ष	जेष्ठनागरिक अनुपात (प्रतिशत)	जीडीपी वृद्धिदर (प्रतिशत)
१९८०	५.९	-२.३)
१९८५	६.२	६.१
१९९०	६.५	४.६
१९९५	६.६	३.५
२०००	६.८	६.२
२००५	७.८	३.५
२०१०	८.६	४.८
२०१५	९.०	४
२०२०	९.७	-२.४)
२०२५	१०.५	४.६

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

यो अवस्थालाई हेर्दा जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या वृद्धिदर निरन्तर बढेर आएको देखिन्छ तर आर्थिक वृद्धिदर पनि त्यसको तुलनामा घटेको देखिँदैन। यसको अर्थ पछिल्लो अवधिमा नेपालमा अहिले पनि युवा जनशक्तिको सङ्ख्या बढी नै रहेको कारण आर्थिक वृद्धिदरमा तात्त्विक असर पार्ने कारक तत्वको रूपमा जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या देखिँदैन। अर्कातर्फ जेष्ठ नागरिक भनेर सरकारले ६० वर्षभन्दा माथिका उमेर भएकालाई मानेको छ। औसत आयु बढेसँगै जेष्ठ नागरिक ६० वर्ष कटेको भएता पनि उनीहरू आर्थिक गतिविधिमा संलग्न रहीआएको छ भन्ने देखिन्छ। यसले के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने नेपालको जेष्ठ नागरिक हालसम्म पनि अर्थतन्त्रको लागि बोझ नभई आर्थिक भरथेगकै रूपमा रहेको पाइन्छ। तर निकट भविष्यमा नै युवाको जनसङ्ख्या उच्च स्थानमा पुगेर तल झर्न थाल्दछ। तत्पश्चात: जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्याको वृद्धिदर बढेर जान्छ र काम नै गर्न नसक्ने अवस्थामा पुग्दछ र अन्ततः आर्थिक गतिविधिमा धिमापन आउने गर्दछ। देशको कुल बजेटको ठूलो अंश जेष्ठ नागरिकको उपभोग गर्ने तर उत्पादन बढाउन नसक्ने हुदा देशको अर्थतन्त्र झनै खुम्चिने निश्चित छ। मलेसियामा भएको अध्ययनले यसलाई पुष्टि गरेको छ। मलेसियामा आर्थिक वृद्धिमा जेष्ठ नागरिकको प्रभावको बारेमा गरिएको अध्ययन अनुसार जेष्ठ नागरिकको वृद्धिले आर्थिक वृद्धिमा नकारात्मक असर परेको पाइयो। एक प्रतिशत जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या वृद्धि हुँदा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी) मा औसत ६.६ प्रतिशत ले घटेको देखिन्छ SITI.ET.AL.2021। यो नतिजाले नेपालको सवालमा पनि जेष्ठ नागरिकले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा असर त गरेको छ तर युवा जनसङ्ख्या बढी रहेको कारण असर उल्लेख्य (Significant) नदेखिएको भन्न सकिन्छ।

जेष्ठ नागरिकलाई दिने सामाजिक सुरक्षा भत्ता र उपचार खर्च समेत दिँदा राज्यको कोषबाट वार्षिक एक खर्बको हाराहारीमा खर्च हुनजाने भएकोले देशमा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने बजेट सामाजिक सुरक्षामा खर्च हुन जाँदा लगानीको क्षेत्र कमजोर हुन जानेछ। हालका वर्षहरूमा सामाजिक सुरक्षामा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ३% खर्च गरिरहेको छ र आउँदो वर्षहरूमा यो रकम बढ्दै जाने हुँदा आर्थिक वृद्धिका लागि गरिनुपर्ने लगानीका क्षेत्रहरू कमजोर बन्ने आशंका छ। सरकारको नेतृत्व गर्ने राजनीतिक पार्टीलाई त लोकप्रियताको हिसावले फाइदा होला तर राज्यको क्षमता कमजोर भएको अवस्थामा सामाजिक सुरक्षामा राज्यको स्रोतसाधन बढी मात्रामा प्रवाह हुँदा लगानीको लागि पूँजीको अभाव हुन गई समृद्धिको अभियानलाई नै असर पर्न जाने देखिन्छ।

६. निष्कर्ष तथा सुझावहरू

नेपालको विद्यमान जनसाङ्ख्यिक संरचना हेर्दा अबको एक दशकसम्म युवा जनशक्तिबाट फाइदा लिन सक्ने अनुकूलता रहेको छ। यदि यो अवधिलाई नेपालले समयमा नै उपयोग गर्न नसकेको खण्डमा समृद्धिको सपना अपुरै रहने देखिन्छ। हालको

नेपालीको मिडियन उमेर भनेको २४ वर्ष अर्थात आधा जनसङ्ख्या २४ वर्षभन्दा कम उमेर समूहको रहेका छन्। अहिले नै ६० वर्ष भन्दा माथिको जनसङ्ख्या १०.५ प्रतिशत भन्दा बढी छैन तथापि आगमि दशक पछि बढ्ने निश्चित छ। यस्तो अवस्थामा अहिलेदेखि नै पूर्व तयारीका साथ नीतिगत व्यवस्था गर्न आवश्यक छ। विद्यमान युवालाई सीप र रोजगारी दिलाएर उनीहरूलाई योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षामा आवद्ध गरिनु पर्दछ। समाजका बालबालिका, युवायुवती, प्रौढ अवस्थाका हरेक नागरिकले जे सिक्दछन्, ज्ञान पाउँछन्, ती सब सामाजिको सिकाई पढ्ती तथा देशको वर्तमान तथा विगतमा गरेको अभ्यास आदिको आधारमा नै हुन्छ। असल शिक्षाले असल नागरिकको नै जन्म दिन्छ तर नेपालको शिक्षा क्षेत्रलाई व्यावसायिक ज्ञान केन्द्रको रूपमा विकास गर्न गराउन सकिएको छैन। जसले गर्दा शिक्षा क्षेत्रलाई बेरोजगार उत्पादन केन्द्रको रूपमा लिइने गरेको छ। शिक्षित युवाहरू रोजगारीको खोजीमा विदेश पलायन हुने गरेको सन्दर्भमा शिक्षालाई सङ्ख्याको आधारमा प्रगति मान्ने भन्दा पनि गुणस्तरको आधारमा समृद्धिको खाका कोर्नेतर्फ लानुपर्छ अन्यथा समृद्धिको लागि हाम्रो शिक्षा प्रणाली साधक भन्दा पनि बाधकको बन्ने देखिन्छ।

जनसङ्ख्या नीतिमा सुधार गरी जनसङ्ख्या वृद्धिलाई स्थिर राख्ने गरी नीति निर्माण गरिनुपर्ने देखिन्छ। मानिसहरूलाई बच्चाहरू जन्माउन प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ भने बच्चा स्याहार कार्यक्रममा ल्याउनुपर्दछ। सामाजिक सुरक्षाको कार्यक्रमलाई योगदानमा आधारित बनाई सबैलाई यस कार्यक्रममा आवद्ध गरिनुपर्दछ। जेष्ठ नागरिकप्रति राज्यले केही हदसम्म भएपनि कर्तव्य पूरा गर्दै आएको छ। हुन त वृद्धावस्था शाश्वत सत्य हो। हरेक नागरिकले यो अवस्थाको पार गर्नुपर्ने हुन्छ। आज बनाइने जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी नीतिले हरेक व्यक्ति प्रभावित हुने गर्दछ। त्यसकारण जेष्ठ नागरिकलाई अर्थतन्त्रको अनावश्यक भार नसम्झेर उनीहरूले जीवन अवधिभर सिकेको ज्ञान, सीप, क्षमताको भरपुर मात्रामा उपयोग गर्दै अर्थतन्त्रको विकास र समृद्धिका लागि प्रयोग गर्नुपर्दछ। जेष्ठ नागरिकलाई उचित सामाजिक सुरक्षाको माध्यमद्वारा संरक्षण गर्ने नीतिको अनुशरण गर्न सकेको खण्डमा नेपाली समाजमा सामाजिक सदभाव कायम गदै आर्थिक वृद्धि समेत हासिल गर्न सकिने भएकोले यस दिशामा ती नै तहको सरकारले ध्यान दिनुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी केशव, (२०७९) जनसांख्यिक संरचना, श्रम सम्बन्ध र सामाजिक नीति, प्रशासन, असार २०७९ वर्ष, ५३, अङ्क १ पूर्णाङ्क १३पन्ध्रौ योजना, प्रकाशक: राष्ट्रिय योजना आयोग, www.npc.gov.np
- वाग्ले स्वर्णिम, (२०७४) अतृप्त अवसर, प्रकाशक: फाइनप्रिन्ट प्रा.लि, काठमाडौं।
- आर्थिक सर्वेक्षण (२०८१/८२) अर्थ मन्त्रालय, www.mof.gov.np
- Central Bureau of Statistics. (2022). राष्ट्रिय जनगणना २०७८ : जनसङ्ख्या अवधारणा र परिभाषा [National population census 2078: Population concepts and definitions]. <https://cbs.gov.np>
- Central Bureau of Statistics. (2024). Nepal living standards survey 2022/23 (NLSS V):Statistical report. National Planning Commission Secretariat, Government of Nepal. <https://cbs.gov.np/wpcontent/uploads/2024/05/NLSS-V-2022-23-Report.pdf>
- Central Bureau of Statistics. (2024). National population census 2021 (Nepal Census 2078):National report. <https://cbs.gov.np/national-population-census-2021>
- Hsu, Y.-H., & Lo, H.-C. (2019). The impacts of population aging on saving, capital formation, and economic growth. American Journal of Industrial and Business Management, 9(12),2231–2249. <https://doi.org/10.4236/ajibm.2019.912148>
- International Labour Organization. (2024). World employment and social outlook: Trends in youth unemployment in developing countries. <https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso>
- Mohd, S. N. A., & others. (2021). Ageing population's impact on economic growth Malaysia.

- National Statistics Office. (2024). Population ageing and dependency burden in Nepal. <https://nsonepal.gov.np/reports/dependency-ratio-2078>
- Nepal Rastra Bank. (2025). Economy and financial sector update FY 2081/82. <https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2025/02/Economy-and-Financial-Sector-Update-FY-2081-82.pdf>
- United Nations. (2007). Youth employment: Impact, challenges and opportunities for social development. Department of Economic and Social Affairs. <https://www.un.org/esa/socdev/nyin/documents/csocd45emergingissues.pdf>
- United Nations. (2025). Youth: State of the world's youth 2025. Department of Economic and Social Affairs. <https://www.un.org/en/global-issues/youth>
- United Nations Development Programme. (2019). Human development report 2019: Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2019>
- Wang, W., & Ai, C. (2015). Aging of the population and the dynamic evolution of the savings rate in China. *Manag World*, 6, 47–62.
- World Bank Group. (2024). Global competitiveness index 2024. <https://www.worldbank.org/en/publication/global-competitiveness-index>
- World Bank. (2024). World development indicators: Age dependency ratios. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.65UP.TO.ZS>
- World Health Organization. (2025). Ageing and health. <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/ageing-and-health>.

हाम्रो हुलाक सेवालार्ई कसरी प्रभावकारी गराउने ?

सुवास चन्द्र शिवाकोटी

१) विषय प्रवेश:

हुलाक सेवा संविधानतः संघको कार्यक्षेत्रमा रहेको छ र यसको लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता एवं कानूनमा आधारित हुने गरी व्यवस्थापन गर्नुपर्ने जिम्मेवारी सरकारको हुन्छ भन्ने आधारभूत विषय भन्दा पर नगएर हुलाक सेवाको व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ । परिवर्तित सन्दर्भमा सरकारले हुलाक क्षेत्रलाई विशेष महत्व दिई “सरकारी सेवा घरमै उपलब्ध गराउने उद्देश्यले हुलाक सेवालार्ई आधुनिकीकरण गरी Government Courier Service का रूपमा विकास गर्ने, जसमार्फत पासपोर्ट, नागरिकता प्रतिलिपि, लाईसेन्स लगायतका सरकारी कागजातहरू/सामग्रीहरू घरमै पुऱ्याउने व्यवस्था लागू गर्ने” भनी आफ्ना मुख्य सय (१००) काम मध्येको एक कामको रूपमा अंगीकार गरेको छ । हुलाक सेवा विभागको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख भए अनुसार हाल अन्तर्राष्ट्रिय डाँक सेवा निरन्तर भईरहेको, हुलाक वस्तु (पार्सल र EMS) सेवा सूचारु रहेको, स्थानीय तहसमेतको सहकार्यमा सेवालार्ई वडासम्मै पुऱ्याईरहेको, सेवाको विविधीकरणका लागि अन्य साझेदार निकाय एवं संस्थासँग सहकार्य गरिरहेको, आदि विषय उल्लेख छन् । साथै, गत वर्षमा यस क्षेत्रबाट हुलाक सेवा शुल्कबाट रु ३४ करोड सहित रु ६२ करोड भन्दा वढि सरकारलाई राजश्वमा योगदान भएको देखिन्छ । यो सन्दर्भले हुलाक सेवालार्ई नागरिकको दैनन्दिन जनजीविकालार्ई सहज गराउने माध्यम सहित आर्थिक क्रियाकलापलार्ई सक्रिय गराउने एक माध्यमको रूपमा अंगीकार गर्नुपर्ने आवश्यकताको बोध दिलाउँछ । राज्यको नीतिगत सुधार एवं वजेट कार्यक्रमको प्राथमिकताबाट मात्रै नागरिकलार्ई सुविधा बढाउन, प्रणालीहरूको सुदृढीकरण सहित जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्न र नागरिकलार्ई कम लागतमा गुणस्तरीय सेवा वितरण मार्फत आर्थिक-सामाजिक सवलतीकरण गर्न संभव हुन्छ । बढ्दो नागरिक आवश्यकतालार्ई सम्बोधन गर्नु, राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता सहितको मापदण्ड अनुरूप विश्वसनीय हुलाक सेवाको लागि गुणस्तर कायम राख्नु, प्रविधि अनुकूल सेवा प्रवाहलार्ई व्यवस्थित गर्नु, यसमा आवद्ध मानवश्रोतको क्षमता सवल गराउनु, र हुलाक सेवा मार्फत सरकारको राजश्व अभिवृद्धि सहित आर्थिक विकासको आधारशिला मजबुद गराउने जस्ता विषय सम्बोधनका लागि हामीले यसको प्रभावकारिताका लागि काम गर्नु गराउनु परेको छ । यसैको एक माध्यम हुलाक सेवा भएकोले हाम्रो हुलाक सेवालार्ई कसरी प्रभावकारी गराउने? भनी यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

२) हालको सवलता

हाम्रो हुलाक सेवामा निम्न सवलता विद्यमान छन् :

- विश्व हुलाक सङ्घ (युपियु) र एसिया प्रशान्त हुलाक सङ्घ (एपियु) का सिद्धान्त, मापदण्ड र नीतिमा आधारित भई नेपालको कानुनी धरातल अनुसार हुलाक प्रणालीले कार्य गरिरहेको ।
- सेवा सञ्चालनमार्फत सरकारलार्ई राजस्वमा योगदान गरिरहेको ।
- विश्व मञ्चमा हुलाकको माध्यमबाट वैदेशिक सम्बन्ध स्थापित गरिरहन र हुलाक टिकटको माध्यमबाट नेपालको पहिचान विश्वसमक्ष गराउने काम निरन्तर भईरहेको ।
- हुलाक वस्तुहरूको ट्र्याकिङ् प्रणालीको प्रयोग, एक्सप्रेस मेल सेवाको अवलम्बन, barcode र barcode reader को प्रयोग मार्फत हुलाक वस्तुको विनिमयको व्यवस्थापन जस्ता कामहरू भईरहेको ।
- मान्य सफ्टवेयर प्रणालीहरूको प्रयोग मार्फत हुलाक वस्तुको वितरण गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय सेवाका लागि भुक्तानी सहितको हिसाव मिलानको काम गर्ने र विश्वसनीयता दिलाउन सुधारका कामहरू भईरहेको ।

* सहसचिव, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय

- सोह्रौं आवधिक योजनाको सोच अनुसार हुलाक सेवाको विविधीकरण गर्न गराउन अन्य सरकारी निकायहरूसँग समन्वय र साझेदारीका प्रयासहरु भईरहेको ।
- सरकारी सहलियत दरमा चिठ्ठीपत्र र पुलिन्दाहरुको ओसारपसारको काम गरिरहेको ।
- हुलाक टिकटको माध्यमबाट राजश्व परिचालनको काम गरिरहेको ।
- हुलाक सेवाको समग्र व्यवस्थापनका लागि हुलाक सेवा विभाग, क्षमता विकासका लागि हुलाक सेवा प्रशिक्षण केन्द्र, राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय एक्सचेञ्जका लागि गोश्वारा हुलाक (यसले एक प्रकारले भन्नुपर्दा हुलाक अभिलेखालय भूमिकाका लागि समेत अप्रत्यक्ष योगदान दिईरहेको), ७७ वटै जिल्लामा हुलाक कार्यालय, सबै पालिकाहरु समेट्ने गरी रहेका हुलाकका प्रतिनिधिमूलक कार्यालय र हल्कारा एवं हुलाकी मार्फत नागरिकको घरदैलोसम्म पहुँच हुने प्रणालीका कारण सवल राष्ट्रिय सञ्जाल रहेको ।
- हुलाकको सेवासँग सम्बन्धित भई मुलुक भित्र विभिन्न निकाय र व्यावसायिक संस्थासँग समझदारी रहेको । साथै, अन्तर्राष्ट्रिय सेवाका लागि वायुसेवा कम्पनीहरूसँग सहमति/समझदारी रहेको ।

यी र यस्ता सवलताका कारण यो संस्थालाई राज्यप्रणालीको मजबुद आधारस्तम्भ बनाईराख्न थप सुधारका कामहरु गरिरहनुपर्दछ ।

३) हुलाक क्षेत्रले भोगेका मुख्य समस्या

हाम्रो सन्दर्भमा हुलाक क्षेत्रले मूलतः निम्न समस्या भोगिरहेको छः

- सेवाको विविधीकरणका लागि नीति, कानून र प्रक्रियागत अवरोध,
- विशेषज्ञताको क्षेत्रको रुपमा स्थापित गरिनुपर्नेमा सो अनुसार प्राथमिकतामा नपर्दा तदर्थवादमा चलनुपर्ने वाध्यता,
- समसामयिक प्रविधि र प्रणालीको न्यून प्रयोग,
- सरकारको प्राथमिकतामा कमजोर देखिएको क्षेत्र । जसका कारण न्यून एवं निर्वाहमुखी बजेट तथा कार्यक्रम (under budgeting) रहेको,
- मानवश्रोतको कमी र उत्प्रेरणा एवं प्रोत्साहनको कमजोर अवस्था,
- सेवामैत्री आवश्यक भौतिक पूर्वाधार र सधानको कमी ,
- हुलाकसँग सम्बन्धित सरकारी जग्गा जमीनको उयोग बढाउन नसकिनु,
- कनेक्टिभिटीमा भएको परिवर्तन र संभावित परिवर्तन अनुसार हुलाक रेखा (डाँक-रेखा) प्रभावी बनाउन नसक्नु ।
- सेवा वितरणका लागि छरितो र लाभदायक गराउन साझेदारीको प्रवन्ध गर्न नसकिनु ।
- कुरियरसँग सम्बन्धित सेवाको लागि मानक निकाय (service standard determinant agency), नियामक निकाय (regulatory agency) र मुख्य सल्लाहकारी निकाय (think-tank agency) को रुपमा स्थापित गर्ने नीति, कानून र कार्यक्रम नहुनु र
- संगठनागतमक विन्दुहरुलाई बहुउपयोगी गराउन नसकिनु, आदि ।

४) हुलाक सेवाको प्रभावकारीताका लागि सम्बोधन गर्नुपर्ने सवाल

विभिन्न समयका अध्ययन प्रतिवेदनहरु, नियमित कार्य समीक्षा र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासबाट भएका सिकाईहरुले हुलाक सेवाको प्रभावकारीताका लागि चालनुपर्ने कदमहरु सुस्पष्टसँग सुझाव गरेको पाइन्छ । विद्यमान नीति दस्तावेजहरु, आवधिक योजना, सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेट तथा कार्यक्रममा उल्लेख भएका प्राथमिकता, समयसमयमा भएका अध्ययन प्रतिवेदनहरु कै आधारमा सुधारका विषयहरु यकिन गर्नु कार्यान्वयन रुपान्तरणको लागि खास अर्थ राख्ने हुनाले सोही अनुसार

निम्न सवाल सम्बन्धनका लागि निर्धारण गरिएको छः

- क) सेवाको विविधीकरण,
- ख) नीतिगत र कानूनी सुधार,
- ग) संरचनागत सुधार,
- घ) मानवश्रोत व्यवस्थापन र कार्यसंस्कृतिमा सुधार,
- ङ) हुलाक मानक र नियामक भूमिकाका लागि सुधार,
- च) डिजिटलाईजेशन ।

५) हुलाक सेवाको प्रभावकारीताका लागि सुधार कार्ययोजना

माथि उल्लेख गरिएका विषय सवालसँग सम्बन्धित भई हुलाक सेवाको प्रभावकारीताका लागि सुधार गर्नुपर्ने क्रियाकलाप र कार्ययोजना यहाँ प्रस्तुत गरिएको छः

सुधारको विषय/क्षेत्र	कार्यक्रम/ क्रियाकलाप	सुधारमा जोड दिनुपर्ने विषय	अनुगमन, नियमन, समन्वय र सूचक
क) सेवाको विविधीकरण	• चिट्ठी पत्र ओसार पसार	• हालको प्रक्रियाको निरन्तरता • ओसार प्रसार कार्यको डिजिटलाईजेशन	• व्यवस्थित निरीक्षण • नियमित सूचना प्रवाह र सिकाई सम्बन्धी तालिमको निरन्तरता
	• पुलिन्दा सेवा विस्तार	• मापदण्ड र दर पुनरावलोकन • पुलिन्दाको परिभाषामा समसामयिक परिमार्जन	
	• सरकारी कागजात पुर्‍याउने	• सरकारी निकायको एजेन्सी सेवा सम्बन्धी कार्यविधि कानूनमा व्यवस्था • सेवा प्रदानको लागि शुल्क र समय निर्धारण • सेवा र निकाय परिभाषित गरी समझदारी गर्ने	• सरकारकोनीति कार्यक्रममा एकरूपता • सेवा प्रदायक निकायको सहयोग र सहकार्य
	• फिलाटेलिक कार्यलाई व्यवसायिक बनाउने	• मापदण्ड र कार्यविधि निर्माण • सीमित व्यवसायिक अधिकार सहित फिलाटेलिक विषयमा आधारित शुभकामना सामग्री उत्पादन र वितरणको व्यवस्था	• हुलाक ऐनमा अधिकारको प्रावधान र सो अनुसार नियमावलिल अधिकार प्रदान • हुलाक कोषको व्यवस्था भएकोमा सोकोष अन्तर्गत कारोवार व्यवस्थापन
	• हुलाक वचतलाई समुदाय वचतको रूपमा व्यवस्थित गर्ने	• हुलाक ऐनको छातामा रही नेपाल राष्ट्र बैंक मार्फत जारी हुने वचत परिचालन मापदण्ड अनुसार हुने गरी समुदाय वचत परिचालनका लागि छुट्टै कार्यविधिको व्यवस्था • वैङ्किङ्ग सिद्धान्त र सुरक्षण व्यवस्था अनुसार नियन्त्रण हुने गरी खास योग्यता भएको संगठन संरचनामा व्यवस्था	• सरकारकोनीति कार्यक्रममा एकरूपता नेपाल राष्ट्र बैंकको मौद्रिक नीति र वैङ्किङ्ग कारोवार सम्बन्धी मार्गदर्शनमा एकरूपता

सुधारको विषय/क्षेत्र	कार्यक्रम/ क्रियाकलाप	सुधारमा जोड दिनुपर्ने विषय	अनुगमन, नियमन, समन्वय र सूचक
	<ul style="list-style-type: none"> • “खुशी-सेवा” प्रदानको व्यवस्था गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> • फिलाटेलिक वस्तु, सांस्कृतिक एवं मौलिक पहिचानका वस्तु र यस्तै अन्य वस्तुका माध्यमबाट खुशी पुर्याउने सेवा प्रदान गर्ने • शुभकामना सेवा पुर्याउने व्यवस्था गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> • नियममा व्यवस्था • संरचना र कार्यप्रणालीमा व्यवस्था
	<ul style="list-style-type: none"> • ई-कमर्स सेवा उपलब्ध गराउने 	<ul style="list-style-type: none"> • यसका लागि छुट्टै कार्यविधि सहित एकीकृत सेवाको विन्दु हुलाक प्वाइन्टलाई गराउने 	<ul style="list-style-type: none"> • सरकारको नीति कार्यक्रममा एकरूपता
	<ul style="list-style-type: none"> • ई-हुलाक टिकटको व्यवस्था गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> ई-हुलाक टिकटको लागि कानून सहित कार्यविधिको व्यवस्था गर्ने • नगदको कारोवार गर्नुपर्ने प्रयोजनका लागि ई-हुलाक टिकट मार्फत भुक्तानी गरिएमा प्रोत्साहन गर्ने गरी प्रावधान राख्ने 	
	<ul style="list-style-type: none"> • नागरिक सहभागिता बढाउन व्यक्तिको हुलाक टिकट प्रकाशन गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> • व्यक्तिको हुलाक टिकट प्रकाशन गर्न पाउने अवस्था, विश्वास स्थापित हुने व्यक्तिको स्वीकार्य सामाजिक योगदानको मापन, र राष्ट्र एवं समाजको पहिचानमा योगदानको विषय समेट्ने गरी उचित मापदण्ड सहित कार्यविधि तर्जुमा र कार्यान्वयन 	<ul style="list-style-type: none"> • हुलाक ऐनमा संशोधन भई प्रावधानहरू समेटिएको
ख) नीतिगत र कानूनी सुधार	<ul style="list-style-type: none"> • हुलाक नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन 	<ul style="list-style-type: none"> • हुलाक क्षेत्रको व्यवस्थापनका लागि छाता नीतिको रूपमा रहने गरी हुलाक नीति जारी गर्ने 	
	<ul style="list-style-type: none"> • हुलाक ऐन र नियमावलिहरूमा सुधार 	<ul style="list-style-type: none"> • हुलाक ऐन, २०१९ लाई संशोधन गर्ने • हुलाक ऐनसँग सम्बन्धित हालका नियमावलि र कार्यविधिहरूलाई संशोधन गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> • हुलाक ऐनमा संशोधन भई प्रावधानहरू समेटिएको
	<ul style="list-style-type: none"> • हुलाक सामग्री ओसारप्रसार कार्य प्राथमिकता क्षेत्रको रूपमा निर्धारण 	<ul style="list-style-type: none"> • हुलाक सामग्री ढुवानीलाई सुरक्षा प्रवन्ध सहित अग्राधिकार (fast-track) प्रदान गर्ने • खास विनियम विन्दु (exchange center) हरूमा छुट्टै द्रुतमार्ग (express way) प्रदान गर्ने । (एअरपोर्ट, सुरक्षा विन्दु, अन्य संवेदनशील क्षेत्र र यात्राको बाटो आदिमा) 	

सुधारको विषय/क्षेत्र	कार्यक्रम/ क्रियाकलाप	सुधारमा जोड दिनुपर्ने विषय	अनुगमन, नियमन, समन्वय र सूचक
		<ul style="list-style-type: none"> पहिचान सहितको हुलाक झोला (Special Postal Bag) वा tracking-device सहितको ढुवानी साधनलाई अग्राधिकार सहित बाटो (priority on the way) प्रदान गर्ने । 	
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वचत (समुदाय वचतमा आधारित) नियमावलि निर्माण 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वचत (समुदाय वचतमा आधारित) नियमावलि तर्जुमा र स्वीकृति 	
	<ul style="list-style-type: none"> कुरियर सेवा क्षेत्रको नियामक निकायको अधिकार सहित कानूनी व्यवस्था 	<ul style="list-style-type: none"> कुरियर सेवा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड र कार्यविधि तर्जुमा गरी कार्यान्वयन 	
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक कोष स्थापना र परिचालन सम्बन्धी कानून निर्माण 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक कोष स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धी कार्यविधि तर्जुमा गरी जारी गर्ने 	
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वस्तु सुरक्षा र क्षतिपूर्ति प्रणालीको सम्बन्धी कानून निर्माण 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वस्तु सुरक्षा र क्षतिपूर्ति प्रणालीको सम्बन्धी कार्यविधि तर्जुमा र कार्यान्वयन 	
	<ul style="list-style-type: none"> संरक्षित सरकारी सेवा प्रवाह सम्बन्धी विशेष कानून निर्माण 	<ul style="list-style-type: none"> सरकारी कागजात एवं प्रमाणको वितरण (सरकारी निकायको एजेन्सी सेवाको रूपमा कार्य गर्ने गरी) सम्बन्धी मापदण्ड तर्जुमा र कार्यान्वयन पूर्व मतदान (early voting) र विदेशमा रहेका नेपालीलाई मतदान (voting from foreign country) गराउन हुलाक सेवाको प्रयोग गर्ने सम्बन्धी मापदण्ड तर्जुमा र कार्यान्वयन 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक ऐनमा संशोधन भई प्रावधानहरु समेटिएको मतदान सम्बन्धमा सम्बन्धित कानूनमा व्यवस्था भएपश्चात
	<ul style="list-style-type: none"> साझेदारी मार्फत प्रदान गरिने हुलाक सेवाको मापदण्ड निर्धारण 	<ul style="list-style-type: none"> साझेदारी मार्फत गरिने हुलाक सेवा प्रवाहको मापदण्ड र व्यवसायका आधारमा सेवाशुल्क वा कमिशनको दर निर्धारण गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक ऐनमा संशोधन भई प्रावधानहरु समेटिएको

सुधारको विषय/क्षेत्र	कार्यक्रम/ क्रियाकलाप	सुधारमा जोड दिनुपर्ने विषय	अनुगमन, नियमन, समन्वय र सूचक
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक सेवामा काम गर्ने जनशक्तिको योग्यता, सेवाका शर्त र सुविधा सम्बन्धी कानून निर्माण गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> छुट्टै समूह रहनेमा सेवा समूह सञ्चालन सम्बन्धी नियमावलिमा व्यवस्था गर्ने छुट्टै समूह नहुने भएमा पदस्थापन प्रक्रियामा आवश्यकता यकिन गरी खास अवधिका लागि कार्य गर्ने गराउने व्यवस्था मिलाउने हुलाक कार्यको प्रक्रिया (SoP) अनुसार प्रोत्साहन र सुविधा सम्बन्धी मापदण्ड तर्जुमा र कार्यान्वयन 	<ul style="list-style-type: none"> सेवा समूह सञ्चालन गर्ने ऐनमा प्रावधान भएको अवस्थामा मात्रै हुन सक्ने
ग) संरचनागत सुधार	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक सेवालार्ई समग्र कुरियर सेवाको नियामक निकाय समेतको अधिकार प्रदान गरी हुलाक प्राधीकरण बनाउने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक प्राधीकरणको स्थापना गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक ऐनमा संशोधन भई प्रावधानहरू समेटिएको
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक रेखा (डाँक-रेखा) पुनरावलोकन गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक रेखा (डाँक-रेखा) पुनरावलोकन गरी समय र लागत घटाउने 	
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक निकायहरूको पुनःसंरचना गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक सेवाको सवलीकरणका लागि समग्र कार्यको नेतृत्वका लागि हुलाक प्राधीकरण र सो अन्तर्गत हुलाक प्रशिक्षण एवं अनुसन्धान केन्द्र, हुलाक अभिलेख तथा व्यवस्थापन केन्द्र, आवश्यकता अनुसार गोश्वारा हुलाक, हुलाक सेवासँग सम्बद्ध विनिमयमा सहजता हुने गरी रणनीतिक विन्दुहरूमा हुलाकका निकाय वा कार्यालयको व्यवस्था (वितरण सञ्जाल र व्यवस्थापन सहजीकरण कार्यका लागि), पालिकास्तरमा हुलाक समन्वय समिति, वडास्तरमा हुलाक व्यवस्थापन इकाई र व्यवसायका आधारमा अस्थायी हुलाक सेवा केन्द्र (postal point) रहने गरी संगठन पुनःसंरचना गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> व्यवस्थापन र सञ्चालन संविधानको प्रावधान अनुसार सहकारीतामा आधारित भई तहगत सरकारबीच समन्वय र सहकार्य संरचना अनुसार श्रोतसाधन (बजेट तथा कार्यक्रम) र मानव श्रोतको व्यवस्था

सुधारको विषय/क्षेत्र	कार्यक्रम/ क्रियाकलाप	सुधारमा जोड दिनुपर्ने विषय	अनुगमन, नियमन, समन्वय र सूचक
	<ul style="list-style-type: none"> वडालाई हुलाक सेवा वितरण/व्यवस्थापनको तल्लो इकाईको रूपमा स्थापित गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> वडा कार्यालयले हुलाक सेवा व्यवस्थापनको तल्लो इकाईको रूपमा काम गर्न गराउन हुलाक सेवाको व्यवस्थापन गर्ने संघको मुख्य निकाय (हालको लागि हुलाक सेवा विभाग) र सम्बन्धित स्थानीय तह बीच समझदारी गरी सहकार्य गर्ने हुलाक सेवा व्यवस्थापनको लागत दायित्व व्यहोर्ने मापदण्ड तर्जुमा गरी कार्यान्वयन 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाकका निकायको पुनःसंरचनाको निर्णय भएको
	<ul style="list-style-type: none"> व्यवसायका आधारमा अस्थायी सेवा केन्द्रहरू (हुलाक प्वाइन्ट) सञ्चालन गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> अस्थायी सेवा केन्द्रहरू (हुलाक प्वाइन्ट) सञ्चालन सम्बन्धी मापदण्ड तयार गरी लागू गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाकका निकायको पुनःसंरचनाको निर्णय भएको
	<ul style="list-style-type: none"> नागरिकको घरदैलोसम्म हुलाक वस्तु वितरण र संकलनका लागि साझेदारी प्रणाली स्थापित गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> साझेदारी मार्फत गरिने हुलाक सेवा प्रवाहको मापदण्ड र व्यवसायका आधारमा सेवाशुल्क वा कमिशनको दर निर्धारण गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक ऐनमा संशोधन भई प्रावधानहरू समेटिएको
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक कोषको स्थापना र सञ्चालन गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> कोष स्थापना र रकम प्राप्तिको अधिकार सहित नियमावलिको व्यवस्था कोष परिचालन कार्यविधि निर्माण 	
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वचत (समुदाय वचतमा आधारित) कार्य गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वचत (समुदाय वचतमा आधारित) व्यवस्थापनका लागि कार्य प्रक्रिया र शर्त (SoP) तयार गर्ने 	
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक क्षेत्रका लागि छुट्टै समूह सहित विज्ञ कर्मचारीको व्यवस्था गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> छुट्टै समूह रहनेमा सेवा समूह सञ्चालन सम्बन्धी नियमावलिमा व्यवस्था गर्ने छुट्टै समूह नहुने भएमा पदस्थापन प्रक्रियामा आवश्यकता यकिन गरी खास अवधिका लागि कार्य गर्ने गराउने व्यवस्था मिलाउने 	

सुधारको विषय/क्षेत्र	कार्यक्रम/ क्रियाकलाप	सुधारमा जोड दिनुपर्ने विषय	अनुगमन, नियमन, समन्वय र सूचक
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वस्तुको ओसारपसारलाई विश्वसनीय बनाउन मापदण्ड लागू गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> सुरक्षा मापदण्ड तर्जुमा गरी जारी गर्ने डेलिभरी समय निर्धारण सम्बन्धी मापदण्ड तर्जुमा गरी जारी गर्ने सुरक्षा र डेलिभरीको जिम्मेवारी सम्बन्धी कार्यविधि सहित आवश्यकता अनुसार क्षतिपूर्तिको प्रवन्ध गर्ने सार्वजनिक यातायातहरूलाई हुलाक वस्तुको ढुवानी प्राथमिकतामा राखी गर्नुपर्ने गरी कानूनमा व्यवस्था गर्ने र सो आधारमा आवश्यकता अनुसार हुलाक सेवाको लागि समझदारी गर्ने हुलाकका लागि विशेष आवश्यकता अनुसारको सवारी साधन (Special Purpose Vehicle) को व्यवस्था गर्ने । हुलाकी र वितरकहरूका लागि खास हुलाक झोला (Special Postal Bag) को व्यवस्था गर्ने । यस्तो ब्याग tracking-device सहितको हुने । 	
	<ul style="list-style-type: none"> क्षमता विकास योजना कार्यान्वयन गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक सेवासँग सम्बद्ध क्षमता विकास योजना बनाउने हुलाक प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रलाई श्रोतसाधन सहित तालिम र अनुसन्धानमा केन्द्रित हुने गरी कार्यविवरण प्रदान गर्ने हुलाक कोषबाट वन्ने बजेट तथा कार्यक्रममा क्षमता विकासको छुट्टै खण्ड समावेश गर्ने 	
	<ul style="list-style-type: none"> Frontline मा रही वितरण र संकलनमा संलग्न मानवश्रोत परिचालनमा सुधार गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वस्तु ओसारपसार र वितरण कार्यमा संलग्न जनशक्तिको लागि मापदण्ड लागू गर्ने सेवाका आधारमा पारिश्रमिक वा कमिशनको दर निर्धारण गर्ने हुलाक वस्तु ओसारपसार र वितरण कार्यमा संलग्न जनशक्तिको लागि समयसमयमा नियमित रूपमा अभिमुखीकरण र तालिम प्रदान गर्ने 	

सुधारको विषय/क्षेत्र	कार्यक्रम/ क्रियाकलाप	सुधारमा जोड दिनुपर्ने विषय	अनुगमन, नियमन, समन्वय र सूचक
	<ul style="list-style-type: none"> घुम्ती हुलाकको माध्यमबाट विशेष हुलाक सेवा प्रदान गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> खास समय र अवस्थामा घुम्ती हुलाकको माध्यमबाट विशेष हुलाक सेवा प्रदान गर्न सकिने गरी प्रावधान र बजेट कार्यक्रमको व्यवस्था गर्ने 	
	<ul style="list-style-type: none"> मान्य अन्तर्राष्ट्रिय सफ्टवेयर प्रणाली सञ्चालन गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> विश्व हुलाक सङ्घ (युपियु) र एसिया प्रशान्त हुलाक सङ्घ (एपिपियु) लगायतका अन्य मान्य संस्थाहरुले निर्धारण गरे अनुसारका सफ्टवेयर प्रणाली सञ्चालन गर्ने सफ्टवेयर सञ्चालन र व्यवस्थापनका लागि तालिम लगायतका क्षमता विकासका कार्यहरु गर्ने 	
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक एप प्रयोग गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> मान्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रणाली एवं मापदण्डमा आधारित भई नेपाल हुलाक एक (Nepal Postal App) कार्यान्वयन गर्ने एप मार्फत सबै प्रकारका हुलाक सेवा प्रदानको व्यवस्था गर्ने 	
	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वस्तु वितरणको अनुगमन र ट्र्याकिङ्ग गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> हुलाक वस्तु परिचालन र वितरण कार्यको ट्र्याकिङ्गका लागि एक डिजिटल प्लेटफर्म निर्माण गरी नियमित रुपमा अनुगमन गर्ने तयार गरिएको ट्र्याकिङ्ग डिजिटल प्लेटफर्ममा सम्बद्ध प्रणाली र एपहरुलाई अन्तर आवद्ध गर्ने हुलाकका सबै ढुवानी सवारी साधन र पुलिन्दा वाकसमा ट्र्याकिङ्ग डिभाइस राख्ने हरेक हुलाकसँग सम्बन्धित सेवाहरु डिजिटल अभिलेखीकरण गरेर मात्रै कार्य गर्ने गराउने सेवाग्राहीले आफ्नो हुलाक वस्तुको ट्र्याकिङ्ग गर्न सक्ने गरी हुलाक एप र मोवाइल वा इमेलमा एलर्टको व्यवस्था गर्ने 	

नोट: यो सुधारात्मक कार्ययोजना हुलाक सम्बन्धी मान्य मापदण्ड, नेपालको संविधानले संरक्षित गरेको कार्यक्षेत्र, हुलाक सेवा विभागका वार्षिक प्रतिवेदनहरू, सोह्रौँ योजना, सुशासन मार्गचित्र, हुलाक सेवा सुधार कार्यदलको प्रतिवेदन २०७५ र विभिन्न अन्तर्क्रियाहरूमा प्राप्त भएका विचारहरूको आधारमा तयार गरिएको। साथै, यो कार्ययोजनामा समेटिएका विषय व्यक्तिगत अध्ययनमा आधारित विषय भएको।

६) निष्कर्ष:

पछिल्ला केही दशकमा धेरै नै ओझेल परेको नेपालको हुलाक सेवालाई हालको सरकारले Government Courier Service का रूपमा विकास गर्ने गरी प्राथमिकता दिएको हुनाले यो क्षेत्र आफैमा हर्षित भएको पाइन्छ। यो अवसरको सदुपयोग गरी जीवन्त हुलाकको रूपमा आफूलाई उभ्याउन यहाँ चर्चा गरिएका विषय सवालमा आधारित कार्य योजनालाई रूपान्तरण गर्न सक्नुपर्छ। यसका लागि सरकार, अभ्यासकर्ता सेवा प्रदायक निकाय र अन्य साझेदार सरकारी निकायको खुल्ला एवं सकारात्मक भाव सहितको प्रतिवद्ध लगाव आवश्यक रहेको छ। हालको हुलाक सेवा न्यूनतम स्रोत साधनबाट चलिरहेको र यसको आधुनिकीकरण सहितको योगदान अपेक्षा गरिएको दुई ध्रुव जस्तो परिस्थितिलाई नजिक्याउन (to bring near) यहाँ उल्लेख गरिएको कार्ययोजनालाई रूपान्तरण गर्न सक्नुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को वजेट वक्तव्य र सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय मन्त्रालयको वार्षिक वजेट तथा कार्यक्रम
- नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्को मिति २०८२ चैत १३ को बैठकबाट स्वीकृत शासकीय सुधारसम्बन्धी एक सय कार्यसूची
- वार्षिक प्रतिवेदन (२०७८/७९ देखि २०८१/८२ सम्मको), हुलाक सेवा विभाग।
- सुशासन मार्गचित्र २०८२, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय।
- सोह्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२-२०८५/८६), राष्ट्रिय योजना आयोग।
- हुलाक सेवा सुधार कार्यदलको प्रतिवेदन २०७५, हुलाक सेवा विभाग।

नेपाल हुलाक, वर्तमानमा प्राप्त उपलब्धि र भविष्यको सपना

मनमायाँ भट्टराई पंगेनी *

सारांश:

विश्वश्रव्यापी रूपमा अत्यावश्यक सेवा USO (Universal Service Obligation) को रूपमा रहेको हुन्छ हुलाक सेवा । हुलाक राज्यको Arm (पाखुरा) हो, राज्यको शक्ति हो जुन नागरिकको नजिक पुगेर राज्य र नागरिकलाई जोड्ने काम गर्छ । यो यस्तो सेवा हो जसले नागरिकको मन मनमा पुगेर सेवा प्रवाह गर्दछ जुन निष्पक्ष र प्रभावकारी हुन्छ । नेपाल हुलाक सेवामुखी संयन्त्र हो नेपाल सरकारको । तथापि यसले हुलाक वस्तु ढुवानी तथा वितरण गरेवापत प्राप्त गर्ने शुल्कले राज्यको गैरकर राजस्वमा ठूलो हिस्सा ओगटेको हुन्छ ।

१४७ वर्षको इतिहास बोकेको नेपाल हुलाक सेवाको गर्विलो इतिहास छ, चुनौतीपूर्ण वर्तमान छ र सुनौलो भविष्य छ । अहिलेको समयले नेपाल हुलाक सेवालालाई Re-Brand गर्न र समयको आरोह-अवरोहलाई मूल्याङ्कन गरी हुलाक पुर्नजागरणको युगमा पुग्ने सपना साकार पार्ने दिशा निर्देश गर्दछ । हुलाक सेवालालाई आधुनिकीकरण गरी राज्य र नागरिकलाई नजिकबाट जोड्ने र राज्यप्रति नागरिकको विश्वास पुर्नस्थापना गराउने महत्वपूर्ण माध्यमका रूपमा विकसित गर्न हुलाक सेवा विभागले सपना देखेको छ तथा सो सपना उपलब्धिहरूका गन्तव्यबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने आत्मविश्वास प्राप्त भएको छ, तथापि न्यून स्रोतसाधनका कारण खुम्चिनुपर्ने चुनौतीलाई सामना गर्दै अहिले नेपाल हुलाक “स्रोत भन्दा सौँचतिर” भन्ने अवधारणाबाट आफ्नो पाइला सार्दैछ ।

पृष्ठभूमि :

राणा प्रधानमन्त्री रणोद्दीप सिंहको पालामा वि.सं. १९३५ मा नेपाल हुलाक घरको स्थापना भएको पाइन्छ । सन् १९५६ अर्थात् २०१३ सालमा नेपाल विश्व हुलाक संघको (UPU) सदस्य भएपछि नेपालको हुलाक सेवा विश्वसँग जोडिन पुग्यो । वि.सं. २०२८ सालमा हुलाक सेवा विभागको स्थापना भयो । पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धको समयमा हुलाकी दाइ घरगाउँमा खबर लिएर आउदाँ गाउँमा छुट्टै रौनक हुने गर्दथ्यो । शिक्षाको ज्योति नपुगेको नेपाली समाजमा तिनै हुलाकी दाइले पत्र ल्याइदिने, पठाइदिने, पत्र लेखिदिने गर्दथे । थाप्ले हुलाकीले पुलिन्दा(पार्सल) बोक्ने रहेछन्, कागजे हुलाकीले पत्र बोक्ने रहेछन् त्यतिवेला । गाउँघरमा चेलीलाई माइत पठाउँदा पनि हुलाकी दाइको साथ लगाएर पठाउँदा ढुक्क हुने त्यतिबेलाको समाजमा हुलाक कति लोकप्रिय थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । हुलाकीले हातमा वोकेको विशेष प्रकारको छाइछाइ वज्ने भालाले आवाज दिँदै हिँड्दा मलामीले पनि बाटो छाडिदिने इतिहासले यो अत्यावश्यक सेवा भएको कुरा प्रष्ट हुन्छ । हुलाकीले सेवा दिएर पैदलयात्रा गर्दै विसाएको चौतारीलाई अहिले पनि हुलाकी चौतारा भनेर चिनिन्छ । त्यसैगरी हुलाकीको नामबाट वस्ती बसेको गाउँ हुलाकी गाउँ, हुलाक डाँडा, हुलाकी डोव, हुलाकी दोबाटो, हुलाकी राजमार्गलगायतका नामले चिनिन्छ । यो केवल यत्तिकै रहेको नाम होइन, इतिहासले श्रद्धापूर्वक देखेको कामको मूल्याङ्कन हो । विगतमा जतिबेला नेपालमा सूचना प्रविधि पुगेको थिएन, Smart Phone कसैको हातमा थिएन त्यतिबेला पनि हुलाकी हल्काराहरु घर-घरमा पुगेका थिए । त्यो युगमा राज्यले हुलाकलाई जसरी नागरिकसम्म पुर्यायो यो एउटा गर्विलो इतिहास भनेर रहेको छ । त्यो समयमा नेपाल एवं जस्तै गरी स्थापना भएका विश्वका हुलाकहरूलाई ती देशहरूले सधैँ प्राथमिकतामा राखिरहे र समयानुसार थप प्रभावकारी एवं स्रोतसम्पन्न गराउँदै लगे तर विडम्बना नेपाल हुलाकको छुट्टै सेवासमेत खारेज भै प्रशासन सेवामा सम्मिलन भयो अनि राज्यको प्राथमिकतामा परेन । उदारीकरणको नाममा आफ्नो मुटु, आफ्नो हुलाक सेवालालाई राज्यले चिनेन र नेपाल हुलाक सेवालालाई हरेक कोणबाट

*महानिर्देशक, हुलाक सेवा विभाग

कमजोर गराउने प्रयास भयो । यसरी नेपाल हुलाक सेवा विश्वमा जोडिएपनि Terminal Due फरफारक गर्न सकेन, E-mail, internet भएपछि हुलाक किन चाहियो भन्ने भाष्य सिर्जना गरी राज्यका आफ्नै निकायहरूले पनि यसको प्रयोग नगरी निजी क्षेत्रसँग काम गर्न थाले र निजीक्षेत्रलाई नियमन तथा सहकार्य गर्नुपर्ने हुलाकलाई सो गर्ने वातावरण तयार नपारी डुबाउँदै लैजाने प्रयास भयो । यो ज्यादै दुखद र लज्जास्पद रहेको कुरा विभिन्न समयका अध्ययनले देखाएका छन् ।

१६औं आबधिक योजनाले हुलाकलाई आधुनिकीकरण गर्ने र एक स्थानीय तह एक स्मार्ट हुलाक बनाउने, हुलाकलाई लजिष्टिक प्रणालीमा व्यवस्थित बनाउने, भन्सार प्रणालीमा आबद्ध गर्ने लगायतका कुरा उल्लेख भएपछि हुलाकको पुन जागरणको युग प्रारम्भ भएको छ । साथै सरकारका नीति तथा कार्यक्रम र बजेटबाट हुलाक सेवालाई आधुनिकीकरण गर्ने, विद्युतीय व्यापारको हब बनाउने, हुलाक सम्बद्ध निकायसँग अन्तर आबद्धता गर्ने लगायतका कुरा दस्तावेजीकरण भएपछि हुलाकलाई स्तरोन्नती गर्ने विषयले प्राथमिकता पायो र यसै अनुरूप हुलाक पुर्नसंरचना भै मिति २०८१ माघ १३ गतेबाट सबै पालिकामा हुलाक पुग्यो । यसैगरी सन् १९८२ मा नेपाल एशिया प्रशान्त हुलाक संघ (APPU) को सदस्य राष्ट्र भएपश्चात Asia Pacific क्षेत्रका हुलाकहरूसँग छुट्टै Network, सहयोग र सहकार्य स्थापित भएको छ ।

अहिले हुलाक सेवा विभाग अन्तर्गत गोश्वारा हुलाक कार्यालय र हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र केन्द्रिय स्तरमा, हुलाक निर्देशनालयहरू ६ वटा प्रदेशस्तरमा, ७० वटा जिल्ला हुलाक कार्यालय जिल्लास्तरमा र स्थानीय हुलाक कार्यालय सबै पालिका स्तरमा पुगेका छन् । विभाग र अन्तर्गतका कार्यालय गरी ४६१९ दरबन्दी जनशक्ति र ५००० अतिरिक्त हुलाकमा कार्यरत कर्मचारी (एक दिनमा २ घण्टा कार्य गर्ने) सहित वडासम्म नेटवर्क पुगेको छ ।

संविधानको अनुसूचीमा हुलाक सेवालाई संघ सरकारको एकल अधिकारको रूपमा सूचीकरण गरी संघीय सरकारको निकायको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । वर्तमान परिवेशमा हुलाकलाई राज्यले प्राथमिकतामा राख्न थालेको अनुभूति हुँदै गएको छ । २०८२ चैत्रमा गठन भएको सरकारको शासकीय सुधारको मार्गचित्रको १०० बुँदे कार्ययोजनामा हुलाकलाई आधुनिकीकरण गरी घरदैलोसम्म सेवा पुर्याउने विषयमा बुँदा नं. २७ मा उल्लेख भएको छ । यसै अनुरूप Government Courier Service का लागि कार्ययोजना बनी कार्य अघि बढेको छ ।

नेपाल हुलाकले दिएका सेवाहरू र देखेका सपना

हुलाकले वर्तमानमा पुर्याएका सेवाहरू:

नेपाल हुलाकले तिनवटा क्याटोगोरी लेटर (पत्र), द्रुत डाँक सेवा (Express Mail Service, EMS) र पुलिन्दा (Parcel) सेवामार्फत् आफ्नो सेवा प्रवाह गर्छ । यी सबै सेवाहरू देशभित्र र देशबाहिर विश्व हुलाक संघ (UPU) बाट तोकिएको नियमअनुसार हुने गर्दछ । नेपाल UPU/APPU को सदस्य भएको कारण नेपाल हुलाक सम्पर्क समन्वयको लागि सम्पर्क निकाय पनि हो, UPU/APPU ले नेपाल हुलाकलाई Designated operator को रूपमा सिधै सम्पर्क समन्वय गर्नसक्नेगरी अधिकार दिएको कारण हुलाक प्रणाली लगायतमा हुलाक सेवा विभागको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध शाखाबाट यसको व्यवस्थापन गर्नेगरी कार्यविवरण तय गरिएको छ । साथै नेपाल हुलाक EMS Co-operative को सदस्य साथै UPU र APPU सँग सम्बन्धित अन्य संस्थाहरूसँग सदस्य छ । हामी EMS Co-operative को पूर्ण सदस्य (Full Member) भएकाले हामी विश्वका सबै देशसँग जोडिन पाउने हक स्थापित भएको छ । नेपाल हुलाकले नेपालका सबै स्थान (पालिका/वडासम्म) सम्म आफ्नो सेवा दिन हुलाकको सञ्जाल स्थापना गरेको छ र यो सञ्जालमार्फत देहायका सेवा प्रदान गरेको छ ।

चिठीपत्र ढुवानी: सरकारी निकायका कागजात एवं बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र एवं व्यक्तिका चिठीपत्र क'५ofpge कार्य गरिरहेको छ ।

द्रुतडाँक सेवा: सीमित स्रोतसाधनको कारण देशभित्र ४५ जिल्लामा द्रुतडाँक सेवा (EMS) सञ्चालन गरेको छ । यसमा अति जरूरी कागजात, पार्सल तथा अन्य हुलाकवस्तु हुने गर्छन् । जसलाई Zone1, Zone2 र Zone3 गरी विश्व हुलाक प्रणाली

बमोजिम छुट्ट्याएर २४ घण्टा, ४८ घण्टा र ७२ घण्टामा सेवा पुर्याउने गरी वर्गीकरण गरिएको छ ।

(EMS सेवा पुऱ्याउने विधि संसारका सबै मुलुकमा Zone1, 2 र 3 गरेर नै हुन्छन्, उस्तै हुन्छ सेवा)

नेपाल हुलाकले देशबाहिर ३९ देशमा यो सेवा पुऱ्याउने छ । Airlines हरूसँगको अन्य देशका Network अनुसार नेपाल हुलाक र अन्य देशमा हुलाकको सेवा पुर्याउने विषयमा सम्झौता हुन्छ । यो 2 kg बाट शुरु भएर 20kg सम्मको हुन्छ ।

पुलिन्दा(पार्सल) सेवा: यो सेवा देशभित्र र बाहिर छ । देशभित्र सबै ठाउँमा र देश बाहिर Airlines को सीमितताका कारण ७५ देशका ९२ गन्तव्यमा पुगेको छ ।

निकायगत समन्वयमा गरिएका सेवाहरु:

- राहदानी विभागसँग सम्झौता गरी जिल्लामा राहदानी पुर्याइएको छ भने सरकारको १०० बुँदे कार्ययोजना बमोजिम जिल्ला प्रशासन कार्यालयसँग समन्वय गरी राहदानी घरदैलोमा पुऱ्याउन शुरु गरिसकिएको छ ।
- राष्ट्रिय परिचयपत्र एवं पञ्जीकरण विभागसँग समन्वय गरी राष्ट्रिय परिचयपत्र जिल्ला प्रशासन कार्यालयसम्म पुऱ्याइएको छ ।
- यातायात व्यवस्था विभागसँगको समन्वयमा इम्बोस्ड नं. प्लेट पुऱ्याइएकोमा यसलाई विस्तार गरी व्यक्तिको सवारी अनुमतिपत्र (डाइभिड् लाईसेन्स) १०० बुँदे कार्ययोजना बमोजिम सम्बन्धित प्रदेश सरकारका जिल्लाका यातायात कार्यालयसम्म पुर्याइएको छ । साथै घरदैलोसम्म पुर्याउने सम्बन्धमा कास्की र मोरङमा शुरुवात भैसकेको छ ।
- परराष्ट्र मन्त्रालयसँगको समन्वयमा विदेशमा पठाउनुपर्ने नेपाली राहदानी (पासपोर्ट) लगायतका कागजात कुटनैतिक थैली (Diplomatic Mail) को माध्यमबाट पुर्याइएको छ ।
- अदालतका मिसिलहरु, कागजातहरु सम्बन्धित स्थान र व्यक्तिसम्म पुर्याउने कार्य गरिएको छ ।
- राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालासँग सम्झौता गरी ल्याबको नमूना सातै प्रदेश र तोकिएका अस्पतालहरुमा पुर्याउने कार्य गरिएको छ ।
- भूमि व्यवस्थापन विभागसँग समन्वय गरी लालपूर्जालाई सम्बन्धित जिल्लाका मालपोत कार्यालयसम्म पुऱ्याउने कार्य गरिएको छ ।
- मध्यपश्चिम विश्वविद्यालयसँग समन्वय गरी प्रश्नपत्र उत्तरपुस्तिका र सर्टिफिकेट पुऱ्याउने कार्य गरिएको छ ।
- लोककल्याणकारी विज्ञापन , FM अनुगमन लगायतका कार्य गरिँदै आएको छ ।
- बंगलादेश हुलाकसँगको समन्वयमा बंगलादेशका नेपालमा रहेका नागरिकहरुको लागि निर्वाचन सामाग्री (व्यालेट पोष्ट) पुर्याएर निर्वाचन पश्चात् पुनः बंगलादेशमा मतपत्र ढुवानी गरिएको । यसबाट बंगलादेश र नेपालको हुलाकको सम्बन्ध बढाउन मद्दत पुगेको छ ।
- भारत सरकारको हुलाकसँगको समन्वयमा नेपालमा रहेका भारतीय विद्यार्थीको Academic Paper/ प्रमाणपत्र (प्रश्नपत्रहरु छपाउन र उत्तरपुस्तिका पुर्याउने, साथै प्रमाणपत्र पुर्याउने) सम्बन्धितलाई पुर्याउने कार्य गरिएको । यसबाट भारत र नेपालको हुलाकको सम्बन्ध सुमधुर बनेको छ ।
- विभिन्न देशका हुलाकहरूसँग निरन्तर समन्वय गरी Terminal Dues फरफारक गर्ने कार्य गरिँदै आएको ।
- UPU/ APPU सँग निरन्तर सम्वाद समन्वय गरी उक्त संस्थाहरुले आयोजना गरेका कार्यक्रममा सहभागीता (फिजिकल/ डिजिटल) जनाइ नेपालको हुलाकको पहुँच स्थापित गर्ने र सहकार्य गर्ने कार्य गरिएको छ ।

- EMS का बारेमा लगायत सरोकारवालासँग निरन्तर संवाद र Advocacy गरिएको छ ।
- घर घरमा हुलाक, मन मनमा हुलाक अभियानलाई देशव्यापी गराइएको छ ।
- एक स्थानीय तह एक स्मार्ट हुलाकको अभियानको सुरुवात ५० वटा हुलाकबाट पाइलट वेसिसमा प्रारम्भ गरिदछ र गोरखा जिल्लामा स्मार्ट हुलाकको घोषणा भई कार्य शुरु भैसकेको छ ।

देखा परेका सकारात्मक उपलब्धीहरु:

- निकायगत समन्वयमा गरिएका कार्यहरुले क्षेत्र विस्तार गर्दैछन् ।
- सेवाको गुणस्तर बढेको विषय UPU बाट प्रकाशित प्रतिवेदनले देखाएको छ भने त्यसको आधारमा नेपालको हुलाकले सहयोग प्राप्त गर्न सुरु गरेको छ । (EMS सेवामा नेपालले राम्रो सेवा दिएको विश्व हुलाक प्रणाली मार्फत अवगत भएपछि यसैको आधारमा (quality service fund) नेपालले १५ वटा electric scooter प्राप्त गर्न सफल भएको छ । यसैगरी SDGs को १७ वटा लक्ष्यसँग नेपाल हुलाक १६ वटा लक्ष्यसँग प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष गाँसिएकोले DR fund बाट नेपाललाई पिकअप भ्यान प्राप्त हुँदैछ । LDC मुलुकले राम्रो काम गर्न सक्दा विकसित मुलुकबाट प्राप्त हुने fund मा नेपालले प्राप्त गर्न सामर्थ्य राख्न थालेको छ ।)
- Terminal Dues को पुरानो हिसाबहरु पहिचान भै फरफारको दिशामा अघि बढेको छ ।
- हुलाक बचत बैंक खारेज भैसकेपछिको हिसाबकिताब फरफारक गरी राज्यकोषमा पठाउने कार्य सम्पन्न भएको छ ।
- पुराना मिनाहा भएका बेचालु हुलाक स्टेशनरी छुट्याई नष्ट गर्ने कार्य सम्पन्न भएको छ ।
- डाँक रेखा पुनरावलोकनले अन्तिम रुप दिँदैछ ।
- हुलाकको पहुँच नागरिक नजिकमा पुऱ्याउने Postal Code लाई ५ डिजिटबाट ७ डिजिटमा विस्तार गरी वडाको कोड समेत निर्माण गरिएको छ । यसबाट ठेगाना प्रणाली व्यवस्थित हुने अपेक्षा गरिएको छ । साथै यो कोडलाई Postal Internal Tracking System (PITS) मा राखेर स्तरोन्नती गरिएको छ ।
- देश बाहिर पठाउने पार्सल/EMS को संख्या बढेको छ । यसबाट गैरकर राजस्व बृद्धि भैरहेको छ ।
- सरकारको १०० बुँदे कार्ययोजना बमोजिम पासपोर्ट घरदैलोमा पुर्याएर सफल अभ्यास शुरु गरिएको छ ।
- हुलाक प्रणाली (GCS) मा अन्य निकायको प्रणालीसँग अन्तरआवद्धता गर्न वर्तमान प्रणालीको Gap analysis गरिएको छ ।
- त्रिभुवन विश्व विद्यालय र अन्य विश्वविद्यालयको शैक्षिक कागजात एवं प्रमाणपत्र पुऱ्याउनेको लागि निकायगत छलफल अघि बढेको छ ।
- प्रणालीमा स्तरोन्नती गर्दै गोश्वानरा हुलाक कार्यालयमा QR भुक्तानी प्रणाली लागु गरिएको छ ।
- टिकटको माध्यमबाट देश, सम्पदा, व्यक्तित्व विश्वभर चिनाउन अध्ययन/अनुसन्धानमा आधारित नेपालका पूरातात्विक सम्पदा, धरोहर र व्यक्तित्व खोज गरी टिकट प्रकाशन गरिएको छ । टिकट छपाई स्वदेशमै गर्न थालनी भएको छ ।
- प्रचार प्रसार सामग्री आफैं निर्माण गरी निकायगत समन्वयमा प्रसारण गरिएको छ ।
- राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालाको Lab Sample लाई सबै प्रदेश कार्यालयसम्म पुऱ्याउने/ ल्याउने गरी सेवा विस्तार गरिएको छ ।

भविष्यको सपना:

- भैरहेको प्रणालीलाई स्तरोन्नती गरी ट्र्याकिङ सहज रूपमा गर्न सकिने अर्थात हुलाक र नागरिकको बीचको interaction गर्न सकिने Digital Platform तयार गर्ने ।
- गाउँ गाउँमा रहेको उत्पादनलाई शहर र देश बाहिर सम्म पुऱ्याउन e-commerce hub बनाउन र साना/मध्यम उद्यम अनि महिला सशक्तीकरणमा हुलाकलाई सेतुको रूपमा प्रयोग गर्ने । (ग्रामीण अर्थतन्त्रलाई शहरसम्म जोड्ने कार्यमा सम्बन्ध सेतु बनाउने)
- सरकारका सेवाका प्रमाणपत्रहरूलाई (पासपोर्ट, लाईसेन्स, परिचयपत्र लगायत शैक्षिक प्रमाणपत्र) घरदैलोमै पुऱ्याउने माध्यम बन्ने ।
- सरकारका सूचना, मुद्रण सामग्री लगायत कागजातहरू सम्बन्धित तहमै र सम्बन्धित व्यक्तिको घरसम्म पुऱ्याउने ।
- EMS सेवालाई भूगोलको विकास अनुसार देशभित्र दायरा विस्तार गर्ने जाने र देशबाहिर विस्तार गर्न Airlines हरूसँग सम्पर्क/ समन्वय स्थापना गर्ने ।
- घरदैलोमा पुऱ्याउने सकिने सेवामा सरकारका सबै निकाय र निजीक्षेत्रसँग समेत साझेदारी तथा समन्वय गरी जनताको पहुँचमा हुलाकलाई अझ स्थापित गर्ने ।
- ठेगाना प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न हुलाकबाट निर्माण भएको पोष्टल कोडलाई वडासम्म विस्तार गरी लागु गर्ने र सोबाट अन्य निकायको कार्यलाई समेत सहजीकरण गर्ने ।
- हुलाक सेवालाई सहज, सरल, भरपर्दो, मितव्ययी बनाउदै समय र लागत घटाउन डाँकरेखालाई पुनरावलोकन गर्ने र निरन्तर पृष्ठपोषण लिने ।
- हुलाक सेवाको कार्यलाई अझ प्रभावकारी बनाउन गुणस्तर व्यवस्थापन इकाई (Quality Circle) स्थापना गर्ने र quality circle ले दिएको feedback बमोजिम निरन्तर सुधार गर्दै लैजाने ।
- ग्रामीण तथा दुर्गम भेगका उत्पादनलाई बजारसम्म जोडी साना तथा मझौला उद्यममा Catalyst को रूपमा हुलाकलाई विकास गर्न दुर्गमबाट सुगममा ग्रामिण उत्पादन पुर्याउन दररेटलाई पुनरावलोकन गरी हुलाक महसुल घटाउने र ग्रामीण अर्थतन्त्रलाई शहरी अर्थतन्त्रसँग आवद्ध गराउन हुलाकले अहम भूमिका जनतासँग जोडिएर खेल्ने ।
- देशका मौलिक सम्पदा, धरोहर, पुरातात्विक सम्पत्ति र बौद्धिक सम्पत्तिको लागि हुलाक टिकट प्रकाशन मार्फत् पर्वद्धन र प्रचारप्रसार गर्दै विश्वभरमा नेपालको मौलिकता चिनाउन योगदान गर्ने ।
- विश्व हुलाक संघ (UPU) र एशिया प्रशान्त हुलाक संघ (APPU) ले प्रदान गरेका हुलाक प्रणालीहरूको भरपुर प्रयोग गर्दै हुलाकलाई व्यवस्थित बनाउने, हुलाकको आन्तरिक ट्र्याकिङ प्रणालीलाई अझ स्तरोन्नती गर्दै Government Courier System (GCS) मा रूपान्तरण गर्ने र अन्य सरकारका प्रणालीसँग अन्तर आवद्धता गर्ने ।
- तीनतहका सरकारसँग प्रत्यक्ष जोडिएर सरकारका निकायबाट उत्पादन हुने, मुद्रण सामग्री/कागजात/ पार्सल जनताको घरदैलोमा पुऱ्याउने कार्यलाई विविधीकरण र विस्तार गर्ने ।
- प्रविधिमा सुधार, सीपयुक्त जनशक्ति र स्रोतसाधनको लागि संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M) गर्ने र हुलाकको पहुँचलाई अझ विस्तार एवं विकसित गर्ने ।
- दिगो विकासको लक्ष्यलाई Post with SDGs को माध्यमबाट हासिल गर्ने । सबै लक्ष्यहरूसँग तादात्म्य हुनेगरी गरेका कार्यको अझ विस्तार विकास गर्दै गरिबी निवारणमा, महिला सशक्तीकरणमा, वातावरण जोगाउनमा, आर्थिक

विकासमा नागरिक र हुलाकलाई जोड्न, अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी गर्न, रोजगारी सिर्जना गर्न, Citizen Centric Postal Service को रूपमा विकास गर्दै लैजाने ।

- UPU र APPU सँग निरन्तर समन्वय र सहकार्य गर्दै नेपाल हुलाकको पहुँच विश्वमञ्चमा स्थापित गर्ने एवं नेपाल हुलाकको साख विश्वस्तरको पुऱ्याउने ।

निष्कर्षः

नेपाल हुलाकले वर्तमान अवस्थामा प्रदान गरेका सेवाहरूको विविधीकरण र दायरा विस्तार गर्दै समयानुकूल यसलाई आधुनिकीकरण गर्न डिजिटल प्रविधिलाई अझ प्रभावकारी बनाउने, हुलाक सम्बद्ध अन्य प्रणालीहरूसँग अन्तरआवद्ध गर्ने तथा यसको लागि सीपयुक्त जनशक्ति एवं स्रोतसाधनको जोहो गर्ने जमर्को गरिदै आएको छ । तथापि सीमित स्रोतबाट कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने चुनौती छन् । नवप्रवर्तनकारी सोचबाट निकायगत र तहगत समन्वय गर्नुपर्ने छ । राज्यको आँखा खुलेको अवस्थामा हुलाक प्राथमिकतामा परेकोले सबैको सहयोग, माया, समन्वय र सहकार्यबाट सरकारको क्रियाकलाप नागरिकको दैलोसम्म पुऱ्याउने माध्यमको रूपमा हुलाकको सामर्थ्य प्रयोग गर्न सकिने अवसर प्रशस्त छ । विश्व हुलाक संघले गरेको नेपाल हुलाकको मूल्याङ्कन, Quality Service Fund मार्फत नेपालले Score प्राप्त गरी प्राप्त गरेको सवारी सहयोग र नेपाल हुलाकका कर्मचारीहरूलाई UPU/APPU ले उपलब्ध गराएको क्षमता विकास तालिमका अवसरले भविष्यमा नेपाल हुलाकले काम गरेर देखाउने थुप्रै अवसर तथा Citizen Centric Service Delivery गरेवापत Rising Star Award पाउने अवसर समेत छ । यसर्थ नेपाल सरकारले शासकीय सुधारको कार्ययोजनामा प्राथमिकता दिँएजस्तै स्रोत साधन जुटाउन पनि प्राथमिकता दिइयो भने नेपाल हुलाकको साख विश्वमञ्चमा उचाइमा पुग्नेछ भन्नेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

सञ्चारसँगै सेवा र व्यापारको माध्यमका रूपमा हुलाक

नेत्र सुवेदी “प्रयास”*

सारांश

विगतमा सञ्चारको सशक्त माध्यमका रूपमा रहेको हुलाक संरचना र कार्यप्रणालीमा व्यापक सुधारको मार्गमा रहेको छ । नागरिक सेवासँग सम्बन्धी चिजवस्तुको सार्वजनिक कुरियर सेवा प्रारम्भ भएको छ भने व्यापार लजिष्टिकमा समेत यसको भूमिका विस्तार गर्ने संभावना छ । यसै सन्दर्भमा विश्वस्तरमा हुलाक संयन्त्रको उचित प्रयोग सम्बन्धमा भएको थालनी तथा खासगरि भारत, चीन र दक्षिण कोरियाको कार्यानुभवबाट पाठ सिक्ने नेपालले चाल्न सक्ने सुधारका पाइला सम्बन्धमा प्रस्तुत आलेखमा चर्चा गरिएको छ ।

विषय प्रवेश

राज्यको तर्फबाट प्रवाह हुने सार्वजनिक सेवामा समयसँग परिवर्तन अवश्यम्भावी हुन्छ । नेपालमा ऐतिहासिक विरासत बोकेको हुलाक सेवा अहिले आएर पुनर्परिभाषित हुने र पुनसंरचनासहित अगाडि बढ्ने क्रममा छ । हुलाकको संरचना साविकमा वडा तहसम्म फैलिएकोमा हाल पालिकास्तरमा सीमित भएको छ । अहिलेको हुलाक चिठ्ठीपत्र आदानप्रदानमार्फत खबर गर्न भन्दा पनि सरकारी वा निजी संस्थाहरूबाट चिजविजहरू पुर्याउनमा ज्यादा प्रयोग हुन थालेको छ । अर्कोतिर सरकारी हुलाकले मात्र गर्न पाउने चिठ्ठीपत्रको ओसारपसार मुनाफा कमाउन खुलेका कुरियरहरूबाट समेत भएको छ । साथै सरकारी कागजात तथा नागरिकलाई सरकारी निकायसँग जोड्ने विभिन्न परिचयपत्र तथा कार्डहरू पनि हुलाकमार्फत हुवानी हुनसक्ने संभावना अव बास्तविकतामा देखिन थालेको छ ।

फैलावट, विरासत र विश्वासको दृष्टिले संकट नेपालमा हुलाक सेवा सबैले चिनेको, देखेको र महसूस गरेको सार्वजनिक सेवा हो । यो सेवा अहिले आएर अस्तित्वको संकटको चौबाटो हुँदै पुनः समयानुकूल नवीकृत यात्राका लागि तयार भएको देखिन्छ । प्रविधि, जनशक्ति र सहकार्यको दृष्टिले गर्नुपर्ने काम बाँकी होलान्, सुधारका लागि अध्ययन, सम्वाद र विश्लेषणसँगै उपयुक्त विकल्पको चयन पनि आवश्यक छ तर एउटा विषय चाँहि के हो भने सुधारसहितको पुनसंरचना भएमा हुलाकले गति लिन सक्छ, बजारको एक रणनीतिक साझेदार र राज्यको महत्वपूर्ण सहयोगी बन्न संभव भने अवश्य पनि छ । सेवा, व्यावसायिकता र दिगोपना सँगसँगै अगाडि बढाउँदा र छिमेकी देशमा भएका सुधारका पहलबाट पाठ सिक्दै नेपालको सन्दर्भमा अगाडि वढ्दामात्र पनि यात्रा सहज हुँदै जानेछ ।

विश्वस्तरमा हुलाक सुधार

विश्व हुलाक संघ (UPU) को रूपान्तरण एजेण्डा २०२६-२०२९ जसलाई दुवै चक्र भनेर पनि चिनिन्छ २०२५ को सेप्टेम्बरमा लागू भएको हो, जसले डिजिटल अर्थतन्त्रको केन्द्रमा विश्वव्यापी हुलाक सञ्जाललाई लिँदै खासगरि नवप्रवर्तन, दिगोपना र सुधारिएको अन्तरआबद्धतालाई जोड दिएको छ । यसका प्रमुख तीन स्तम्भ यस प्रकार रहेका छन् :

- विश्वलाई नै एउटै हुलाक क्षेत्र मान्ने र उही मापदण्डका पूर्वाधार निर्माण गर्ने ।
- विश्वस्तरमै हुलाकको पारिस्थितिक प्रणालीलाई सवलीकरण गर्ने ।
- हुलाकको क्षेत्रीय संगठन मार्फत आपसी सहयोगलाई सुदृढ गर्ने ।

* सहसचिव, नेपाल सरकार

विश्वस्तरमै हुलाक सेवामा आइहेको परिवर्तनको पछाडि खासगरि इकमर्श, डिजिटल रुपान्तरण र कोभिड महामारीका बखत विकसित उपभोक्ताको आनीबानी मुख्य कारणका रुपमा देखा परेका छन्। पछिल्लो दिनमा पत्रहरूको संख्या घटेको र पार्सलको संख्या बढेको देखिन्छ भने एक्सप्रेस सेवाको गति अभूतपूर्वरुपमा बढेको छ। सारांशमा भन्नुपर्दा मुख्य प्रवृत्तिका रुपमा स्वचालित प्रविधिमा लगानी, वातावरणमैत्री खालको सेवा प्रवाह तथा स्वचालित पार्सल लकरको विस्तारलाई लिन सकिन्छ।

सन् २०२५ देखि २०३० सम्ममा हुने आँकलन गरिएको विश्वव्यापी हुलाकको प्रवृत्तिलाई नियाल्दा खासगरि इकमर्शको बढोत्तरी, परम्परागत हुलाक वस्तुको संख्यामा कमी, स्वचालित प्रविधिको प्रयोगबाट प्रकृत्यात्मक रुपान्तरण, सेवामा विविधीकरण खासगरी वित्तीय सेवा, लजिस्टिक सेवा, दिगोपनामा केन्द्रित जस्तो कि इलेक्ट्रिक सवारी साधनको प्रयोग र एआइ सम्मका प्रविधिको अनुसरण हुन थालेको छ, जसबाट ढुवानीको ट्रयाक गर्न सरल भएको छ।

नेपालले पनि विश्व हुलाक संघको सदस्यका रुपमा उपलब्ध विज्ञ सुविधा प्राप्त गर्दै देशभित्रको हुलाक प्रभावकारितामा नमूना दर्ज हुन सक्नुपर्दछ।

व्यापारिक कारोवारमा जोडिँदै इन्डियन पोस्ट, चाइनापोस्ट र कोरियनपोस्ट

भारत र चीन दुवै देशका हुलाकले आफ्नो विगतदेखिको हुलाक नेटवर्कलाई रणनीतिकरुपमा प्रयोग गर्दै पत्राचारमा मात्र सीमित नरही इकमर्श, वित्तीय समावेशीकरण र अन्तरदेशीय व्यापारमा समेत कार्यक्षेत्र विस्तार गर्दै आएका छन्। हालसम्मको कार्यसम्पादनलाई देहायका बुँदामा रहेर व्यापार प्रभावकारिताको दृष्टिबाट चर्चा गर्न सकिन्छ :

भारतमा इकमर्श डाँकघरको नाममा निर्यात केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। यी केन्द्रले खासगरि साना तथा मझौला व्यवसायलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग जोड्न सहजीकरण गर्दछन्। ती संयन्त्रहरूले एकल विन्दु सेवा केन्द्रका रुपमा काम गर्दछन् जहाँ उपलब्ध एकीकृत पोर्टलको प्रयोग गरेर निर्यातकर्ताहरूले पेपरलेस भन्सार क्लियरेन्स गर्दछन्। जस्तो कि स्थानीय धागोबाट बुनेर विभिन्न कपडाका आइटम बनाउनेले नजिकको डाँकघर केन्द्रमा सम्पर्क राख्दछन्, पोस्टले डिजिटल रेकर्ड राख्नुको साथै न्युन शुल्कमा अन्तर्राष्ट्रिय क्रेतासमक्ष पुर्याउँदछन् जहाँ व्यापारिक अवरोध शून्य जस्तै हुन्छ। यसको अलावा वित्तीय सेवा र ग्रामीण क्षेत्रमा व्यापारलाई सहजीकरण गर्नमा भारतीय पोस्ट अग्रणी देखिन्छ।

अर्कोतर्फ चाइना पोस्टको विश्वस्तरको इकमर्शसँगको आवद्धता लोभलाग्दो छ। विश्वव्यापी प्लेटफर्म जस्तो कि अलिएक्सप्रेस र विस लगायतले चाइनापोस्टलाई महत्वपूर्ण स्थानमा पुर्याएका छन्। खासगरि ePacket जस्ता विशेष सेवामार्फत चाइनापोस्टले खासगरि कम तौलका सामानहरूको समुद्रपार ढुवानीमा न्युन मूल्य लिएर पोजिसन ट्र्याकिङसहितको सुविधा उपलब्ध गराएका छन्। यस्तै सुविधाका कारणले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय क्रेताहरूका लागि चाइनिज इलेक्ट्रोनिक उत्पादनहरू कम मूल्यमा उपलब्ध हुने गरेका छन्। चाइनापोस्टको आधुनिक प्रवन्धकै कारण युरोप र उत्तर अमेरिकाका उपभोक्ताले चाइनिज भेन्डरबाट ५ अमेरिकी डलरमा स्मार्टफोनको कभर किन्न पाउँदछन्। सीमापार पोस्टल एक्सप्रेस र लजिस्टिक हवका रुपमा चाइनापोस्टले उदाहरणीय काम गर्दै आएको छ। पोस्टले समुद्रपार स्थानहरूमा वेयरहाउसहरू निर्माण गर्नेदेखि भन्सारसँग रणनीतिक साझेदारीमार्फत ग्रिन च्यानेल प्रयोगमा ल्याएका छन्। यसका साथै चाइनाले मुख्य इकोनोमिक हवहरूसँग जोड्नेगरि चाइना पोस्टल एयरलाईन्स पनि प्रयोगमा ल्याएको छ।

भारतले प्रयोगमा ल्याएको डाँक घर निर्यात केन्द्र (डिएनके) मोडलको प्रयोगमार्फत साना तथा मझौला उद्योगको सवलीकरण गर्न सकिन्छ। रणनीतिका रुपमा निश्चित हुलाकले निर्यात सहजीकरण हवको रुपमा काम गरेर हातेकागज, पश्मिना, चिया लगायत अन्य वस्तुहरूको तुलनात्मक लाभ हाँसिल गर्न सक्दछ।

दक्षिण कोरियाले अंगालेको हुलाक सुधारको मार्गचित्र

१९९७ को संकटपश्चात अंगालिएको उद्विकासलाई नियाल्ने हो भने शुरुमा स्वतन्त्र खालको एजेन्सी मोडल प्रयोगमा रहँदै

आएकोमा सन् २००० पश्चात कोरियापोस्ट सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय अन्तर्गत एक स्वतन्त्रखालको सरकारी एजेन्सीको रूपमा अगाडि वढाइयो जसले वार्षिक बजेट तथा कार्यसञ्चालनमा स्वतन्त्र ढंगले काम गर्न सक्थ्यो । यति मात्र हैन व्यावसायिक वित्तीय सेवातर्फ पोस्टहरूले वचत र बीमा सम्बन्धमा प्रतिस्पर्धात्मक वित्तीय सेवा दिएर परम्परागत सेवामा रहेको निर्भरता कम गर्न शुरुवात गरेका हुन् । यसबाहेक पनि हुलाक वस्तु औसारपसार गर्ने कामदारहरूको सामुदायिक तथा स्वास्थ्य सुरक्षा र जोखिम न्यूनीकरणलाई जोड दिएको । साथै अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको नीति एवम् मापदण्डमैत्री बनाउने र भन्सार छुटको विषयले समेत महत्व पाउन थालेको छ । आधुनिक, समुदाय केन्द्रित र विविधखालका लजिष्टिक सेवा उपलब्ध गराउदै आएको कोरियापोस्टले हाल आएर स्थानीय सुरक्षाका विषयमा समेत ध्यान पुर्याएको छ । कोरियनपोष्टमा भएका सुधारजन्य कामहरू यसरी वुँदागत गर्न सकिन्छ :

- पहिलेका कार्यालयको उद्देश्य परिवर्तन गर्दै कोरिया पोस्टले आफ्ना ३५ वर्षभन्दा पुराना ४०० जति हुलाकलाई आधुनिक ढाँचामा रूपान्तरण गरिसकेको छ ।
- समुदायलाई उचित स्थान दिने क्रममा खासगरी व्यवसायिक स्टार्टअपलाई प्रोत्साहन हुनेगरी काम गरिरहेकोको छ ।
- सुरक्षित पूर्वाधारका रूपमा स्थानीय वस्तीमा दैनिक घुम्तिसेवामार्पत निगरानी र सुरक्षाको भूमिका समेत हुलाकले पूरा गरेको छ । कुनै आकस्मिक खालको घटनाका सम्बन्धमा पनि त्यस्ता पोस्टको काम गर्ने साधनलाई पहिले जानकारी हुने गर्दछ ।
- पर्यामैत्री कामको शुरुवात गर्दै सन् २०२६ पश्चातको सन्दर्भलाई नियाल्ने हो भने खासगरी फालिएका विद्युतीय सामग्रीहरूको जस्तै इसिगरेट संकलन र पुनर्चक्रीकरणमा समेत हुलाकको नेटवर्कले काम थालनी गरेको छ ।
- ढुवानी सेवालालाई विस्तारित र प्रतिस्पर्धी बनाउनमा खेलेको भूमिका झनै सहानीय छ । यसका लागि हुलाक सम्बन्धी विषयलाई सरकारमा मात्र सीमित नगर्ने गरी उदार नीतिका साथ विगतका कानूनहरू संसोधन भएका छन् ताकि निजी क्षेत्रका पोस्टल सेवाले समेत उत्तिकै र अझ राम्रो सेवा दिन सकून ।
- डिजिटल र लजिष्टिक सेवालालाई अध्यावधिक गर्दै स्वचालित र डिजिटल खालका ढुवानी मार्गहरू विकसित भएका छन् । अनलाईन सेवा विस्तार भएको छ ।

नेपालमा अवलम्बन गर्न सकिने सिकाई

नेपाली हुलाकले पनि भारत, चीन र दक्षिण कोरियाको अभ्यासबाट सिक्दै लजिस्टिक सर्भिस र वित्तीय हवको समेत काम गर्न पछि पर्नु हुँदैन । इकर्मश एन र इकर्मश निर्देशिकाले पनि यो मार्गमा सहयोग पुर्याउन सक्दछ । जसरी चाइना पोस्टले राष्ट्रिय संयन्त्रलाई निजी बजारमा छाएका प्लेटफर्महरूसँग एकीकृत गरेर सञ्चालन गर्ने पहल गर्यो त्यसै गरी नेपालमा पनि खासगरी दुर्गम क्षेत्रमा दराज र सस्तो डिलजस्ता प्लेटफर्मसँग सहकार्य गरी सेवा विस्तार गर्न सक्छन् । त्यसैगरी हुलाकीहरूलाई चलायमान बैंकर्सको रूपमा प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । जसरी भारतमा India Post Payments Bank ले काम गरिरहेको छ त्यसबाट सिकेर हाम्रो सन्दर्भमा मिल्नेखालको वित्तीय समावेशीकरणको मोडल प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । त्यस्तै दक्षिण कोरियाले प्रयोगमा ल्याएका सुधारका रणनीतिहरू समेत नेपालले अवलम्बन गर्न सक्छ ।

हाल रहेका हुलाकहरूलाई राष्ट्र बैंकबाट अनुमती प्राप्त डिजिटल गेटवेको एजेन्टका रूपमा समेत काम गर्न सक्छन् । यसबाट दुर्गम क्षेत्रमा रहेका उद्यमीहरूले आफ्नो उत्पादन विक्री गरी रकम प्राप्त गर्न, लघु ऋणमा पहुँच स्थापित गर्न र नियमित भुक्तानी गर्ने कार्यहरू सम्पादन गर्न सक्दछन् । यसबाट औपचारिक वित्तीय सेवाबाट हालसम्म वञ्चित ४० प्रतिशत जनसंख्या लाभान्वित हुने देखिन्छ ।

पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा लजिष्टिकको भरपर्दो माध्यम बन्न सक्दछन् हुलाकहरू । यसमा चाइनापोस्टको अनुभव काम लाग्न सक्छ । चाइनापोस्टले पछिल्ला दिनमा हुलाकी चिजवस्तुमा स्मार्ट लकरको प्रयोगका साथै उच्च भौगोलिक स्थानमा सामान पुर्याउन परेको अवस्थामा ड्रोनको प्रयोगलाई बढाएको छ । नेपालको सन्दर्भमा अहिले नै ड्रोनको व्यापक प्रयोग संभव नहुन सक्छ तर स्वचालित प्रणालीको प्रयोग र जिपिएस ट्र्याकिङ गर्ने विषय भने संभव हुन सक्छ जसले आधुनिक व्यापारले माग

गरेको विश्वसनीयता बढाउन सहयोगी हुन्छ । नेपालले पालिकास्तरमा रहेका हुलाकलाई ह्याण्डीक्राफ्ट हव बनाउन सक्छ, स्थानीय रैथाने उत्पादनको संकलन, प्रशोधनपश्चात माग भएको स्थानमा पठाउनका लागि लजिस्टिकको माध्यम समेत बनाउन सक्छ । साविकमा रहेको हुलाक बचत बैंकका समेत राम्रा पक्षहरू थिए । हाल ती हुलाक बैंक वचत बैंकको रकम राष्ट्रिय बाणिज्य बैंकमा हस्तान्तरण भैसकेको छ । अहिले आएर हुलाक सेवा विभागले अगाडि वढाएको व्यापारिक सामान र सेवासँग जोडिएका नागरिकको घरघरमा पुर्याउने चिजवस्तु समेत हुलाकबाट संभव हुने गरी केही जिल्लामा कामको थालनी समेत गरेको छ । कतिपय अवस्थामा अन्य निकाय र निजी क्षेत्रसँग समेत हातेमालो गरेर यो सौँचलाई सफल बनाउन सकिन्छ ।

शासकीय सुधारका लागि नेपाल सरकारले अगाडि बढाएको १०० कार्यसूची अन्तर्गत पनि हुलाकलाई आधुनिकीकरण गरी सरकारी कुरियर सेवा प्रयोगमा ल्याउने विषय समेटिएको छ जसले गर्दा पनि हुलाक सुधारले गति लिएको अनुभूत भएको छ । इकमर्श ऐन, २०८१ सँग आवद्धता गर्दै कार्यान्वयन गर्न सकिएको खण्डमा र इकमर्श निर्देशिका, २०८२ ले उपलब्ध गराएको थप सुविधा समेत उपयोग गर्दै अगाडि बढेको अवस्थामा हुलाक एक भरपर्दो लजिष्टिक साझेदार बन्न सक्छ । अनलाईन व्यवसायहरू सरकारी निकायमा दर्ता हुने र हुलाक पनि सरकारी संरचनामै पर्ने सन्दर्भमा यी दुई पक्षबीच सहकार्यको ढोका खोल्न सकिन्छ । यसका साथै देशभित्र मात्र होइन कि देशको सीमानन्दा पर र अझ समुद्रपार देशहरूसँगको विषयमा संलग्न कर्मचारी/कामदारलाई तालिम दिएर कुशल बनाउन सकिन्छ ।

डिजिटल रुपान्तरण परियोजना, २०२६ का नाममा विश्व बैंक र एशियाली विकास बैंकले नेपालको डिजिटल पूर्वाधारमा आधारभूतरुपमा परिवर्तन गर्ने प्रस्तावसहित ९० मिलियन अमेरिकी डलर बराबरको सहयोग गर्ने भएका छन् । यो परियोजनाले डिजिटल वालेट र लकर एवम् डिजिटल नागरिक सेवा पोर्टलको अवधारणा अगाडि सारेको छ । नागरिकले सरकारी निकायमा विभिन्न सेवा वापत बुझाउने शुल्क बुझ्ने र बुझाउने विन्दुका रुपमा हुलाक रहन सक्छ । यसका लागि सम्बन्धित निकायका प्रतिनिधि र विज्ञसहितको कार्यदलले अध्ययन गरेर सोमा आधारित भै निर्णयमा पुग्न उपयुक्त हुन्छ ।

नेपालको इकमर्श रणनीतिले हुलाकमा गरिने सुधारलाई पूर्वाधारको स्तम्भमा समेटेको सन्दर्भमा हुलाकको डिजिटल प्रणालीलाई राष्ट्रिय भुक्तानी गेटवेसँग आवद्ध गर्नमा राष्ट्रबैंकसँगको सहकार्य अर्थपूर्ण हुने देखिन्छ । स्थानीय भुक्तानी वालेट जस्तो कि इसेवा खल्ती सँग आवद्धता गरेर इपेमेन्टलाई व्यापक बनाउन सकिन्छ जसबाट इकमर्शका क्रियाकलापहरू बढेर जानेछन् । हुलाकमा रहेका र रहने कागजहरूलाई डिजिटाइज गर्न जरूरी छ । Electronic Data Interchange (EDI) संभव तुल्याउनका लागि आधारभूतरुपमा इभौचरको प्रयोग गर्न जरूरी छ । सामाजिक सञ्जालको माध्यमबाट हुने कारोवारलाई करको दायारामा ल्याउनका लागि समेत यो तयारीले सघाउनेछ । त्यसैगरी बाह्य व्यापारसँग हुलाकलाई जोड्ने कडीको रुपमा हुलाकमा प्रयोग भएको सफ्टवेयरको व्याकइण्डलाई ASYCUDA (Automated System for Customs Data) सँग आवद्ध गर्न सकियो भने सानातिना इकमर्श पार्सलहरूलाई छिटो छिटो भन्सार पास गराउन संभव हुनेछ ।

वित्तीय समावेशीकरणको विषय

नेपालको व्यापारिक कारोवारमा खासगरी “Cash on Delivery” (COD) को बर्चस्व रहेको सन्दर्भमा पनि हुलाक संयन्त्रको प्रयोग गरी सामानहरू क्रेतासमक्ष हुवानी गर्ने विकल्प कामायाव हुने देखिन्छ । विश्वका कतिपय देशका हुलाक अफिस अहिले आएर क्रेता र विक्रेता दुवैको लागि विश्वासिलो माध्यम बनेका छन् । यसमा एक पाइला अगाडि बढेर डिजिटल पेमेन्ट वालेटसँग समेत जोडिएर हुलाकहरूले बजारमा आएको नयाँ प्रविधि र प्रवृत्तिलाई अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ र शुरुवात समेत भैसकेको छ । घर नं र लोकेसन प्रणालीको अभाव हुनु एक मुख्य सवालको रुपमा रहेको छ ।

जिआइएस लोकेसन र घर ठेगाना

नेपालमा अब ढिला नगरी जिआइएस सहितको डिजिटल ठेगाना कोडको प्रयोग गर्ने पहल हुन जरूरी छ । यसबाट समयभित्र पुग्ने क्रम बढ्ने र डेलिभरी नहुने वा ढिलो हुने क्रम पनि घटेर जाने देखिन्छ । बजारमा केही विश्वासिला विकल्पहरू पनि देखिएका छन् । सरकारी खरिद प्रणालीको माध्यमबाट सेवाप्रदायक छनौट गरेर यो पद्धति शुरुवात गर्न सकिन्छ ।

नेपालको हुलाकमा संभव सुधारका आयामहरू

माथि चित्रमा दिइएस्तै नेपालमा समग्र सुधारसँग हुलाक सुधारलाई आवद्ध गर्नका लागि मुख्य ६ वटा आयामहरू समेट्न सकिन्छ। त्यसो त हुलाक सुधार एकांकी रूपमा अगाडि बढ्न र सफल हुन सक्ने कुरा भएन। एकीकृत सुधारलाई संभव बनाउन नीतिगत सामन्जस्यता र परिणाममुखी अभियानहरू आवश्यक पर्दछन्।

नेपालमा व्यापार लजिष्टिक्स नीति, २०७९ को रणनीति अन्तर्गत व्यापार लजिष्टिक्स र सोसँग सम्बन्धित सेवा प्रदायकको पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई सवल बनाउने तर्फको कार्यनीतिमा व्यापार लजिष्टिक्स सेवासँग आवद्ध हुलाक सेवा, बीमा, बैंकिङ तथा नियामकीय सेवालाई व्यापारमैत्री बनाइनेछ भनिएकोले हुलाकमा हुने सुधार र ढुवानी लगायतको व्यवस्थापन समेत अर्थपूर्ण हुने देखिन्छ।

टुंगो कुरा

विश्वस्तरको हुलाक संगठन UPU ले अगाडि वढाएको रूपान्तरणको एजेण्डा तथा वैश्विक वा क्षेत्रीयस्तरमा प्रयोगमा ल्याइने हुलाक सुधारका पाइलाहरूसँग नेपाली हुलाकले समेत ताल मिलाउँदै आफुलाई नवीकरणसहित गति दिनुपर्ने देखिन्छ। हुलाकले खासगरि साना तथा मझौला उद्योगको इकोसिस्टम सुधार गर्नमा सकारात्मक भूमिका खेल्न सक्छ। यसका लागि पूर्वाधारजन्य, प्रकृयाजन्य र डिजिटल माध्यमको प्रयोगमा सुधार भने पूर्वशर्त हुन सक्छ। हाल रहेका नीति रणनीतिलाई अव गर्न खोजिएको कामसँग तादात्म्यता ल्याउन सकेमा फेरिएको हुलाक चिठ्ठीपत्रमा सीमित नरही व्यापार साझेदार, पेमेन्ट गेटवेको विश्वासिलो आधार पार्टनर तथा मुलुकभित्र हुने सेवासँग जोडिएका नागरिकका प्रमाणपत्र वा अन्य सूचना र सुविधासँग सम्बन्धित वस्तुको प्रवाहमा भरपर्दो माध्यम बन्न सक्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सूची

- इकमर्स ऐन, २०८१
- इकमर्स निर्देशिका, २०८२
- National E-commerce Strategy, 2076 (2019)
- विश्व हुलाक संघ, भारत, चीन र दक्षिण कोरियाको हुलाक सेवा सम्बन्धमा googleAI मा भेटिएका सामग्रीको सारसंक्षेप व्यापार लजिष्टिक्स नीति, २०७९
- शासकीय सुधारका १०० कार्यसूची, २०८२

आर्थिक समृद्धिका लागि संस्थागत सुशासनका रणनीतिहरू

छविन्द्र पराजुली*

सारंशः

निजी क्षेत्रको लगानीलाई प्रवर्द्धन गर्दै आर्थिक क्षेत्रका सबै अवयवहरूमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र प्रतिष्पर्धा कायम गर्न नियमनकारी निकायहरूको सुदृढीकरण गर्दै क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ । लगानी तथा व्यापार सहजीकरण गर्दै संस्थागत सुशासनका माध्यमबाट कर्पोरेट क्षेत्र (Corporate Sectors) लाई थप जवाफदेही बनाउँदै स्वस्थ व्यवसायिक वातावरणको निर्माण गर्न सकेमा नेपालको लगानी तथा व्यवसायिक क्षेत्रमा लगानीकर्ताहरूको आकर्षण बढाउन सकिने छ । नियमनकारी निकायहरूले प्रवाह गर्ने सेवालाई पूर्णरूपमा Automation गर्दै सेवा वितरणको सुदृढीकरण तथा संस्थाहरू सञ्चालनमा संस्थागत सुशासन (Corporate Governance) कायम गर्न सकेमा मुलुकले लिएको सुशासन र आर्थिक समृद्धिको लक्ष्य प्राप्त गर्न धेरै समय लाग्ने छैन ।

मुख्य शब्दसूची: Corporate Governance, Exit Strategy, Digitat Service Platform, conflict of interest code of Ethics, Limited liability, Real beneficial owner, लिक्विडेशन, कम्पनीको आन्तरिक वित्तीय नियन्त्रण प्रणाली (Internal Financial Control System), जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली (Risk Management System).

पृष्ठभूमि

कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले कम्पनीको प्रशासनका सन्दर्भमा कानूनको उद्देश्यबिहीन विस्तार (Over Extension of Law) गरी कार्य गर्ने गरेको Cooperate Sector का लगानीकर्ताहरूको गुनासो रहेको छ । यसका साथै एउटा उद्देश्यका लागि बनेको कम्पनी कानूनको प्रावधानलाई अर्को उद्देश्यका लागि प्रयोग गरी अधिकारको भ्रामक उपयोग (Colourable Exericse of Power) गरी कम्पनीहरूलाई मारमा पारेको गुनासो समेत सुनिन थालेको छ । कम्पनीको बृहतर हित, लगानीकर्ताको लगानीको संरक्षण, पारदर्शिता र फिडुसियरी दायित्व (Fiduciary Liability) लाई बहन गर्दै (Cooperative Governmence) लाई पूर्ण परिपालन गर्ने वातावरण तयार गर्नु अति जरुरी देखिन्छ । नेपालको आर्थिक समृद्धिको प्राप्तिलाई अब संस्थागत सुशासनको परिपालनाबाट थप सहयोग पुऱ्याउनु आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि आर्थिक उदारीकरणद्वारा उद्योग, व्यापार, व्यवसायको क्षेत्रमा लगानी प्रवर्धन गरी मुलुकको आर्थिक विकासमा गतिशीलता ल्याउन तथा कम्पनीको संस्थापना, सञ्चालन तथा प्रशासनलाई अझ बढी सुगम, सरल र पारदर्शी बनाउन कम्पनी कानून कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

नेपालमा कम्पनी कानूनका व्यवस्थाहरूः

कम्पनीको संस्थापन सम्बन्धी व्यवस्थाः

मुनाफाको उद्देश्य लिई कुनै उद्यम गर्न चाहने व्यक्तिले एकलै वा अरूसँग समूहबद्ध भई प्रबन्धपत्रमा उल्लेख भए बमोजिम एक वा एकभन्दा बढी उद्देश्य प्राप्तिका लागि कम्पनी कानून बमोजिम कम्पनी संस्थापना (Incorporation of Company) गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । पब्लिक कम्पनीको संस्थापनाको लागि कम्तिमा सात जना संस्थापक रहनुपर्ने तथा कुनै पब्लिक कम्पनीले अर्को पब्लिक कम्पनी संस्थापना गर्दा सात जना संस्थापनको आवश्यकता नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसका

* सहसचिव, नेपाल सरकार

साथै कुनै पेशा वा व्यवसायको विकास तथा प्रवर्धन गर्न वा कुनै खास पेशा वा व्यवसायमा लागेका व्यक्तिहरूले सामूहिक हक हितको संरक्षण गर्न वा कुनै शैक्षिक, प्राज्ञिक, सामाजिक, परोपकारी वा सार्वजनिक उपयोगिता वा कल्याणकारी उद्देश्य प्राप्तिको लागि लाभांश बाँडी लिन नपाउने शर्तमा कम्तिमा पाँच जना संस्थापकहरू रही एक वा एकभन्दा बढी उद्देश्य प्राप्तिका लागि मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी संस्थापना गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनी संगठित संस्था हुने व्यवस्था:

कम्पनी कानून बमोजिम संस्थापित कम्पनी अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वाशासित र संगठित संस्था हुने व्यवस्था गरिएको छ । कम्पनीले कम्पनी कानूनको अधिकारमा रही व्यक्ति सरह चल अचल सम्पत्ति प्राप्त गर्न, राख्न, बेचबिखन गर्न वा अन्य किसिमले व्यवस्था गर्न सक्नेछ । कम्पनीले आफ्नो नामबाट नालिस उजुर गर्न र कम्पनी उपर पनि सोही नामबाट नालिस उजुर लाग्न सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । यसका साथै कम्पनीले व्यक्ति सरह करार गर्न र करार बमोजिमको अधिकार प्रयोग गर्न तथा दायित्व निर्वाह गर्न सक्ने कानुनी आधार गरिएको छ । कम्पनी ऐन बमोजिम संस्थापित कम्पनीको सम्बन्धमा शेयरधनीको दायित्व निजले खरिद गरेको वा खरिद गर्न कबुल गरेको शेयरको अधिकतम रकमसम्म मात्र सीमित रहने व्यवस्था गरी (Limited Liability) को प्रावधान राखिएको छ ।

कम्पनीले पालन गर्नुपर्ने शर्तहरू सम्बन्धी व्यवस्था:

कम्पनी कानून बमोजिम संस्थापित कम्पनीले कम्पनी ऐन, प्रबन्धपत्र वा नियमावलिमा लेखिएका शर्तहरूका अतिरिक्त देहायका शर्तहरूको पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

१. कम्पनीले गर्ने सम्पूर्ण काम कारोबारहरू कम्पनीले आफ्नै नामबाट गर्नुपर्ने,
२. प्राइभेट कम्पनीले आफ्नो नामको पछाडि 'प्राइभेट लिमिटेड' र पब्लिक कम्पनीले आफ्नो नामको पछाडि 'लिमिटेड' लेख्नु पर्ने,
३. प्राइभेट कम्पनीले आफ्नो शेयर तथा डिबेञ्चर बिक्री गर्न नहुने,
४. प्रबन्धपत्र, नियमावलि वा सर्वसम्मत सम्झौतामा व्यवस्था गरिएको कार्यविधि पूरा नगरी प्राइभेट कम्पनीले आफ्नो धितो बन्धक राखी वा अन्य कुनै किसिमले हक छाडी दिन नहुने,
५. कम्पनीले साझेदारी वा प्राइभेट फर्म खोल्न नहुने,
६. मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनीले आफ्ना सदस्यहरूलाई लाभांश वितरण गर्न वा सदस्य वा निजका नजिकका नातेदारदलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपले कुनै रकम भुक्तानी गर्न नहुने,

कम्पनीको प्रबन्धपत्र सम्बन्धी व्यवस्था:

कम्पनीको प्रबन्धपत्रमा उल्लेख गर्नुपर्ने विषयहरू निम्न अनुसार रहेका छन् ।

१. कम्पनीको नाम,
२. कम्पनीको रजिष्टर्ड कार्यालय रहने ठेगाना,
३. कम्पनीको उद्देश्य,
४. कम्पनीको उद्देश्य प्राप्त गर्न गरिने कामहरू,
५. कम्पनीको अधिकृत पूँजीको अंक, कम्पनीको तत्काल जारी गर्ने शेयर पूँजीको अंक र कम्पनीको संस्थापकले चुक्ता गर्न कबुल गरेको अंक,
६. कम्पनीको शेयरको किसिम, त्यस्ता शेयरमा निहित हक, अधिकार, प्रत्येक शेयरको मूल्य र विभिन्न प्रकारको शेयर संख्या,

७. शेयर खरिद वा हस्तान्तरण गर्न कुनै बन्देज रहेको भए सो कुरा,
८. संस्थापकहरूले तत्काल लिन कबुल गरेको शेयर संख्या,
९. शेयरको रकम भुक्तानीका शर्तहरू,
१०. शेयरधनीको दायित्व सीमित रहने कुरा,
११. प्राइभेट कम्पनीको हकमा शेयरधनीको अधिकतम संख्या,
१२. अन्य आवश्यक कुराहरू,

कम्पनीको नियमावली सम्बन्धी व्यवस्था:

प्रबन्धपत्रमा उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न र कम्पनीले आफ्नो काम कारवाही सुव्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्न नियमावलि बनाउनु पर्ने र उक्त नियमावलिमा देहायका विषयहरू उल्लेख हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

१. कम्पनीको साधारण सभा बोलाउने तरिका, सभाको लागि दिनुपर्ने सूचना सम्बन्धी कुराहरू,
२. साधारण सभाको कार्यविधि,
३. सञ्चालकको संख्या, वैकल्पिक सञ्चालकको व्यवस्था भए सो कुरा र सञ्चालकको कार्यकाल,
४. साधारण सभा तथा सञ्चालक समितिको निर्णयको अभिलेख र त्यसको प्रतिलिपि तथा निरीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था,
५. कुनै व्यक्तिले कम्पनीको सञ्चालक नियुक्ति हुन शेयर लिनपर्ने भए न्यूनतम शेयर संख्या,
६. पब्लिक कम्पनी भए स्वतन्त्र सञ्चालकको योग्यता र संख्या,
७. शेयरधनी बाहेकको अन्य कुनै व्यवसायिक व्यक्तिलाई सञ्चालक नियुक्ति गर्ने भए निजहरूको संख्या, कार्यकाल, योग्यता तथा नियुक्ति प्रक्रिया सम्बन्धी व्यवस्था,
८. सञ्चालक समिति र प्रबन्ध सञ्चालकहरूको अधिकार र कर्तव्यहरू,
९. सञ्चालकहरूको अख्तियारी तथा अख्तियारीको प्रत्यायोजन,
१०. सञ्चालक समितिको बैठकको गणपुरक संख्या बैठकको सूचना तथा बैठकको कार्यविधि,
११. शेयरमा लियन रहने कुरा,
१२. विभिन्न वर्गका शेयरहरू र त्यस्ता शेयरमा निहित हक, अधिकार तथा बन्देजहरू,
१३. शेयर बापतको रकमको भुक्तानीको माग तथा शेयर जफतसम्बन्धी व्यवस्था,
१४. शेयर हस्तान्तरण सम्बन्धी व्यवस्था,
१५. शेयर पूँजी थपघट गर्ने कुरा,
१६. कम्पनीले आफ्नो शेयर आफैँ खरिद गर्ने भए सो कुरा,
१७. कम्पनी सचिवको नियुक्ति,
१८. सञ्चालकको पारिश्रमिक, भत्ता र सुविधा सम्बन्धी व्यवस्था,
१९. आफ्नो कारोबारमा छाप प्रयोग गर्ने भए कम्पनीको छापको प्रयोग,
२०. कम्पनीको लेखा, हिसाव किताव तथा लेखापरीक्षण,
२१. ऋण वा डिबेञ्चर उठाउन सक्ने व्यवस्था,
२२. कम्पनी गाभिने कुरा,
२३. कुनै खास व्यवसाय गर्ने कम्पनीको नियमावलिमा खुलाउनु पर्ने भनी प्रचलित कानूनमा कुनै व्यवस्था गरिएको भए त्यस्तो कुरा,

२४. नियमावलिमा खुलाउनु पर्ने अन्य आवश्यक कुराहरू,

प्रबन्धपत्र वा नियमावलि संशोधन गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था

कम्पनीको साधारण सभाले विशेष प्रस्ताव पारित गरी प्रबन्धपत्र र नियमावलि संशोधन गर्न सक्ने व्यवस्था कम्पनी ऐनले गरेको छ । यसरी साधारण सभाबाट प्रबन्धपत्र वा नियमावलिमा गरिएको संशोधनको व्यहोराको जानकारी तीस दिन भित्र कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयलाई दिनुपर्ने तथा त्यस्तो जानकारी प्राप्त भएको सात दिन भित्र अभिलेख राखी सम्बन्धित कम्पनीलाई रजिष्ट्रारको कार्यालयले जानकारी दिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

प्रबन्धपत्र, नियमावलि र विवरण पत्र प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था:

पब्लिक कम्पनीले आफ्नो प्रबन्धपत्र र नियमावलि कारोबार शुरु गर्ने इजाजत प्राप्त गरेको तीन महिनाभित्र प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । पब्लिक कम्पनीको प्रबन्धपत्र र नियमावलिमा कुनै संशोधन भएमा त्यस्तो संशोधन भएको तीन महिनाभित्र संशोधित प्रबन्धपत्र तथा नियमावलि प्रकाशन गर्नुपर्ने तथा यसरी प्रकाशन गरिएको प्रबन्धपत्र तथा नियमावलि सरोकारवालाबाट माग भएको बखत उपलब्ध गराउन सकिने गरी पब्लिक कम्पनीको रजिष्टर्ड कार्यालयमा राख्नुपर्ने व्यवस्था कम्पनी कानूनले गरेको छ । यसका साथै पब्लिक कम्पनीले आफ्नो धितोपत्र सार्वजनिक निष्काशन गर्नु अगावै विवरण पत्र प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी प्रकाशन भएको विवरणपत्रमा लेखिएका कुराहरूको पालना गर्नुपर्ने सम्बन्धित कम्पनीको कर्तव्य र दायित्व रहने विषयसमेत कानूनले स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ ।

कम्पनीको वार्षिक साधारणसभा तथा विशेष साधारणसभा सम्बन्धी व्यवस्था:

पब्लिक कम्पनीको वार्षिक साधारणसभा गर्नका लागि कम्तिमा एक्काईस दिन अगावै र विशेष साधारण सभा गर्नका निम्ति कम्तिमा पन्ध्र दिन अगावै शेयरधनीहरूलाई निजहरूले कम्पनीलाई उपलब्ध गराएको ठेगानामा सभा हुने ठाउँ, मिति र छलफल गर्ने विषय खोली सूचना पठाउनु पर्ने र सो कुराको सूचना कम्तिमा दुई पटक राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा पनि प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर स्थगित भएको कुनै साधारणसभा बोलाउँदा त्यस्तो सभामा नयाँ विषयमा छलफल नहुने भएमा कम्तिमा सात दिनअघि सो सभाको सूचना राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित गरेमा रीतपूर्वक सूचना दिएको मानिने व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले अन्यत्र साधारण सभा गर्न पूर्व स्वीकृति दिएको अवस्थामा बाहेक पब्लिक कम्पनीको साधारणसभा त्यस्तो कम्पनीको रजिष्टर्ड कार्यालय रहेको जिल्ला वा रजिष्टर्ड कार्यालयको जिल्लासँग जोडिएको अधिकांश शेयरधनीलाई पायक पर्ने ठाउँमा गर्नुपर्ने व्यवस्था कम्पनी ऐनमा गरिएको छ । तर प्राइभेट कम्पनीको नियमावलिमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक त्यस्तो कम्पनीको साधारणसभा नेपाल राज्यभित्र वा बाहिर कुनै ठाउँमा हुन सक्ने गरी प्राइभेट कम्पनीलाई साधारणसभा गर्ने स्थान छनौट गर्न स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ । साधारणसभामा त्यस्तो सभाको सूचनाका साथ पठाइएको छलफलको सूचीमा परेको विषय उपर सर्वप्रथम छलफल तथा निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

साधारणसभाको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले आवश्यकता अनुसार सभा स्थगित गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी स्थगित भएको साधारणसभा हुने दिन भन्दा पहिलो वा पछि प्रचलित कम्पनी कानून अनुसार सूचना दिई कुनै विषय उपर साधारण सभामा छलफल र निर्णय गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । पहिले बसेको र सो स्थगित भएपछि बसेको सभालाई समान अधिकार रहने तथा स्थगित सभामा पारित प्रस्ताव सो स्थगित सभा बसेको मितिमा पारित भएको मानिने व्यवस्था गरिएको छ । कुनै संगठित संस्थाले कुनै कम्पनीको शेयर खरिद गरेको भएमा त्यस्तो संस्थाको तर्फबाट कम्पनीको साधारणसभामा भाग लिन र मत दिन पाउने व्यवस्था रहेको छ । कम्पनीको प्रत्येक सञ्चालक साधारण सभामा स्वयं उपस्थित हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । कम्पनीको कुनै सञ्चालक काबु बाहिरको परिस्थिति परी कम्पनीको साधारणसभामा स्वयं उपस्थित हुन नसकेमा भिडियो कन्फरेन्स वा त्यस्तो प्रकारको अन्य प्रविधिमा फर्त साधारण सभामा उपस्थित हुने र आफ्नो मत प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

प्रत्येक कम्पनीले साधारणसभामा भएको काम कारवाहीको विवरण (माइन्सूट) एउटा छुट्टै कितावमा राख्नु पर्ने तथा सो माइन्सूटमा सम्बन्धित सभाको अध्यक्ष र कम्पनी सचिव भए कम्पनी सचिवले दस्तखत गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । कम्पनी सचिव नभएका कम्पनीको हकमा सो माइन्सूटमा सम्बन्धित सभाको अध्यक्ष र साधारण सभाद्वारा बहुमतबाट नियुक्त शेयरधनीहरूको एक जना प्रतिनिधिले दस्तखत गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । साधारण सभाको माइन्सूटमा सभाको सूचना कसरी जारी गरियो, कति शेयरधनीहरू उपस्थित थिए, भिडियो कन्फरेन्स वा त्यस्तो प्रकारको अन्य प्रविधि मार्फत साधारण सभामा उपस्थित भएकोमा त्यसरी उपस्थित हुने सञ्चालकहरूको संख्या, जम्मा शेयरको कति प्रतिशतको प्रतिनिधित्व भएको थियो सो कुरा सभामा के के निर्णय गरियो र मतदान भएकोमा मतदानको परिणाम के भयो आदि सबै कुरा खुलाई राख्नु पर्ने व्यवस्था छ । साधारण सभामा भएको काम कारवाहीको विवरण कम्पनीको रजिष्टर्ड कार्यालयमा राख्नुपर्ने तथा त्यस्तो विवरण कार्यालय समयभित्र कुनै शेयरधनीले हेर्न चाहेमा कम्पनी सचिव वा कम्पनीले तोकेको अन्य कर्मचारीले हेर्न दिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

वार्षिक साधारणसभामा पेश गर्नुपर्ने र निर्णय हुनुपर्ने विषयहरू सम्बन्धी व्यवस्था:

प्रत्येक पब्लिक कम्पनीको वार्षिक साधारणसभामा सञ्चालकहरूले लेखापरीक्षण भईसकेको वार्षिक आर्थिक विवरण, लेखापरीक्षकको प्रतिवेदन र सञ्चालकको प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । प्रत्येक पब्लिक कम्पनीले वार्षिक साधारणसभा हुनुभन्दा कम्तिमा एक्काईस दिन अगावै वार्षिक आर्थिक विवरण सञ्चालकको प्रतिवेदन र लेखा परीक्षणको प्रतिवेदन शेयरधनीहरूले निरीक्षण गर्न र प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाई सोको जानकारी राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । कम्पनीको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन, वार्षिक आर्थिक विवरण तथा सञ्चालकको प्रतिवेदन कुनै शेयरधनीले माग गर्न आएमा त्यस्ता प्रतिवेदन र विवरणहरू उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । कम्पनीको वार्षिक साधारण सभामा शेयरधनीहरूलाई बाँडिने मुनाफा, सञ्चालकको नियुक्ति तथा पारिश्रमिक लेखापरीक्षणको नियुक्ति र निजको पारिश्रमिक वा कम्पनीको साधारण सभाबाट निर्णय हुनुपर्ने भनी कानूनमा व्यवस्था गरिएका अन्य विषयमा साधारण सभामा प्रस्ताव पेश गर्न र निर्णय गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । यसका साथै शेयरधनीहरूलाई बाँडिने मुनाफाको सम्बन्धमा निर्णय गर्दा त्यस्तो मुनाफाको दर सञ्चालक समतिले निर्धारण गरेको दरभन्दा बढी हुनेगरी निर्णय गर्न नसकिने प्रावधान समेत रहेको छ ।

कम्पनी रजिष्ट्ररको कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने प्रतिवेदन सम्बन्धी व्यवस्था:

प्रत्येक पब्लिक कम्पनीले सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत भई कम्पनीको लेखापरीक्षकबाट प्रमाणित भएको प्रतिवेदन साधारण सभा हुनुभन्दा कम्तिमा एक्काईस दिन अघि कम्पनी रजिष्ट्ररको कार्यालयमा पेश गर्नुपर्नेछ । उक्त प्रतिवेदनमा देहायका विषयहरूसमेत खुलाएको हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

१. बाँडफाँड भएको शेयर संख्या,
२. बाँडफाँड भएको शेयरमध्ये चुक्ता भएको र नभएको शेयरको संख्या,
३. कम्पनीको सञ्चालक, प्रबन्ध सञ्चालक, लेखापरीक्षक, कार्यकारी प्रमुख, प्रबन्धकको विवरण र निजहरूलाई भुक्तान गरिएको पारिश्रमिक, भत्ता तथा सुविधाको रकम,
४. कम्पनीको चुक्ता पूँजीको पाँच प्रतिशत वा सो भन्दा बढी शेयर खरिद गरी लिने व्यक्ति वा संगठित संस्थाको नाम र निजहरूको नाममा रहेको शेयर वा डिबेञ्चरको विवरण,
५. शेयर बिक्रीबाट प्राप्त भएको जम्मा रकम र सम्बन्धित आर्थिक वर्षमा कम्पनीले खरिद गरेको तथा जारी गरेको नयाँ शेयर तथा डिबेञ्चरको विवरण,
६. सञ्चालक वा आधारभूत शेयरधनी वा निजका नजिकका नातेदारले कम्पनीलाई बुझाउन बाँकी रहेको रकम,
७. शेयर विक्री वा अन्य कुनै काम कुरा गरे वापत दिएको वा दिनुपर्ने रकम,

८. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट लिएको ऋण तथा बुझाउन बाँकी रहेको साँवा तथा व्याजको रकम,
९. कम्पनीले भुक्तानी लिनुपर्ने वा कम्पनीले अन्य व्यक्तिलाई भुक्तानी गर्नुपर्ने भनी दाबी गरिएको रकम वा यस विषयमा मुद्दा मामिला चलिरहेको भए त्यसको विवरण,
१०. कम्पनीको व्यवस्थापनमा कार्यरत अन्यस्तरका कर्मचारी वा कामदारको संख्या,
११. कम्पनीको व्यवस्थापनमा कार्यरत तथा अन्य स्तरमा कार्यरत विदेशीहरूको संख्या तथा निजहरूलाई भुक्तान गरिएको पारिश्रमिक, भत्ता तथा सुविधा,
१२. कम्पनी र कुनै विदेशी निकाय वा व्यक्तिहरूबीच लगानी, व्यवस्थापन वा प्राविधिक सेवा वा अन्य कुनै सम्झौता गरिएको भए सोको विवरण र सम्बन्धित आर्थिक वर्षमा त्यस्तो सम्झौता अनुसार भुक्तान गरिएको लाभांश, कमिशन, शुल्क, दस्तुर र रोयल्टी आदिको विवरण,
१३. कम्पनीको एक आर्थिक वर्षको व्यवस्थापन खर्चको विवरण,
१४. शेयरधनीहरूले बुझिलिन बाँकी रहेको लाभांश रकम,
१५. कम्पनीले कम्पनी कानून तथा प्रचलित कानूनको पालना पूर्णरूपमा गरेको छ भन्ने कुराको उद्घोषण,
१७. अन्य आवश्यक कागजातहरू ।

वार्षिक साधारणसभाको निमित्त कागजात तयार राख्ने सम्बन्धी व्यवस्था:

प्रत्येक पब्लिक कम्पनीले वार्षिक साधारणसभामा छलफल गरिने वार्षिक आर्थिक विवरण, सञ्चालकको प्रतिवेदन, लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने विस्तृत विवरण र प्रतिवेदन तथा सभामा पेश हुने प्रस्तावहरू सभा हुनु भन्दा कम्तिमा एककाईस दिन अगावै तयार गरी कम्पनीको रजिष्ट्रार कार्यालयमा शेयरधनीहरूले निरीक्षण गर्न पाउने व्यवस्था मिलाई राख्नुपर्ने र कुनै शेयरधनीले निवेदन दिई सोको प्रतिलिपि माग गरेमा निजलाई त्यसको एक प्रति प्रतिलिपि दिनुपर्ने व्यवस्था सभाको सूचना साथ शेयरधनीहरूको ठेगानामा पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

वार्षिक विवरण पेश गर्नुपर्ने सम्बन्धी व्यवस्था:

वार्षिक साधारण सभा गर्ने प्रत्येक कम्पनीले वार्षिक साधारण सभा भएको तीस दिनभित्र सो सभामा उपस्थित शेयरधनीको संख्या, भिडियो कन्फरेन्स वा त्यस्तै प्रकारको अन्य प्रविधि मार्फत साधारण सभामा उपस्थित हुने सञ्चालकको संख्या, वार्षिक आर्थिक विवरण, सञ्चालक समिति र लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन र सो सभाले गरेका निर्णयको एक प्रति कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्येक कम्पनीले आर्थिक वर्ष पूरा भएको छ महिनाभित्र लेखापरीक्षकद्वारा प्रमाणित गरिएका लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सहितको वार्षिक आर्थिक विवरणको एक प्रति कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । कम्पनीले कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने विवरण तथा कागजातहरू विद्युतीय माध्यमबाटै कम्प्युटर प्रणालीमा अपलोड गरी पेश गर्न सक्ने तथा यसरी पेश भएका विवरणलाई कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले सम्बन्धित कम्पनीको विद्युतीय अभिलेखमा सुरक्षितसाथ राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

विशेष साधारण सभा सम्बन्धी व्यवस्था:

आवश्यक देखिएको अवस्थामा कम्पनीको सञ्चालक समितिले विशेष साधारणसभा बोलाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । कम्पनीको हिसाब कितावको जाँचबुझ गर्दा कुनै कारणले विशेष साधारणसभा बोलाउन आवश्यक देखिएमा लेखापरीक्षकले त्यस्तो सभा बोलाउनको निमित्त सञ्चालक समितिलाई अनुरोध गर्न सक्ने तथा सो बमोजिम सञ्चालक समितिले त्यस्तो सभा नबोलाएमा लेखापरीक्षकले सो कुरा खुलाई कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा निवेदन दिन सक्ने र सो बमोजिम निवेदन परेमा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले कम्पनीको विशेष साधारणसभा बोलाई दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनीको चुक्ता पूँजीको कम्तिमा दश प्रतिशत शेयर लिने शेयरधनीहरू वा शेयरधनीहरूको जम्मा संख्याको कम्तिमा पच्चीस प्रतिशत शेयरधनीहरूले कारण खुलाई विशेष सधारणसभा बोलाउन कम्पनीको रजिष्टर्ड कार्यालयमा निवेदन दिई माग गरेमा सञ्चालक समितिले त्यस्तो माग गरेको मितिले बढीमा तीस दिनभित्र बस्ने गरी कम्पनीको विशेष साधारणसभा बोलाउनु पर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । त्यसरी माग भएकोमा सञ्चालक समितिले तीस दिनभित्र बस्नेगरी साधारणसभा नबोलाएमा सम्बन्धित धेरधनीहरूले सो कुरा खुलाई कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा उजुरी गर्न सक्ने र त्यस्तो उजुरी परेमा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले त्यस्तो सभा बोलाई दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । कम्पनीको निरीक्षण जाँचको फलस्वरूप वा कुनै कारणले विशेष साधारणसभा बोलाउन आवश्यक देखिएमा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले त्यस्तो सभा स्वयं बोलाउन वा सञ्चालक समितिद्वारा बोलाउन लगाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

विशेष प्रस्ताव पेश गर्नुपर्ने सम्बन्धी व्यवस्था:

कम्पनीको साधारणसभा देहायका विषयमा निर्णय दिनको लागि विशेष प्रस्ताव पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ:

१. कम्पनीको अधिकृत पूँजी बढाउने विषय,
२. कम्पनीको शेयर पूँजी घटाउने वा हेरफेर गर्ने विषय,
३. कम्पनीको नाम वा मुख्य उद्देश्य परिवर्तन गर्ने विषय,
४. एउटा कम्पनी अर्को कम्पनीमा गाभिने विषय,
५. बोनश शेयर जारी गर्ने विषय,
६. कम्पनीले आफ्नो शेयर आफैले खरिद गर्ने विषय,
७. डिस्काउण्टमा शेयर विक्री गर्ने विषय,
८. प्राइभेट कम्पनी पब्लिक कम्पनीमा वा पब्लिक कम्पनी प्राइभेट कम्पनीमा परिणत हुने विषय,
९. कम्पनीले विशेष प्रस्ताव पारित गर्नु पर्ने भनी कम्पनी ऐन वा नियमावलिमा उल्लेख भएका अन्य विषय,

सञ्चालक समिति सम्बन्धी व्यवस्था:

प्राइभेट कम्पनीको सञ्चालकहरूको नियुक्ति र निजहरूको संख्या कम्पनीको नियमावलिमा व्यवस्था गरिएबमोजिम हुने तर सञ्चालकहरूको संख्या एघार जनाभन्दा बढी रहन नहुने व्यवस्था रहेको छ । प्रत्येक पब्लिक कम्पनीमा कम्तिमा तीन जना र बढीमा एघार जनासम्म सञ्चालक भएको सञ्चालक समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ । महिला शेयरधनी रहेको पब्लिक कम्पनीको सञ्चालक समितिमा कम्तिमा एकजना महिला सञ्चालक रहनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । सञ्चालक समिति गठन हुँदा कम्पनीको नियमावलिमा तोकिएको योग्यता भएको र सम्बन्धित कम्पनीको व्यवसायसँग सम्बन्धित विषयमा ज्ञान तथा अनुभव हासिल गरेको व्यक्तिहरूमध्ये सातजना सम्म सञ्चालक भए कम्तिमा एक जना र सातजनाभन्दा बढी सञ्चालक भएमा कम्तिमा दुईजना व्यक्तिलाई स्वतन्त्र सञ्चालकको रूपमा नियुक्त गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

सञ्चालकहरूको नियुक्ति सम्बन्धी व्यवस्था:

कम्पनीको सञ्चालकको पदमा कम्तिमा ऐनले तोकेको योग्यताहरू तथा कम्पनीको नियमावलीमा लेखिएका व्यवस्थाहरूको अधिनमा रही कम्पनीको साधारण सभाबाट सञ्चालकहरूको नियुक्ति गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर कम्पनीको प्रथम वार्षिक साधारणसभा नभएसम्म सञ्चालकहरूको नियुक्ति संस्थापकहरूद्वारा गरिनुपर्ने व्यवस्था समेत रहेको छ । यसका साथै वार्षिक साधारणसभाद्वारा नियुक्त गरिएको सञ्चालकको पद कुनै व्यहोरा ले रिक्त भएमा सो रिक्त स्थानमा सञ्चालक समितिले अर्को सञ्चालक नियुक्त गर्ने समेत व्यवस्था छ ।

स्वार्थको द्वन्द्व (Conflict of Interest) बारे सञ्चाकहरूले कम्पनीलाई जानकारी गराउनु पर्ने व्यवस्था:

सञ्चाकहरूले आफू सञ्चालकको पदमा बहाल रहेको पन्ध्रदिनभित्र स्वार्थको द्वन्द्व (Conflict of Interest) का निम्न विषयहरूमा कम्पनीलाई जानकारी गराउनुपर्नेछ ।

१. कम्पनीको कारोबारसँग सम्बन्धित कुनै प्रकारको खरिद विक्री वा अन्य प्रकारको ठेक्का पट्टामा आफू वा आफ्नो नजिकको नातेदारको प्रत्यक्ष संलग्नता भएमा वा कुनै किसिमको निजी स्वार्थ भएमा,
२. कम्पनीको प्रबन्ध सञ्चालक, कम्पनी सचिव, पदाधिकारीको नियुक्तिसम्बन्धमा कुनै प्रकारको स्वार्थ भएमा,
३. अन्य कुनै कम्पनीको सञ्चालक रहेमा,
४. कम्पनी वा त्यस्तो कम्पनीको मुख्य वा सहायक कम्पनीको शेयर वा डिबेञ्चरको कारोबार गरेको भएमा त्यस्तो कारोबारको विषयमा ।

यसका साथै कुनै सञ्चालकको सम्बन्धित कम्पनी वा सो कम्पनीको सहायक कम्पनीसँग भएको वा हुने कुनै किसिमको ठेक्का, पट्टा, कारोबार वा सम्झौतामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा स्वार्थ गाँसिएको भए वा स्वार्थ गासिने कुरा जानकारीमा आए निजले त्यस्तो स्वार्थको द्वन्द्व र सोको किसिम समेत खुलाई सो सम्बन्धमा यथाशीघ्र कम्पनीलाई जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । कुनै सञ्चालकले कुनै निश्चित व्यक्तिसँगको कारोबारमा आफ्नो निजी स्वार्थ रहेको कुरा मानियोस भनी कम्पनीलाई लिखित जानकारी दिएमा त्यस्तो व्यक्तिसँग हुने कारोबार वा करारका सम्बन्धमा निजले आफ्नो निजी स्वार्थका बारेमा जानकारी दिएको मानिने व्यवस्था समेत रहेको छ ।

सञ्चालकको संलग्नता रहेको कम्पनीसँग कारोबार सम्बन्धी व्यवस्था:

कुनै पब्लिक कम्पनीले साधारणसभाको स्वीकृति बिना आफ्नो कुनै सञ्चालक शेयरधनी वा सञ्चालक, सञ्चालकको नजिकको नातेदार वा आधारभूत शेयरधनीको आधारभूत शेयर स्वामित्व भएको अन्य कुनै फर्म, कम्पनी वा अन्य संगठित संस्था वा आफ्नो मुख्य कम्पनीको साधारणसभाको स्वीकृति बिना सहायक कम्पनीले मुख्य कम्पनीको सञ्चालक वा निजको नजिकको नातेदार वा आधारभूत शेयरधनीसँग अर्थपूर्ण कारोबार गर्न नहुने र सो व्यवस्थाको प्रतिकुल हुने गरी कुनै कारोबार भएमा त्यस्तो कारोबारबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा प्राप्त गरेको कुनै रकम वा लाभ कम्पनीलाई फिर्ता गर्नुपर्ने र त्यस्तो कारोबारबाट कम्पनीलाई कुनै हानी नोक्सानी भएको रहेछ भने सो समेत त्यस्तो कारोबारबाट लाभ लिने व्यक्तिले क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सञ्चालकले शेयरबारेमा जानकारी गराउनु पर्ने व्यवस्था: कुनै व्यक्ति सञ्चालकको पदमा रहँदा निजले सो कम्पनी वा सो कम्पनीको सहायक वा मुख्य कम्पनी वा सो कम्पनीको सहायक वा मुख्य कम्पनी वा मुख्य कम्पनीको अन्य सहायक कम्पनीको शेयर वा डिबेञ्चरमा निजले कुनै व्यहोरा ले हक प्राप्त गरेमा कम्पनीलाई निजको हकको व्यहोरा तथा सम्बन्धित कम्पनी वा अन्य कम्पनीको शेयर वा डिबेञ्चरमा सञ्चालकमा बहाल रहँदाका बखत निजको हक वा स्वार्थ रहेको प्रत्येक वर्गको शेयर संख्या र प्रत्येक वर्गको डिबेञ्चरको रकमको विवरण जानकारी गराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनीको सञ्चालकले पन्ध्र दिनभित्र कम्पनीलाई जानकारी दिनुपर्ने विषयहरू देहाय अनुसार व्यवस्था गरिएको छन् ।

१. कुनै कारणबाट निजले आफू सञ्चालक रहेको कम्पनी वा सो कम्पनीको सहायक वा मुख्य कम्पनी वा मुख्य कम्पनीको अन्य सहायक कम्पनीको शेयर वा डिबेञ्चरमा हक प्राप्त गर्ने भएमा वा निजको हक समाप्त हुने भएमा,
२. आफू सञ्चालक रहेको कम्पनी वा सो कम्पनीको सहायक वा मुख्य कम्पनी वा मुख्य कम्पनीको अन्य सहायक कम्पनीमा रहेको शेयर वा डिबेञ्चर बेचनका लागि आफूले कुनै सम्झौता गरेमा,
३. आफू सञ्चालक रहेको कम्पनीले त्यस्तो कम्पनीको शेयर वा डिबेञ्चर खरिद गर्न प्रदान गरेको अधिकार अन्य कसैलाई हस्तान्तरण गरेमा,

४. आफू सञ्चालक रहेको कम्पनीको सहायक वा मुख्य कम्पनी वा त्यस्तो कम्पनीको सहायक कम्पनी वा मुख्य कम्पनीको अन्य सहायक कम्पनीले त्यस्तो कम्पनीको शेयर वा डिबेञ्चर खरिद गर्न अधिकार दिएमा,
५. आफू सञ्चालक रहेको कम्पनीको सहायक वा मुख्य कम्पनी वा त्यस्तो कम्पनीको सहायक कम्पनी वा मुख्य कम्पनीको अन्य सहायक कम्पनीले त्यस्तो कम्पनीको शेयर वा डिबेञ्चर खरिद गर्न पाउने अधिकार निजले अरु कसैलाई हस्तान्तरण गरेमा कम्पनीको सञ्चालकले शेयर बारेमा कम्पनीलाई जानकारी गराउन पर्ने विषयहरू सञ्चालकहरूको नजिकको नातेदारको सम्बन्धमा समेत सञ्चालक सरह नै लागू हुने व्यवस्था रहेको छ ।

सञ्चालक समितिको अधिकार र कर्तव्य सम्बन्धी व्यवस्था: कम्पनी ऐन, कम्पनीको प्रबन्धपत्र र नियमावलिमा लेखिएका कुराहरू र साधारण सभाको निर्णयको अधिनमा रही कम्पनीको सम्पूर्ण कारोबारको व्यवस्थापन, अधिकारहरूको प्रयोग र कर्तव्यको पालन सञ्चालकहरूले सामुहिकरूपमा सञ्चालक समिति मार्फत गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । साधारणसभाको निर्णय बमोजिम बाहेक कुनै पनि पब्लिक कम्पनीको सञ्चालकले आफू बहाल रहेको कम्पनी मार्फत आफूलाई व्यक्तिगत लाभ हुने काम गर्न नहुने व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनी ऐन, कम्पनीको प्रबन्धपत्र र निमायवली वा प्राइभेट कम्पनीको हकमा सर्वसम्मत सम्झौता बमोजिम अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक सञ्चालक समितिले आफू मध्येका कुनै सञ्चालकलाई वा कम्पनीको कुनै कर्मचारीलाई एकै वा संयुक्त रूपमा कम्पनीको तर्फबाट कुनै पनि काम कारवाही गर्न, लेखापढी गर्न, विनिमय अधिकारपत्र वा चेक आदिमा सहीछाप गर्न समेत सबै वा केही अधिकार प्रत्यायोजन गरी आफ्नो प्रतिनिधि खडा गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसरी अधिकार प्रत्यायोजन गर्दा सञ्चालक समितिको निर्णयानुसार कम्तिमा एकजना सञ्चालक र कम्पनी सचिव भए निजले सो कुरा प्रमाणित गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनी सञ्चालक वा प्रतिनिधिको हैसियतले काम गर्ने व्यक्तिले आफ्नो अधिकार क्षेत्र नाघी गरेको कुनै काम कारवाहीबाट कम्पनीलाई पुग्न गएको हानी नोक्सानी सो सञ्चालक वा प्रतिनिधिबाट कम्पनीले असुल उपर गरी लिन सक्ने व्यवस्था समेत रहेको छ ।

कम्पनीले अधिकार प्रत्यायोजन गरी खडा गरेको प्रतिनिधिले आफ्नो व्यक्तिगत हितका लागि वा कम्पनीलाई हानी नोक्सानी गराउनको निमित्त कुनै कारोबार गर्न लागेको हो भन्ने जानकारी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भएर पनि कसैले त्यस्तो सञ्चालक वा प्रतिनिधिसँग कुनै कारोबार गरेको रहेछ भने सो व्यक्तिले कम्पनी उपर त्यस्तो कारोकारको सम्बन्धमा कुनै दाबी गर्न नपाउने समेत व्यवस्था रहेको छ । यसका साथै सञ्चालक समितिले कुनै खास कार्य गराउन उपसमिति गठन गर्न आवश्यक ठानेमा आवश्यकता अनुसार एक वा एकभन्दा बढी उपसमिति गठन गरी त्यस्तो कार्य गराउन सक्ने व्यवस्था छ ।

प्रबन्ध सञ्चालको नियुक्ति र कम्पनीको व्यवस्थापन सम्बन्धी व्यवस्था:

कम्पनीको नियमावलीको अधिनमा रही सञ्चालकहरूले आफूमध्येबाट एकजनालाई प्रबन्ध सञ्चालक नियुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । प्रबन्ध सञ्चालकको काम, कर्तव्य र अधिकार कम्पनीको नियमावलीमा उल्लेख भए बमोजिम वा सञ्चालक समितिले तोके बमोजिम हुने व्यवस्था छ । यसरी सञ्चालक समितिले नियुक्त गरेको प्रबन्ध सञ्चालक वा कम्पनीको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी लिने अन्य सञ्चालकलाई कम्पनीमा नियुक्त गर्दा नियुक्तिको शर्त, पारिश्रमिक तथा सुविधा निर्धारण गरी लिखित सम्झौता गर्नुपर्ने र त्यस्तो सम्झौतामा उल्लिखित पारिश्रमिक तथा सुविधा र साधारण सभाले निर्धारण गरे अनुसार पाउने अन्य सुविधा बाहेक अन्य अतिरिक्त कुनै सुविधा दिन वा भुक्तानी गर्न नपाइने व्यवस्था रहेको छ । यसका साथै कुनै एक सूचीकृत कम्पनीबाट बैठक भत्ता बाहेक नियमित पारिश्रमिक वा सुविधा प्राप्त गरिरहेको सञ्चालकलाई नियमित पारिश्रमिक वा सुविधा पाउने गरी अर्को सूचीकृत कम्पनीमा प्रबन्ध सञ्चालकको पदमा नियुक्त गर्न नसकिने व्यवस्था रहेको छ ।

सञ्चालक समितिको बैठक सम्बन्धी व्यवस्था: प्राइभेट कम्पनीको सञ्चालक समितिको बैठक कम्पनीको नियमावलिमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ । पब्लिक कम्पनीको सञ्चालक समितिको बैठक वर्षमा कम्तिमा ६ पटक बस्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

यसका साथै दुई बैठकको बीचको अन्तर तीन महिनाभन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था रहेको छ । कम्पनीको सञ्चालक समितिको बैठकमा सञ्चालकहरू स्वयं उपस्थित हुनुपर्ने तथा सञ्चालकको सञ्चालकको प्रतिनिधिको उपस्थिति मान्य नहुने व्यवस्था गरिएको छ । कम्पनीको सञ्चालकहरूको जम्मा संख्याको कम्तिमा एकाउन्न प्रतिशत सञ्चालकहरू उपस्थित नभई सञ्चालक समितिको कुनै बैठक हुन नसक्ने व्यवस्था छ । कम्पनीको सञ्चालकहरूको जम्मा संख्याको कम्तिमा एकाउन्न प्रतिशत सञ्चालकहरू उपस्थित नभएको कारणबाट सञ्चालक समितिको बैठक सम्पन्न हुन नसकेमा कम्तिमा तीन दिनको सूचना दिई अर्को बैठक बोलाउन सकिने र त्यस्तो बैठकमा समेत जम्मा संख्याको कम्तिमा एकाउन्न प्रतिशत सञ्चालकहरू उपस्थित भएमा पनि उपस्थित सञ्चालकहरूले गरेको काम कारवाही तथा निर्णय मान्य हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

सञ्चालक समितिको बैठकमा बहुमतको निर्णय मान्य हुने र मत बराबर भएमा अध्यक्षले सञ्चालकको हैसियतले दिएको मतको अतिरिक्त निर्णायक मत समेत दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर सञ्चालक समितिको बैठकमा आफ्नो निजी सरोकार वा स्वार्थ भएको विषयमा हुने छलफलमा कुनै सञ्चालकले भाग लिन वा मतदान गर्न नपाउने व्यवस्था रहेको छ । सञ्चालक समितिको बैठकमा उपस्थित सञ्चालकहरू, छलफल भएको विषय र तत्सम्बन्धमा भएको निर्णयहरूको विवरण माइन्सूटको छुट्टै अभिलेख राख्नुपर्ने र सो निर्णय विवरणमा बैठकमा उपस्थित सम्पूर्ण सञ्चालकहरूको एकाउन्न प्रतिशतले सही गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर कुनै विषयमा छलफल गर्दा कुनै सदस्यले निर्णयको विपरीत वा त्यस्तो निर्णयभन्दा भिन्न विचार राखेमा सोही कुरा बैठकको निर्णयको विवरण (माइन्सूट) मा अभिलेख गर्न सकिने व्यवस्था समेत रहेको छ । कुनै सदस्यको हस्ताक्षर नभएको कारणले मात्र सञ्चालक समितिले गरेको सो निर्णय अवैध भएको नमानिने व्यवस्था छ ।

सञ्चालक समितिको बैठकको सूचना सम्बन्धी व्यवस्था:

कम्पनीको सञ्चालक समितिको बैठक कम्पनी सचिव वा सञ्चालक समितिको अध्यक्ष वा कम्पनीका कार्यकारी प्रमुखले बोलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर, सञ्चालकको कुल संख्याको कम्तिमा पच्चीस प्रतिशत सञ्चालकले बैठकमा छलफल गर्नुपर्ने विषय खोली लिखित रूपमा सञ्चालक समितिको बैठक बोलाउन माग गरेमा त्यस्तो बैठक बस्ने गरि अध्यक्षले सञ्चालक समितिको बैठक बोलाउनु पर्ने तथा सो अवधिभित्र सञ्चालक समितिको बैठक नबोलाएमा त्यस्तो बैठकको माग गर्ने सम्बन्धित सञ्चालक आफैले सञ्चालक समितिको बैठक बोलाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । सञ्चालक समितिको बैठकको सूचना तथा छलफलको विषय (Agenda) प्रत्येक सञ्चालकलाई निजले कम्पनीलाई उपलब्ध गराएको ठेगानामा लिखित रूपमा पठाउनु पर्ने र त्यस्तो सूचना विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट पनि दिन सकिने व्यवस्था कम्पनी ऐनमा गरिएको छ ।

सञ्चालकहरूको जवाफदेहिता तथा दायित्व सम्बन्धी व्यवस्थाहरू: कम्पनीको सञ्चालकले कम्पनी मार्फत वा कम्पनीको कामको सिलसिलामा व्यक्तिगत फाइदा लिने काम गर्न नपाउने तथा कम्पनीको कारोबारको सिलसिलामा कुनै सञ्चालकले व्यक्तिगत फाइदा लिएको भएमा सो रकम कम्पनीले त्यस्तो सञ्चालकबाट ऋण सरह भराई लिने व्यवस्था रहेको छ । कुनै व्यक्ति पब्लिक कम्पनीको सञ्चालक नियुक्त भएपछि निजले आफ्नो कार्यभार सम्हाल्नुभन्दा पहिले नै तोकिए बमोजिमको ढाँचामा गोप्यता र इमान्दारिताको सपथ लिनु पर्ने व्यवस्था छ । यसका साथै कम्पनीको प्रत्येक सञ्चालक तथा पदाधिकारीले आफ्नो पदीय दायित्व निर्वाह गर्दा कम्पनीको स्वार्थ र हितलाई ध्यानमा राखी इमान्दारीपूर्वक असल नियतले काम गर्नुपर्ने सामान्य विवेक र ज्ञान भएको व्यक्ति सरह हिफाजती, सावधानी, बुद्धिमता, कुशलता तथा दक्षताको प्रयोग गर्नुपर्ने तथा उक्त प्रावधानहरूको प्रतिकूल हुने गरी बदनियत चिताई कम्पनीलाई हानी नोक्सानी पुग्ने किसिमबाट काम कारवाही गर्ने सञ्चालकसँग कम्पनीलाई हुन गएको हानी नोक्सानीको क्षतिपूर्ति कम्पनीले असुल उपर गरिदिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । प्रचलित कम्पनी ऐन, कम्पनीको प्रबन्धपत्र, नियमावलि र सर्वसम्मत सम्झौताको व्यवस्था पालना गर्नु प्रत्येक सञ्चालकको कर्तव्य हुने विषय समेत उल्लेख छ ।

पदाधिकारी वा शेयरधनीलाई ऋण प्रदान गर्न प्रतिबन्ध लगाएको व्यवस्था:

कम्पनीले आफ्ना पदाधिकारी, आधारभूत शेयरधनी वा मुख्य कम्पनी वा सहायक कम्पनीको पदाधिकार, आधारभूत शेयरधनी

वा निजहरू कसैको नजिकको नातेदारलाई कुनै ऋण वा आर्थिक सहायता प्रदान गर्न नहुने र त्यस्ता पदाधिकारी वा शेरधनी वा नजिकको नातेदारले अन्यत्र लिएको ऋणको लागि कुनै जमानत दिन वा सुरक्षण प्रदान गर्न नहुने व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनीलाई बन्धनकारी हुने सम्बन्धी व्यवस्था:

पदाधिकारी वा कम्पनीको लागि काम गर्न अख्तियारी प्राप्त व्यक्तिद्वारा भए गरेको काम कारवाही वा निजको सहीछाप भएको कागजात कम्पनीको लागि मान्य तथा वाध्यकारी हुने व्यवस्था कम्पनी कानूनमा गरिएको छ । कुनै व्यक्तिले असल नियतले कम्पनीसँग कुनै कारोबार गरेकोमा त्यस्तो कारोबार कम्पनीलाई बाध्यकारी हुने र कम्पनीको प्रबन्धपत्र, नियमावलि वा कम्पनीद्वारा पारित कुनै पनि प्रस्ताव, कम्पनी र यसको कुनै पनि शेरधनी बीचमा भएको सम्झौतामा लेखिएको कुनै कुराले त्यस्तो कारोबार गर्न सञ्चालक वा अख्तियार प्राप्त व्यक्तिको अख्तियारमा कुनै सीमा वा बन्देज लगाएको नमानिने व्यवस्था गरिएको छ । तर कुनै पदाधिकारीले आफूलाई प्राप्त अख्तियारी भन्दा बढी अख्तियारी प्रयोग गरी कुनै काम कारोबार गरेमा त्यस्तो अख्तियारी साधारण सभाबाट (कम्पनी ऐन बमोजिम) अनुमोदन नभएमा निज व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार रहने र त्यस्तो काम कारोबारबाट कम्पनीलाई हानी नोक्सानी भएको रहेछ भने सो समेत कम्पनीले निजबाट भराई लिन सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनीको स्वेच्छिक खारेजी सम्बन्धी व्यवस्था: दामासाही सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम दामासाहीमा परेको अवस्थामा बाहेक कम्पनीका शेरधनीहरूले साधारण सभामा विशेष प्रस्ताव पारित गरी वा प्रबन्धपत्र, नियमावलि वा सर्वसम्मत सम्झौतामा लेखिएका व्यवस्थाहरूका अधिनमा रही कम्पनी खारेज (लिक्विडेशन) गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । देहायको अवस्था विद्यमान भएमा कुनै कम्पनी खारेज गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

१. पूर्णरूपमा आफ्नो ऋण वा अन्य दायित्व तिर्न कम्पनी सक्षम भएमा,
२. दामासाही सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम कम्पनीको पुनरावलोकन सम्बन्धी निवेदन उपर कारवाही चलिरहेको अवस्था नरहेमा वा सो कम्पनी कुनै पनि प्रकारले दामासाही सम्बन्धी प्रचलित कानून अन्तर्गत दामासाही सम्बन्धी कारवाहीमा पर्ने अवस्था नरहेमा,
३. उपर्युक्त छानविन पश्चात ऋण तथा अन्य दायित्वहरू पूर्णरूपमा भुक्तानी गर्न कम्पनी सक्षम छ र त्यस्तो कम्पनीको तर्फबाट भुक्तानी गर्नुपर्ने ऋण तथा दायित्व सो कम्पनी खारेज गर्ने प्रस्ताव पारित भएको मितिले एक वर्षभित्र चुक्ता गर्न वा अन्य कुनै पनि प्रक्रियाबाट पूर्णरूपमा छिनोफानो गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा सञ्चालकहरूले लिखित उद्घोष गरेको भएमा,
४. सञ्चालकहरूले गरेको लिखित उद्घोषण त्यस्तो कम्पनी खारेज गर्ने विषयमा छलफल गर्ने बारेमा बोलाएको साधारणसभामा पेश गरेको वा सो विषयमा साधारण सभामा छलफल हुँदाकै समयमा त्यस्तो उद्घोषण गरेको भएमा,

यसरी कम्पनी खारेज गर्ने सम्बन्धमा पारित विशेष प्रस्ताव र सञ्चालकहरूको लिखित उद्घोषणको एकप्रति सो प्रस्ताव पारित भएको मितिले सात दिन भित्र कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

लिक्विडेटर तथा लेखापरीक्षकको नियुक्ति सम्बन्धी व्यवस्था: कम्पनी खारेज गर्ने प्रस्ताव पारित गर्दा खारेजी सम्बन्धी काम कारवाही सम्पन्न गर्न एक जना लिक्विडेटरको नियुक्ति गरी त्यस्तो लिक्विडेटरले प्राप्त गर्ने पारिश्रमिक समेत तोक्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी लिक्विडेटर नियुक्त गर्दा दामासाही सम्बन्धी प्रचलित कानून अन्तर्गत इजाजत प्राप्त गरेको व्यवसायीलाई गर्नुपर्ने र लिक्विडेटर नियुक्ति भएपछि कम्पनीका सञ्चालक तथा पदाधिकारीहरू आफ्नो पदबाट मुक्त हुने र कम्पनीको सञ्चालक र व्यवस्थापन सम्बन्धी कम्पनीका सञ्चालक तथा पदाधिकारीले प्रयोग गर्ने सम्पूर्ण अधिकार लिक्विडेटरले प्रयोग गर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । लिक्विडेटरले आफ्नो सहयोग र सहायताका लागि आवश्यक कर्मचारी कायम राख्न वा नियुक्त गर्न सक्ने प्रावधान गरिएको छ । लिक्विडेटरले नियुक्ति गर्दाका बखत तोकेको समयमा विभिन्न कम्पनी खारेज गर्ने काम पूरा गर्नुपर्ने तथा निर्धारित समयभित्र कारणवश खारेज गर्ने काम सम्पन्न हुन नसकेमा नियुक्ति गर्दाको प्रक्रिया अवलम्बन गरी मनासिव म्याद थप गर्न सकिने व्यवस्था छ । कम्पनीको स्वेच्छिक खारेजीका लागि लिक्विडेटर नियुक्त गर्दा एक लेखापरीक्षक पनि नियुक्त गर्नुपर्ने छ ।

लिक्विडेटरले दामासाही व्यवसायीको आचारसंहिता, कम्पनीको हित वा अन्य प्रचलित कानून विपरीत काम गरेमो जुन प्रक्रियाबाट लिक्विडेटर नियुक्त भएको हो सोही प्रक्रियाबाट निजलाई हटाउनु पर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ ।

कम्पनी खारेजी सम्बन्धी काम कारबाही पूरा भएपछि कम्पनीको तर्फबाट असुल उपर गरिएको सम्पत्ति, साहूलाई गरिएका भुक्तानी र शेरधनीहरूलाई गरिएको वितरणहरूका सम्बन्धमा प्रतिवेदन तयार गरी लेखापरीक्षकको प्रतिवेदन सहित कम्पनी खारेजी भएको व्यहोरा, लिक्विडेटरले प्रमाणित गरी सो प्रतिवेदन कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय समक्ष पेश गर्नुपर्ने छ । उक्त प्रतिवेदन कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा प्राप्त भएपछि प्रचलित कम्पनी कानून बमोजिम त्यस्तो कम्पनीको नाम, कम्पनी दर्ता कितावबाट हटाई कम्पनीको दर्ता खारेज भएको आदेश कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले जारी गर्नेछ । कम्पनीको दर्ता खारेज भएको आदेश जारी गरेपछि कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले त्यस्तो कम्पनीको नाम, कम्पनी दर्ता कितावबाट हटाई त्यस्तो कम्पनी विघटन भएको सूचना राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

कम्पनीको दर्ता खारेज सम्बन्धी व्यवस्था:

देहायको अवस्थामा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले कम्पनीको दर्ता खारेज गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

१. कम्पनीका संस्थापकले कम्पनीको कारोबार शुरु गर्न नसकेको कारण देखाई कम्पनीको दर्ता खारेज गरी पाउन तोकिएको दस्तुरसहित निवेदन दिएमा,
२. लगातार तीन आर्थिक वर्षसम्म कम्पनीको वार्षिक विवरण कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा पेश नगरेमा वा वार्षिक विवरण तोकिएको समयमा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा पेश नगरेको कारणबाट लाग्ने जरिवाना नतिरेमा वा
३. कम्पनी प्रशासनको सिलसिलामा प्राप्त सबुतको आधारमा कम्पनीको आफ्नो कारोबार सञ्चालन गरेको छैन वा कम्पनी सञ्चालनमा छैन भनी कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयलाई विश्वास हुन सक्ने मनासिव आधार भएमा,

यसरी कुनै कम्पनीको दर्ता खारेज गर्नुपरेमा सोको कारण खुलाई दर्ता खारेज गर्नुअघि कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले सम्बन्धित कम्पनीलाई सूचना दिनुपर्ने र यसरी दिएको सूचना आवश्यकतानुसार राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयबाट कम्पनीको दर्ता खारेज सम्बन्धी सूचना कम्पनीले प्राप्त गरेको मितिबाट दुई महिनाभित्र कम्पनीको दर्ता खारेज हुनुपर्ने कारण खुलाई निवेदन नदिएका नदिएमा वा दिएको भए पनि सो कारण मनासिव नभएमा त्यस्तो कम्पनीको दर्ता खारेज हुनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी कम्पनीको दर्ता खारेज भएकोमा सोको जानकारी सम्बन्धित सञ्चालकहरूलाई दिई राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा समेत प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी दर्ता खारेज भएको कम्पनीको कुनै किसिमको दायित्व रहेछ भने त्यस्तो कम्पनीको पदाधिकारी वा शेयरधनीको दायित्व पूरा गर्न गराउन निजहरू विरुद्ध आवश्यक कानुनी कारवाही चलाउन सकिने व्यवस्था रहेको छ । कम्पनी दर्ता खारेज हुदाँका बखत कम्पनीको नाममा रहेको सम्पत्ति, अधिकार वा सुविधाबाट पूरा हुन नसकेमा बाँकी रहेको ऋण वा दायित्व त्यस्तो कम्पनीको व्यवस्थापनमा संलग्न जिम्मेवार शेयरधनी, सञ्चालक वा पदाधिकारीले व्यक्तिगत रूपमा व्यहोर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी दर्ता खारेज भएको कम्पनीले सोही कम्पनीको नामबाट कुनै कारोबार गर्न नसक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

एकल शेयरधनी रहेको कम्पनी सम्बन्धी व्यवस्था:

एकल शेयरधनी भएको कम्पनीले कम्पनी नियमावलिमा अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक कम्पनीको सञ्चालक समिति वा साधारण सभाबाट गर्नुपर्ने भनिएको सम्पूर्ण काम कारवाही तथा निर्णय त्यस्तो शेयरधनीको लिखित निर्णय अनुसार हुने र त्यसको लागि सञ्चालक समितिको बैठक वा साधारण सभा बोलाउनु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । एकल शेयरधनी भएको कम्पनीको शेयरधनीको मृत्यु भएमा निजको हकदार वा निजको शेयरमा हक प्राप्त गर्ने व्यक्तिले शेयरधनीको हक प्राप्त गर्ने र निजले शेयर हस्तान्तरण तथा दाखिल खारेज गर्ने लगायत एकल शेयरधनीले गर्ने सम्पूर्ण कार्य गर्नुपर्नेछ । यसरी हक प्राप्त गर्ने व्यक्तिले शेयर हस्तान्तरण र दाखिल खारेजको निर्णय गर्दा लिखित रूपमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । तर, त्यस्तो शेयरधनीको कुनै

हकवाला फेला नपरे कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले लिक्विडेटर नियुक्त गरी प्रचलित कानून बमोजिम कम्पनी खारेज गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

विदेशी कम्पनी सम्बन्धी व्यवस्था:

विदेशी कम्पनीले कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा त्यस्तो कम्पनीको शाखा कार्यालय दर्ता नगराई नेपाल राज्यभित्र कुनै व्यवसाय वा कारोबार सञ्चालन गर्न वा सम्पर्क कार्यालय दर्ता नगराई त्यस्तो विदेशी कम्पनीको कार्यालय स्थापना गर्न नपाइने व्यवस्था रहेको छ । तर, अधिकार प्राप्त निकायको स्वीकृति लिई कानून बमोजिम स्थापना भएको कुनै कम्पनीको शेयरमा लगानी गर्ने, त्यस्तो कम्पनीलाई ऋण दिने वा त्यस्ता कम्पनीको सञ्चालन वा व्यवस्थापनमा भाग लिने कार्य गर्न विदेशी कम्पनीले सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

नेपालमा शाखा कार्यालय दर्ता गर्न चाहने विदेशी कम्पनीले प्रचलित कानून बमोजिम सम्बन्धित निकायबाट प्राप्त स्वीकृति समेत संलग्न राखी तोकिए बमोजिमको ढाँचामा तोकिएको दस्तुर सहित कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा त्यस्तो कम्पनी दर्ताका लागि निवेदन दिनुपर्ने तथा यसरी प्राप्त हुन आएको निवेदनमा आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्तो विदेशी कम्पनीलाई नेपाल राज्यभित्र व्यवसाय वा कारोबार सञ्चालन गर्न वा सम्पर्क कार्यालय खडा गर्न निवेदन दिएको तीस दिनभित्र दर्ता गरी तोकिए बमोजिम दर्ताको प्रमाणपत्र दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा रितपूर्वक दर्ता भएको विदेशी कम्पनीले नेपाल राज्यभित्र आफ्नो शाखा कार्यालय खोली सम्बन्धित व्यवसाय वा कारोबार सञ्चालन गर्न वा सम्पर्क कार्यालय खोल्न सक्ने व्यवस्था छ । तर सम्पर्क कार्यालयको रूपमा दर्ता भएको विदेशी कम्पनीले नेपाल राज्यभित्र आय आर्जन हुने कुनै काम गर्न नसक्ने प्रावधान रहेको छ । नेपालमा दर्ता भएको विदेशी कम्पनीले आफ्नो रजिष्टर्ड कार्यालय रहेको वा संस्थापना भएको मुलकमा जुन प्रकारको व्यवसाय वा कारोबार गरिरहेको छ सोही प्रकृतिको व्यवसाय वा कारोकार मात्र गर्न पाउने गरी दर्ता भएको मानिने तथा त्यस्तो विदेशी कम्पनीले आफ्नो कारोबार रहेको ठाउँमा सबैले देख्ने गरी आफ्नो नामको बोर्ड राख्नुपर्ने र त्यस्तो बोर्ड तथा कम्पनीले प्रयोग गर्ने बिल, भरपाई, बीजक, इत्यादि वा लेटरप्याडहरूमा कम्पनी स्थापना भएको मुलुकको नाम तथा नेपालमा कम्पनी दर्ता भएको दर्ता नम्बर स्पष्टरूपमा उल्लेख गर्नुपर्ने र त्यस्ता विदेशी कम्पनीले नेपाल राज्य भित्र शेयर वा डिबेञ्चर निष्कासन गर्न नसक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

विदेशी कम्पनीको दर्ता खारेजी तथा लिक्विडेशन सम्बन्धी व्यवस्था:

प्रचलित कानून अनुसार नेपालमा दर्ता भएको विदेशी कम्पनीले नेपाल राज्यभित्र सञ्चालन गरेको कारोबार बन्द गरी आफ्नो दर्ता खारेज गराउन चहेमा वा अधिकार प्राप्त अधिकारीले त्यस्तो कम्पनीले नेपाल राज्यभित्र व्यवसाय वा कारोबार गर्न नपाउने गरी रोक लगाएमा त्यस्तो कम्पनीले दर्ता खारेजीका लागि तोकिएको दस्तुर सहित कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्ने र त्यस्तो कम्पनीले नेपाल राज्यभित्र रहेको कुनै व्यक्ति, संस्था वा सरकारी वा गैरसरकारी निकायलाई तिर्नु बुझाउनुपर्ने कुनै दायित्व नरहेको कुरा यकिन हुने सबुत प्रमाण समेत निवेदनसाथ पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी निवेदन प्राप्त भएमा प्राप्त सबुत प्रमाण साँचो हो वा होइन सो बुझ्नका लागि कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले सो कम्पनी कसैलाई कुनै दायित्व तिर्नु बुझाउनु छ वा छैन सो सम्बन्धमा एक्काईस दिनको म्याद दिई सबुत साथ दाबी पेश गर्न राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा कम्तिमा दुई पटक सूचना प्रकाशन गर्नुपर्ने र त्यसरी प्रकाशित सूचना अनुसार कसैको दाबी परेमा त्यस्तो दाबी फल्लुथौट गरेको सबुत सम्बन्धित कम्पनीले कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तो कम्पनी उपर परेको दावी त्यस्तो कम्पनीको नेपाल राज्यमा रहेको जायजथाबाट फल्लुथौट हुन नसकेमा त्यस्तो कम्पनीको नेपाल राज्य बाहिर रहेको जायजथाबाट फल्लुथौट गर्नुपर्ने प्रावधान गरिएको छ । सूचना प्रकाशन भएको एक्काईस दिनको म्यादभित्र कसैको कुनै दाबी नपरेमा वा दावी परेमा उक्त दावी फल्लुथौट भएको सबुत पेश भएमा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले विदेशी कम्पनीको दर्ता किताबाट त्यस्तो कम्पनीको नाम हटाई सोको जानकारी सम्बन्धित कम्पनीलाई दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

नेपालमा दर्ता भएको विदेशी कम्पनीले कारोबार सञ्चालन गरिरहेको मुलुकमध्ये कुनै मुलुकको कानून बमोजिम त्यस्तो

कम्पनीको सम्बन्धमा दामासाहीको प्रकृया शुरु भएमा त्यस्तो विदेशी कम्पनीको कानून बमोजिम अख्तियारी पाएको प्रतिनिधिले अविलम्ब कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयलाई लिखित सूचना दिनुपर्ने र त्यस्तो सूचना सर्वधारणको जानकारीका लागि नेपाल राज्यबाट प्रकाशन हुने राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा समेत निजप्रतिनिधिले प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर त्यस्तो कम्पनीको दर्ता खारेजीको आदेश जारी भईसकेको भए त्यस्तो विदेशी कम्पनीले नेपाल राज्यभित्र आफ्नो कारोवार वा व्यवसाय बन्द गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनीको लेखापरीक्षण समिति सम्बन्धी व्यवस्था: तीन करोड रुपैयाँ वा सो भन्दा बढी चुक्ता पूँजी भएको सूचीकृत कम्पनी वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएको कम्पनीले कम्पनीको दैनिक कार्य सञ्चालन वा व्यवस्थापनमा संलग्न नरहेको सञ्चालकको अध्यक्षतामा कम्तिमा तीनजना सदस्य रहेको एक लेखा परीक्षण समिति गठन गर्नुपर्ने तथा कम्पनीको कार्यकारी प्रमुखको नजिकको नातेदार रहेको कुनै ब्यक्ति लेखा परीक्षण समितिको सदस्य हुन नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । लेखापरीक्षण समितिको कम्तिमा एक जना सदस्य लेखा सम्बन्धी व्यवसायिक प्रमाणपत्र प्राप्त अनुभवी व्यक्ति वा लेखा, वाणिज्य, व्यवस्थापन, वित्त वा अर्थशास्त्रमा कम्तिमा स्नातकको उपाधि प्राप्त व्यक्ति रहनुपर्ने प्रावधान छ । लेखापरीक्षण समितिको काम कारवाहीको छोटकरी विवरण, लेखापरीक्षण समितिले कुनै सुझाव दिएको भए त्यस्ता सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न सञ्चालक समितिले अवलम्बन गरेको कार्यनीति, लेखापरीक्षण समितिका सदस्यहरूले कुनै भत्ता वा सुविधा प्राप्त गरेको भए सो कुरा र लेखापरीक्षण समितिका सदस्यहरूको नाम समेत कम्पनीले तयार गर्नुपर्ने सञ्चालक समितिको प्रतिवेदनमा खुलाउनु पर्ने व्यवस्था छ ।

लेखापरीक्षण समितिले कुनै विषयमा सोधपुछ गर्न कम्पनीको प्रबन्धक सञ्चालक, कम्पनीको कार्यकारी प्रमुख वा कम्पनीको दैनिक कार्य सञ्चालनमा संलग्न अन्य सञ्चालक, लेखापरीक्षक, आन्तरिक लेखापरीक्षक तथा लेखा प्रमुखलाई सूचना दिई बैठकमा बोलाउन सक्ने र त्यस्तो सूचना भएमा समितिको बैठकमा उपस्थित हुनु निजको कर्तव्य हुने व्यहोरा समेत उल्लेख गरिएको छ । कम्पनीको लेखा तथा वित्तीय व्यवस्थाको बारेमा लेखापरीक्षण समितिले दिएको सुझावलाई सञ्चालक समितिले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने तथा कुनै सुझाव कार्यान्वयन गर्न नसकिने भए त्यसको कारण समेत सञ्चालक समितिले प्रतिवेदनमा खुलाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

लेखापरीक्षण समितिको काम कर्तव्य र अधिकार देहाय अनुसार हुने व्यवस्था छ ।

१. कम्पनीको लेखा तथा वित्तीय विवरणहरू (फिनान्सियल स्टेटेमेन्ट) को पुनरावलोकन गर्ने र त्यस्ता विवरणहरूमा उल्लिखित तथ्यको सत्यता यकिन गर्ने ।
२. कम्पनीको आन्तरिक वित्तीय नियन्त्रण प्रणाली (Internal Financial Control system) तथा जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली (Risk Management System) को पुनरावलोकन गर्ने ।
३. कम्पनीको आन्तरिक लेखापरीक्षण सम्बन्धी कार्यको सुपरीवेक्षण तथा पुनरावलोकन गर्ने ।
४. कम्पनीको लेखापरीक्षकको नियुक्तिको लागि सम्भावित लेखापरीक्षकको नाम सिफरिश गर्ने र निजको पारिश्रमिक तथा नियुक्तिका शर्तहरू निर्धारण गरी अनुमोदनको लागि साधारण सभामा पेश गर्ने ।
५. कम्पनीको लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण सम्बन्धी कार्य गर्दा पालना गर्नुपर्ने प्रचलित कानून अनुसार अधिकार प्राप्त निकायले निर्धारण गरेका आचरण, मापदण्ड तथा निर्देशिका पालना गरेको वा नगरेको कुराको रेखदेख तथा पुनरावलोकन गर्ने ।
६. प्रचलित कानून अनुसार अधिकार प्राप्त निकायले तयार गरेको आचरण, मापदण्ड तथा निर्देशनका आधारमा लेखापरीक्षकको नियुक्ति तथा छनौटको सम्बन्धमा कम्पनीले अवलम्बन गर्नुपर्ने नीति तय गर्ने ।
७. कम्पनीको लेखा सम्बन्धी नीति तयार गरी लागू गर्ने गराउने ।

८. कुनै नियमनकारी निकायले कम्पनीले लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा खुलाउनु पर्ने विस्तृत विवरण (Long Firm Audit Report) को व्यवस्था गरेको रहेछ भने त्यस्तो विवरण तयार गर्न आवश्यक शर्तहरू पूरा गर्ने ।

९. कम्पनीको लेखा, वित्तीय व्यवस्था तथा लेखापरीक्षकको सम्बन्धमा सञ्चालक समितिले तोकिएको अन्य कार्य गर्ने ।

मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी सम्बन्धी व्यवस्था: कुनै पेशा वा व्यवसायको विकास तथा प्रवर्द्धन गर्न वा कुनै खास पेशा वा व्यवसायमा लागेका व्यक्तिहरूको सामूहिक हक हितको संरक्षण गर्न वा कुनै शैक्षिक, प्राज्ञिक, सामाजिक, परोपकारी वा सार्वजनिक उपयोगिता वा कल्याणकारी उद्देश्य प्राप्तिको लागि लाभांश बाँडी लिन नपाउने शर्तमा कुनै उद्यम गर्न मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी संस्थापना गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ । यसरी मुनाफा वितरण नगर्ने गरी सार्वजनिक उपयोगिता वा कल्याणकारी उद्देश्य प्राप्त गर्नको लागि कम्पनी दर्ता गर्न चाहनेले कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्ने तथा त्यस्तो कम्पनी सञ्चालन गर्ने संस्थापकहरूको संख्या कम्तिमा पाँच हुनुपर्ने र त्यस्तो कम्पनी संस्थापना भएपछि पाँचजनामा नघट्ने गरी यसका सदस्यहरूको संख्या जतिसुकै पनि हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । मुनाफा वितरण नगर्ने गरी संस्थापित भएको कम्पनीको सदस्यता कुनै व्यहोराले हस्तान्तरण हुन नसक्ने तथा कुनै सदस्यको मृत्यु भएमा, दर्ता खारेज वा विघटन भएमा वा अन्य संस्था वा कम्पनीमा गाभिएमा त्यस्तो व्यक्ति वा संस्थाको सदस्यता स्वतः समाप्त हुने प्रावधान रहेको छ ।

यसका साथै मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी संस्थापना गर्न शेर्य पूँजी आवश्यक नपर्ने, कम्पनीको कुनै सदस्यले लिखित रूपमा स्वीकार गरेको अवस्थामा बाहेक कम्पनीको ऋण वा दायित्वमा यसका सदस्यहरू जिम्मेवार हुन नपर्ने र कुनै सदस्यले दायित्वको हद तोकिएको लिखित रूपमा कम्पनीको दायित्व स्वीकार गरेको भए सोको हदसम्म मात्र निजको दायित्व सीमित रहने, कम्पनीले प्राप्त गरेको मुनाफाबाट लाभांश, बोनस वा अन्य कुनै रकम यसका सदस्य वा कर्मचारीलाई वितरण गर्न नहुने तथा कम्पनीले आर्जन गरेको मुनाफा कम्पनीको पूँजी वृद्धि गर्न वा त्यसको उद्देश्य प्राप्तिका लागिमात्र खर्च गरिनुपर्ने, मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी मुनाफा वितरण गर्ने कम्पनीमा गाभिन नसक्ने जस्ता विशेष व्यवस्थाहरू रहेका छन् । यसका अतिरिक्त मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनीले आफ्नो उद्देश्यमा परिवर्तन गर्दा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्ने, सूचीकृत कम्पनीलाई लागू हुने संस्थागत सुशासन सम्बन्धी सम्पूर्ण व्यवस्थाहरू कम्पनी, यसका सञ्चालक, पदाधिकारी, लेखापरीक्षक तथा कर्मचारीलाई समेत लागू हुने, प्रशासकीय खर्च कुल खर्चको पच्चीस प्रतिशत भन्दा बढी हुन नहुने जस्ता व्यवस्थाहरू समेत मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनीले पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

कम्पनी गाभिन सक्ने सम्बन्धी व्यवस्था:

एउटा पब्लिक कम्पनी अर्को कम्पनीमा गाभिनको निमित्त गाभिने कम्पनीले आफ्नो साधारण सभामा विशेष प्रस्ताव पारित गरी कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयबाट स्वीकृति लिई अर्को कम्पनीमा गाभिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । तर प्राइभेट कम्पनीको हकमा कम्पनीको आफ्नो प्रवन्धपत्र, नियमावली वा सर्वसम्मत समझौतामा भएको व्यवस्था वमोजिम हुने कानूनी प्रावधान गरिएको छ । कुनै पब्लिक कम्पनी प्राइभेट कम्पनीमा गाभिँदा वा प्राइभेट कम्पनी पब्लिक कम्पनीमा गाभिँदा पब्लिक कम्पनी कायम रहने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी कुनै कम्पनी अर्को कम्पनीमा गाभिँदा गाभिने कम्पनीका सम्पूर्ण सम्पत्ति तथा दायित्वहरू गाभ्ने कम्पनीमा सरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ । कम्पनी गाभिँने स्वीकृतिका लागि निवेदन प्राप्त भए तापनि एकाधिकार वा अनुचित व्यापारिक नियन्त्रण हुने वा सार्वजनिक हितको विपरीत हुने देखिएमा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले कम्पनी गाभिने स्वीकृति दिन नहुने प्रवन्ध गरिएको पाइन्छ ।

कम्पनीको कार्यालय सम्बन्धी व्यवस्था:

प्रत्येक कम्पनीले आफ्नो रजिष्टर्ड कार्यालयको बाहिर सबैले देख्ने गरी कम्पनीको नाम, ठेगाना नेपालीमा लेखिएको साइनबोर्ड राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । कम्पनी संस्थापना भएको तीन महिनाभित्र प्रत्येक कम्पनीले आफ्नो रजिष्टर्ड कार्यालयको ठेगाना कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा दर्ता गराउनु पर्ने तथा कम्पनीको ठेगाना परिवर्तन भएमा परिवर्तित ठेगाना समेत अविलम्ब उपलब्ध गराउनुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

कम्पनी सचिवको नियुक्ति र निजको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था:

एक करोड रुपैयाँ वा सो भन्दा बढी चुक्ता पूँजी भएको कम्पनीले प्रचलित कानून बमोजिम कम्पनी सचिव सम्बन्धी व्यवसायिक प्रमाणपत्र जारी गर्ने अधिकार प्राप्त स्वदेशी वा विदेशी निकायबाट कम्पनी सचिवको व्यवसायिक प्रमाणपत्र प्राप्त गरी कम्तिमा दुई वर्षसम्म सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गरेको वा कानून, व्यवस्थापन, वाणिज्य वा अर्थशास्त्र विषयमा कम्तिमा स्नातकोपाधि हाँसिल गरी कम्तिमा तीन वर्षसम्म सम्बन्धित क्षेत्रमा वा कम्पनी व्यवस्थापन क्षेत्रमा काम गरेको योग्यता पुगेको नेपाली नागरिकलाई कम्पनी सचिवको पदमा नियुक्त गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। यसका साथै सम्बन्धित कम्पनीको सञ्चालक त्यस्तो कम्पनीको सचिवको रूपमा नियुक्त हुन नसक्ने र कुनै पनि व्यक्ति एकैपटक एकभन्दा बढी कम्पनीको कम्पनी सचिवको पदमा नियुक्त हुन नसक्ने व्यवस्था रहेको छ। सञ्चालक समिति र साधारण सभाद्वारा गरिएका निर्णयहरू र कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालय वा सम्बन्धित निकायहरूद्वारा निर्देशित कुराहरू कार्यन्वयन गर्नु, गराउन तथा कम्पनी ऐन वा अन्य प्रचलित कानून बमोजिम कम्पनीले कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालय वा अन्य कुनै निकायमा पेश गर्नुपर्ने विवरण, कागजात, निर्णय आदि निर्धारित अवधिभित्र पेश गर्नु कम्पनी सचिवको कर्तव्य रहने व्यवस्था गरिएको छ। कम्पनी ऐन, कम्पनीको प्रवन्धपत्र र नियामावलीको अधिनमा रही कम्पनी सचिवले देहायका कार्यहरू गर्नुपर्नेछ।

- १ सञ्चालक समितिको बैठक वा साधारण सभा बोलाउने।
- २ सञ्चालक समितिको बैठक वा साधारण सभामा छलफलमा गरिने विषयहरूको सूची तयार गरी सम्बन्धित सञ्चालक वा शेयरधनीकहाँ पठाउने।
- ३ सञ्चालक समितिको बैठक वा साधारण सभाको निर्णयहरूको अभिलेख राख्ने, प्रमाणित गर्ने तथा जिम्मा लिने।
- ४ सञ्चालक समितिको निर्णयानुसार शेयर बाँडफाँडको सूचना तथा किस्ता मागको सूचना पठाउने।
- ५ शेयरधनीहरूको दर्ता किताब र शेयरधनी तथा डिबेञ्चरवालाहरूको लगत दुरुस्त राख्ने, जिम्मा लिने र प्रमाणित गर्ने।
- ६ शेयर वा डिबेञ्चरको धितो बन्धक जनाउने, हस्तान्तरण वा दाखिला खारेज गर्न सञ्चालक समिति वा कार्यकारी प्रमुख समक्ष पेश गर्ने।
- ७ शेयरधनी वा डिबेञ्चरवालाको दाबी, उजुरी, गुनासो, सुझाव, सल्लाह आदि कुनै कुरा लिखित रूपमा पेश हुन आएमा सञ्चालक समिति वा कार्यकारी प्रमुख वा कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालय वा अन्य निकायहरू समक्ष पुर्याउने र सो सम्बन्धमा भए गरेको कारवाहीको नतिजा लिखित रूपमा सम्बन्धित शेयरधनी वा डिबेञ्चरवालालाई दिने।
- ८ प्रचलित कानून अनुसार कम्पनी सचिवले गर्नुपर्ने भनी निर्धारण गरिएको वा तोकिए बमोजिमको अन्य कार्य गर्ने।

कम्पनी सचिवले तोकिए बमोजिमको आचरण (Code of Ethics) को पालना गर्नुपर्ने तथा साधारण सभाको निर्णय बमोजिम बाहेक कम्पनी मार्फत आफूलाई फाइदा हुने कुनै काम गर्नु गराउनु नहुने व्यवस्था गरिएको छ।

सम्पत्ति शुद्धीकरणको निवारणको लागि आवश्यक कार्य गर्नुपर्ने सम्बन्धी प्रवधान:

कम्पनीले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण गर्ने सम्बन्धमा प्रचलित कानून बमोजिम प्रतिवद्धता व्यक्त गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

नेपालमा संस्थागत सुशासन (Corporate Governance) को प्रवर्धन, संरक्षण र विकासका लागि लिनुपर्ने रणनीतिहरू:

- १ कम्पनीको दर्ता, सञ्चालन तथा कम्पनीको दर्ता खारेजीका विषयमा अत्याधिक गुनासाहरू आइरहेका सन्दर्भमा Company operation & Exit procedures लाई सरलीकरण गर्दै कम्पनीको सुशासन पक्षलाई जोड दिने रणनीति।
- २ कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयमा तोकिएको समयभित्र कम्पनीका विवरणहरू नबुझाएमा लाग्ने जरिवानाको रकम अत्याधिक धेरै रहेको हुनाले कम्पनीहरूलाई उक्त विवरण बुझाउने समय सीमामा लचकता प्रदान गर्दै यथार्थ र वास्तविक कारोवारको विवरण बुझाउन उत्प्रेरित गर्ने रणनीति।

- ३ कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयको संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने र दक्ष जनशक्ति आपूर्ति गर्दै सेवा प्रवाहलाई गुनासोरहित बनाउने रणनीति ।
- ४ कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयको कार्य संस्कृतिमा सुधार गर्दै कम्पनीका सञ्चालकहरूलाई Corporate Governance गर्न र Self Discipline मा रहन अभिप्रेरित गर्ने रणनीति ।
- ५ कम्पनी प्रशासनको सुधार गर्दै लगानीकर्ताहरूलाई विभिन्न समूहमा विभाजन गर्दै लगानी हित विपरीतका कार्यलाई निरूसाहित गर्ने रणनीति ।
- ६ संचालक समितिका सदस्यहरूमा रहने स्वार्थको द्वन्द्व (Conflict of interest) सम्बन्धी विषयलाई Fully Insulate गर्दै Coporate Growth & Company's Board Enhancement जस्ता विषयहरूमा सञ्चालक समितिका बैठकहरू सञ्चालन हुने वातावरणको सिर्जना गर्दै Healthy corporate culture को विकास गर्ने रणनीति ।
- ७ सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण गर्नका लागि वास्तविक लगानीकर्ता (Beneficial owner)लाई पहिचान गर्ने रणनीति (Real Beneficial owner tracing strategy)
- ८ कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयको सेवालाई पूर्णरूपमा Online system मा रूपान्तरण गर्दै सेवा प्रवाहमा सरलता र पारदर्शिता कायम गर्ने रणनीति ।
- ९ कम्पनी सचिवलाई थप जिम्मेवार बनाउँदै नियामक निकायहरूमा पेश गर्नुपर्ने विवरणहरू समयमै प्राप्त हुने वातावरण मिलाउन Digital service platform उपलब्ध गराउने रणनीति ।

निष्कर्ष

माथि प्रस्तुत रणनीतिहरूको सफल कार्यन्वयन गर्न सकेको खण्डमा लगानीकर्ताहरूको हितको संरक्षण हुने तथा सञ्चालकहरू स्वःअनुशासनमा रहन अभिप्रेरित भई कम्पनीहरूमा संस्थागत सुशासन कायम गर्न मद्दत पुग्नेछ । फलस्वरूप नयाँ परियोजनामा लगानीका लागि स्रोत जुटाउन निजी क्षेत्रलाई सहज हुनेछ र लगानीको वातावरण सिर्जना भई थप रोजगारी समेत बढ्ने अपेक्षा लिन सकिन्छ । यसका लागि विद्यमान संस्थागत संरचनाहरूको सुदृढीकरण गर्दै कार्य सञ्चालन तौर तरिकामा व्यापक सुधार जरुरी देखिएको छ ।

कम्पनी प्रशासनको सुधारबाट मात्रै संस्थागत सुशासन कायम गर्न सकिने तथा कम्पनीहरू रूग्ण हुने र वन्द हुने क्रम पनि घट्दै जान थाल्ने छन् । तसर्थ कम्पनी संस्थापन, सञ्चालन तथा दर्ता खारेजी र अन्य विषयहरूमा नियामक निकायहरूले सरल कार्य प्रकृत्यामा र झन्झटरहित व्यवस्थाहरूको परिपालना गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ । यसबाट सेवा प्रवाहमा संलग्न रहने नियमनकारी निकायहरूप्रति लगानीकर्ताहरूको विश्वास बढ्न गई Corporate Governance कायम गर्न सहयोग पुग्ने र निजी लगानीको वातावरणमा सुधार आउनेछ । यसरी संस्थागत सुशासनको सुदृढीकरणबाट मुलुकले लिएको आर्थिक समृद्धिको लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिनेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- १ नेपाल ऐन संग्रह खण्ड ८, २०६९, कानून किताव व्यवस्था समिति
- २ भरत सरको कम्पनी कानून, भरत राज उप्रेती, भरत राज उप्रेती मेमोरियल फाउण्डेशन, २०८०, काठमाडौँ ।
- ३ कम्पनी निर्देशिका, २०६२, (दोस्रो संशोधन सहित) कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय, त्रिपुरेश्वर, काठमाडौँ ।
- ४ बजेट वक्तव्य, आर्थिक वर्ष २०८३/८४, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।
- ५ आर्थिक सर्वेक्षण २०८२/८३, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौँ ।

हुलाक कार्यालय र लोककल्याणकारी विज्ञापन

लक्ष्मण हुमागाई*

विज्ञापन व्यवसायलाई व्यवस्थित, मर्यादित, पारदर्शी बनाई वस्तु तथा सेवाको बजार प्रबर्द्धन वा बिक्रि वितरण गर्ने वा त्यस्तो वस्तु वा सेवाको प्रचार प्रसारका लागि गरिने विज्ञापन तथा त्यस सम्बन्धी व्यवसायको नियमन गर्ने उद्देश्यले संसदले २०७६ सालमा विज्ञापन नियमन गर्ने ऐन जारी गर्यो । ऐन जारी भएको करिव ७ वर्ष पुरा भएको छ । आमसञ्चार नीति, २०७३ र विज्ञापन रहित नीति, २०७३ को कार्यान्वयन तथा सर्वोच्च अदालतको पटक पटकको फैसलालाई कार्यान्वयन गर्न यो ऐन जारी भएको हो । ऐनले विज्ञापन क्षेत्रको नियामक निकायको रूपमा विज्ञापन बोर्ड गठन गर्ने र विज्ञापन नियमन गर्ने कार्यमा तीनै तहका सरकारको सहभागीता गराउने उद्देश्य लिएको छ ।

विज्ञापन बोर्ड विज्ञापन क्षेत्रको नियामक निकाय हो भने विज्ञापन नियमन गर्ने ऐन यस क्षेत्रको एकमात्र विशिष्ट कानून हो । बोर्डले सार्वजनिक हित र जनहित सम्बन्धी विज्ञापन प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने कार्य गर्ने भएकोले यो कार्यान्वयन गर्ने निकाय पनि हो । साथै भ्रमपूर्ण र झुटो विज्ञापन भए गरेमा अनुगमन गर्ने उजुरी सुन्ने तथा कारवाहीको दायरामा ल्याउने कार्य समेत बोर्डले गर्ने हुँदा यो नियामक निकाय पनि हो ।

विज्ञापन बोर्डको कार्यक्षेत्र:

विज्ञापन बोर्ड विज्ञापनको नियामक निकाय, कार्यान्वयन गर्ने निकाय र अर्ध न्यायिक निकाय पनि हो । सार्वजनिक हित तथा जनहितका विज्ञापन प्रकाशन तथा प्रसारण गर्नेका कार्यान्वयन गर्ने कार्य हो भने समग्र विज्ञापन बजारको अनुगमन र नियमनको काम बोर्डले गर्ने भएकोले यो नियामक निकाय तथा उजुरी सुन्ने र फैसला गर्ने तथा अदालतमा मुद्दा समेत दायर गर्ने भएकोले यो अर्ध न्यायिक निकाय हो ।

विज्ञापन व्यवसायमा विज्ञापनदाता, विज्ञापन एजेन्सी, सञ्चारमाध्यम र उपभोक्ताको सक्रिय सहभागीता हुन्छ । यी चारवटै पक्षबीच कुनै विवाद भए वा कुनै एक पक्षबाट भएका कामको बारेमा उजुरी वा गुनासो रहे सुन्ने र निर्णय समेत दिने अधिकार सरकारमा रहने भएकोले सरकार विज्ञापन बजारको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो । अतः विज्ञापनदाता, विज्ञापन एजेन्सी, सञ्चार माध्यम र उपभोक्ताका साथै सरकारलाई विज्ञापन चक्र भनिन्छ । विज्ञापन चक्रका यी पाँच पक्षबीच समन्वय र सहकार्य गर्ने गराउने काम विज्ञापन बोर्डले गर्छ । त्यसैले विज्ञापन बोर्ड विज्ञापन चक्रको एक महत्वपूर्ण सरकारी संयन्त्र हो भन्न सकिन्छ ।

विज्ञापन चक्रका पाँच पक्ष भएर मात्र विज्ञापन बजार सञ्चालन हुदैन । विज्ञापन प्रकाशन, प्रसारण र प्रदर्शन गर्नुपर्ने भएकोले त्यसका लागि विज्ञापनका साधनको आवश्यकता पर्छ । सामान्यतया मानिसले विज्ञापन भन्नासाथ आमसञ्चार माध्यममा हुने विज्ञापनलाई सम्झिने गरेको पाईन्छ । तर विज्ञापनका साधनहरु धेरै हुन्छन् । आमसञ्चारका माध्यमहरु छापा रेडियो, टेलिभिजनका साथै अनलाईन सञ्चार माध्यम विज्ञापनका महत्वपूर्ण साधन हुन् । यस वाहेक परम्परागत रूपमा सञ्चालनमा रहेको बाह्य विज्ञापन जसलाई नेपालमा होर्डिङ्ग बोर्ड भनिन्छ त्यो अर्को महत्वपूर्ण साधन हो भने प्रविधिले नयाँ साधनको विकास गराएको छ । सामाजिक सञ्जाल तथा डिजिटल प्लेटफर्महरु विज्ञापनका अन्य साधन हुन । यसका अतिरिक्त समय समयमा आयोजना हुने मेला महोत्सव तथा कुनै कार्यक्रमहरु विज्ञापनका साधन हुन् । जहाँ विज्ञापन प्रकाशन, प्रसारण र प्रदर्शन हुने गर्छ । यी सबै साधनको अनुगमन । नियमन र व्यवस्थापन गर्ने काम पनि विज्ञापन बोर्डको हो ।

* पूर्वकार्यकारी अध्यक्ष, विज्ञापन बोर्ड

जनहित र सार्वजनिक हित सम्बन्धी सूचना:

जनचेतना अभिवृद्धि गर्नु राज्यको दायित्व हो । लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणा अनुरूप जनतालाई सुसूचित गराई जनहित र सार्वजनिक हित प्रवर्धन गर्ने कार्य सरकारले गर्दै आएको छ । त्यसै क्रममा सरकारले जनहित र सार्वजनिक हित प्रवर्धनका लागि गर्ने विज्ञापनहरू विज्ञापन बोर्डमार्फत हुँदै आएको छ ।

विज्ञापन नियमन गर्ने ऐन, २०७६ को दफा २३ ले प्रदेशमा विज्ञापन अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी काम प्रदेशको सञ्चार क्षेत्र हेर्ने मन्त्रालयको सचिवको संयोजकत्वमा गठन हुने अनुगमन तथा नियमन समिति मार्फत र स्थानीय तहमा स्थानीय तहले कानूनद्वारा व्यवस्थित गरेको समितिमार्फत हुने व्यवस्था गरेको छ ।

प्रदेश तथा स्थानीय तहमा त्यस्ता संयन्त्रको गठन प्रक्रियामा रहेको र ती संयन्त्र निर्माण नहुँदा सम्मको लागि बोर्डले सार्वजनिक हित र जनहित सम्बन्धी विज्ञापन प्रकाशन तथा प्रसारण सम्बन्धी कार्य हुलाक निर्देशनालय तथा जिल्ला हुलाक कार्यालय मार्फत गर्ने व्यवस्था मिलाईएको छ । अतः हुलाक कार्यालय र बोर्ड एकअर्काका सहयोगी र पुरक निकायको रूपमा सहकार्य गरिरहेका संस्था हुन् ।

हुलाक र बोर्डबीचको सहकार्य

विज्ञापन बोर्डको स्थापना २०७८ सालमा भएको थियो । बोर्डले २०७९ साल श्रावण १ गतेदेखि जनहित तथा सार्वजनिक हित सम्बन्धी विज्ञापन जसलाई बोलिचालिको भाषामा लोककल्याणकारी विज्ञापन पनि भनिन्छ, त्यसको प्रकाशन तथा प्रसारणको कार्य प्रारम्भ गर्यो । बोर्डको काठमाडौंमा वाहेक अन्यत्र कार्यालय नभएको र देशभरको विज्ञापनको भुक्तानी बोर्डबाट गर्न सम्भव नभएपछि जिल्ला हुलाक कार्यालय तथा हुलाक निर्देशनालय मार्फत गर्ने गराउने गरि मापदण्डको निर्माण गरियो । विगतमा सूचना तथा प्रसारण विभागमार्फत वितरण गर्दा पत्रिका तथा विल हुलाक निर्देशनालय भएका देशका ५ जिल्लामा पठाउनु पर्ने र भुक्तानी हुलाक निर्देशनालयबाट मात्र हुने व्यवस्था थियो । उक्त व्यवस्थाका कारण थोरै रकम भुक्तानी प्राप्त गर्न धेरै रकम खर्च गरी हुलाक निर्देशनालय धाउनुपर्ने बाध्यता पत्रपत्रिका तथा रेडियो र टेलिभिजनको थियो । दुर्गम जिल्लाबाट प्रकाशन हुने पत्रपत्रिका तथा दुर्गम जिल्लाका रेडियो र टेलिभिजनहरू प्राप्त हुने रकम भन्दा बढी रकम खर्चेर भुक्तानी लिन आउनुपर्ने अवस्थाको निराकरणको लागि बोर्डले नयाँ व्यवस्था मिलाएको थियो ।

बोर्डको गठन र बोर्ड मार्फत लोककल्याणकारी विज्ञापन प्रकाशन तथा प्रसारणको कार्य प्रारम्भ गर्नासाथ भुक्तानी सम्बन्धी जिल्ला हुलाक कार्यालयमार्फत नै हुने व्यवस्था मिलाईयो । छापा माध्यममा लोककल्याणकारी विज्ञापन प्रकाशनका लागि बोर्डले विज्ञापन उत्पादन गरी सम्बन्धित पत्रपत्रिकामा पठाउने गरेको छ । बोर्डले पठाएको सामग्री तोकिएको स्थानमा तोकिएको साईजमा प्रकाशन भए नभएको हेरी भुक्तानी गर्ने काम हुलाक निर्देशनालय तथा जिल्ला हुलाक कार्यालयले गर्दै आएका छन् ।

त्यस्तो अनुगमनको लागि जिल्ला हुलाक कार्यालयको प्रमुख वा हुलाक निर्देशनालयको निर्देशकको संयोजकत्वमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रतिनिधि, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको प्रतिनिधि र नेपाल पत्रकार महासंघ जिल्ला कार्य समितिको प्रतिनिधि रहेको एक सिफारिश समिति रहने र सोही सिफारिश समितिको सिफारिशको आधारमा भुक्तानी दिने व्यवस्था मिलाईएको छ । समितिका सदस्यकै उपस्थितिमा विज्ञापन प्रकाशन भए नभएको अनुगमन गरी सिफारिश गर्ने व्यवस्थाले लोककल्याणकारी विज्ञापन प्रकाशनमा सहजता भएको छ ।

त्यस्तै रेडियो तथा टेलिभिजन तर्फको भुक्तानीको लागि बोर्डले विद्युतीय सञ्चार माध्यममा लोककल्याणकारी विज्ञापन सम्बन्धी कार्यविधि अनुरूप गर्ने गरिएको छ । उक्त कार्यविधिमा विद्युतीय सञ्चार माध्यमहरू बोर्डमा सूचीकृत तथा नवीकरण हुनुपर्ने, सूचीकरण तथा नवीकरण भएका विद्युतीय सञ्चार माध्यमलाई नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने ८ करोड रुपैया विभाजन गरि कार्यविधिमा निर्धारण गरिएको दरमा समायोजन गरि प्रसारणका लागि आदेश दिने गरेको छ । कार्यविधि अनुसार २५० बाट, एक हजार बाट र एकहजार बाट भन्दा माथिका रेडियो गरी तीन भागमा रेडियोलाई विभाजन गरिएको छ । टेलिभिजनतर्फ

भु उपग्रहमार्फत प्रसारण हुने टेलिभिजन, भुसतही टेलिभिजन र केवल टेलिभिजन गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको छ । विभाजन अनुसार दर निर्धारण गरि सूचीकरण तथा वर्गीकरणको आधारमा रेडियो तथा टेलिभिजनको सूची निकाली प्रसारणको लागि पठाउने गरिएको छ ।

कार्यविधि अनुसार विद्युतीय तर्फ देशका करिव ७० वटा हुलाक निर्देशनालय तथा हुलाक कार्यालयबाट सहयोग लिईएको छ छापा तर्फ करिव ६३ जिल्लाका हुलाक कार्यालयहरु उपरोक्त कार्यमा सक्रियता पुर्वक लाग्ने अवस्था श्रृजना भएको छ ।

विज्ञापन बोर्ड र लोककल्याणकारी विज्ञापनको भुक्तानी

विज्ञापन बोर्डलाई बर्षेनि लोककल्याणकारी विज्ञापन प्रकाशन तथा प्रसारणको लागि करिव २८ करोड रुपैया विनियोजन हुने गरेको छ । छापा माध्यमका लागि लोककल्याणकारी विज्ञापन प्रकाशन गर्न २० करोड र विद्युतीय सञ्चार माध्यममा लोककल्याणकारी विज्ञापन प्रकाशन गर्न ८ करोड गरी बार्षिक २८ करोड विनियोजन हुने गरेको छ । काठमाडौं उपत्यका भित्र तीन जिल्ला काठमाडौं भक्तपुर र ललितपुर जिल्लाबाट प्रकाशन हुने पत्रपत्रिका तथा सञ्चालनमा रहेका रेडियो तथा टेलिभिजनलाई बोर्डले भुक्तानी गर्ने गरेको छ भने अन्यलाई हुलाक कार्यालय मार्फत भुक्तानी हुँदै आएको छ ।

बोर्डलाई प्राप्त हुने २८ करोड मध्ये २० करोड भन्दा बढी रकम हुलाक कार्यालयमा सोझै पठाउने र त्यहीँबाट भुक्तानी हुने व्यवस्था मिलाईएको छ । यसरी हेर्दा बोर्ड र हुलाक कार्यालयबीच अन्योन्यासित सम्बन्ध रहेको छ । भुक्तानी गर्दा हुलाक निर्देशनालय तथा जिल्ला हुलाक कार्यालयले विज्ञापन प्रकाशन प्रसारण भए नभएको, कर चुक्ता भए नभएको, तोकिएको आकार, प्रकार र स्थानमा प्रकाशन भए नभएको जस्ता कुरालाई हेर्ने गरेका छन् ।

कतिपय स्थानमा रेडियो तथा टेलिभिजनहरु बन्द भईसकेको र बन्द भएका सञ्चार माध्यमलाई समेत भुक्तानी गर्ने गरेको गुनासो आउने गरेकोमा बोर्डले रेडियो तथा टेलिभिजनमा उपत्यका बाहिर हुलाकका कर्मचारी र उपत्यकामा बोर्डका कर्मचारीले स्थलगत निरीक्षण गर्नुपर्ने, निरीक्षण प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने र स्थलगत अनुगमनका क्रममा सूचना उपलब्ध गराउने कर्मचारीको नाम, थर लेखी रेडियो तथा टेलिभिजनको छाप लगाई अनुगमनकर्ताले प्रमाणित गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाईएको छ । सदरमुकामबाट टाढा रहेको रेडियो तथा टेलिभिजनको अनुगमन स्थानीय पालिका वा जिल्ला हुलाकबाट हुन सक्ने गरी व्यवस्था मिलाईएको छ ।

लोककल्याणकारी विज्ञापनको उद्देश्य:

सार्वजनिक हित र जनहितका लागि गरिने विज्ञापनलाई बोलिचालिको भाषामा लोककल्याणकारी विज्ञापन भन्ने गरिएको छ । यस्ता विज्ञापनको मुख्य उद्देश्य जनचेतना अभिवृद्धि गर्नु र स्वरोजगारमुलक सञ्चार माध्यमको आम्दानीमा सहयोग गर्नु हो । पछिल्ला बर्षहरुमा पत्रपत्रिकाको प्रकाशनमा अत्यन्त कमि हुनथालेको र पत्रपत्रिका पढ्ने बानी पनि घटेको अवस्थामा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यबाट विमुख भई लोककल्याणकारी विज्ञापन पत्रपत्रिका बचाउने काममा मात्र प्रयोग भएको गुनासो आउने गरेको छ । तर विद्युतीय सञ्चार माध्यम रेडियो र टेलिभिजनमा प्रसारण हुने लोककल्याणकारी विज्ञापनको प्रभावकारीतामा भने कमि नआएको विश्लेषकहरुको भनाई छ । सामाजिक सञ्जाल र डिजिटल माध्यमको प्रभाव बढिरहेको वेला छापा, रेडियो र टेलिभिजनमा प्रकाशन तथा प्रसारण हुने लोककल्याणकारी विज्ञापनको प्रभावकारीतामा प्रश्न उठ्नु भने अस्वभाविक होइन । लोककल्याणकारी विज्ञापनको वितरणमा पुर्णविचार गर्नुपर्ने आवाज वेला वेलामा उठ्ने गरेको छ ।

सामाजिक सञ्जाल र डिजिटल सञ्चारमाध्यमको प्रभाव बढिरहेको वेला साना तथा स्वरोजगारमुलक सञ्चार माध्यमलाई विज्ञापन दिनु आवश्यक हुन्छ वा हुदैन भन्ने प्रश्न उठ्ने गरेको छ । सञ्चार क्षेत्रमा साना तथा ठुला सञ्चार माध्यमको आ-आफ्नै भुमिका रहेको हुन्छ । साना सञ्चानर माध्यमले स्थानीय मुद्दा उठाउने र स्थानीय सरोकारका विषयमा केन्द्रित हुने र ठुला सञ्चार माध्यमहरु राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विषयवस्तुमा केन्द्रित हुने गर्दछन् । साना सञ्चार माध्यमहरु रहेनन् भने स्थानीय चासो, सरोकार र मुद्दा ओझेलमा पर्ने डर हुन्छ । त्यसैले सबै प्रकारका सञ्चाजर माध्यमको संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व हुन जान्छ ।

त्यतिमात्र नभई भाषाभाषी, दुर्गम एवं पिछडियका समुदाय र मानव सुचकांकमा पछाडि परेका जिल्ला तथा क्षेत्रमा रहेका सञ्चार माध्यमहरू विज्ञापनको माध्यमबाट टिकन नसक्ने र त्यस्ता वर्ग तथा क्षेत्रमा सञ्चार माध्यमहरूको भुमिका ज्यादा हुने भएकोले यस्ता विज्ञापन तथा सहयोग आवश्यक हुन्छ । त्यतिमात्र होइन त्यस्ता वर्ग र क्षेत्रका जनतामा जनचेतनाको अभाव समेत हुने भएकोले सञ्चार माध्यमहरूको प्रभाव र पहुँच विस्तार गरि जनतालाई सुसूचित गराउन छापा तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यमको भुमिका अझ बढी हुन सक्छ ।

अन्त्यमा:

विज्ञापन बोर्डको स्थापनाकाल देखिनै बोर्डको कार्यालय हुलाक परिसरमै रहनु एक संयोगमात्र होईन बोर्डले प्रारम्भ देखिनै अर्थात स्थापनाकाल देखिनै हुलाकसँग सहकार्य गर्दै आएको छ । बोर्डको प्रतिनिधिको रूपमा हुलाक कार्यालयहरूले देशका ७० भन्दा बढी जिल्लामा लोककल्याणकारी विज्ञापनको अनुगमन नियमन र भुक्तानी प्रक्रियामा संलग्न भईदिनाले बोर्डको काममा सहजता आएको छ । त्यतिमात्र नभई हुलाक कार्यालयहरूले निर्वाचनको समयमा जिल्लामा निर्वाचन सम्बन्धी विज्ञापनको अनुगमन तथा नियमनको काम समेत गरी विज्ञापन क्षेत्रको अनुगमन नियमन र व्यवस्थापनको काममा ठुलो सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएको छन् ।

हुलाकको आफ्नो मुख्य कर्तव्य चिठी पत्र पुऱ्याउने तथा सामन ओसारपसार गर्ने कामको अतिरिक्त यस्तो विशिष्ट सेवा प्रदान गरी बोर्डको काममा सहयोग पुर्याएकोमा बोर्ड हुलाक सेवा विभागका महानिर्देशकदेखि जिल्लामा कार्यरत सम्पूर्ण हुलाककर्मि साथीहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछ । बोर्डले पटकपटक दिएका निर्देशनको कार्यान्वयन, भुक्तानी, नियन्त्रण तथा अनुगमन एवं नियमनको क्षेत्रमा हुलाक कार्यालयहरूले निर्वाह गरेको भुमिकालाई बोर्डले उच्च मुल्याङ्कन गरेको छ र गरिरहने छ ।

यहाँहरू सबैको शुभ होस् । धन्यवाद ।।

अध्यात्म विज्ञान र सार्वजनिक सेवा प्रवाह

अच्युतप्रसाद पौडेल 'चिन्तन'*

१. सारांश

अध्यात्मको चेतले सार्वजनिक सेवा प्रवाह राम्रो हुन्छ । सुशासनका लागि आध्यात्मिक चेतना हुन जरूरी छ । मानव निर्मित कानूनमा देव निर्मित कानूनले पनि प्रश्रय पाउँदा सेवा सुरम्य र दिगो हुन्छ । हामी वैदिक संस्कारमा विश्वास गर्छौं र वेदले सर्वजन हिताय, सर्वजन सुखाय, वसुधैव कुटुम्बकम्, ब्रह्माण्डैव कुटुम्बकम् भनेको छ । आधुनिक समयमा विश्व एक गाउँ, विश्व एक परिवार भनिएको छ । सृष्टिको उषाकालमा अहिलेका जस्ता कानूनका ठेली थिएनन्, देवी कानून, वैदिक विधि व्यवहार र द्यौः शान्ति:देखि अन्तरिक्ष:, औषधयः शान्ति र जल, स्थल, वायुदेखि समस्त भूखण्ड, खगोल, भूगोल सबैलाई उदात्त भाव, उदात्त नजरले हेर्दै ब्रह्माण्डका जीवात्मादेखि स्थावर र यसमा रहेका समस्त जीव कल्याणका लागि सरकार, नेतृत्व, समाज, राष्ट्र, कानूनको परिकल्पना भएको हो । सार्वजनिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन, सेवा प्रवाह मानवका लागि हो, जगतका लागि हो, जीवका लागि हो र सबैका लागि हो । हरप्राणीहरू हाम्रा मित्र हुन्, त्यसमा पनि मानवले मानव सेवा गर्दा जीव, जगत् र त्यसको सन्चालक अदृश्य रूपमा रहेको ऊर्जा शक्ति ईश्वर समेतका विषयमा समर्पित भई राज्यको सेवामा सरिक हुन सके कसैप्रति कुभलो हुन्न, सबैको हित र कल्याण हुन्छ । यहाँ अध्यात्म विज्ञानका पूर्वीय धर्म, दर्शनका विषयमा केही सार संक्षेप प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ जसले आम जनसमुदायमा सकारात्मक सोचको अभिवृद्धि गर्नेछ ।

२. विषय प्रवेश

धनानि गेहे पशवश्च गोष्ठे भार्या गृहेद्वार जनाः श्मशाने । देहश्चितायां परलोकमार्गे धर्मानुगो गच्छति जीवः एकः – (भर्तृहरिको वैराग्य शतक) । हामीले समूह, समुदाय, सरकारी, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सम्मिलित हुनेले जीवन र धन क्षण भंगुर छ, अनित्य छ, धन केवल साधन मात्र हो, साध्य होइन, मरणशील जीवन पछि आफ्नो धन, सम्पत्ति घरमै रहन्छ, पछि बगली पनि हुन्न, पशु, बाहन आदि सँगै जाँदैनन्, परिवारले पनि अन्तमा छोडेकै हुन्छ र पद प्रतिष्ठा सबै शरिरपछि सकिन्छन्, आफन्तहरू घाटभन्दा अगाडि बढ्न सक्दैनन् । अतः सामाजिक सेवा सम्झेर सरकारी काम निःस्वार्थले गर्नुपर्छ । पृथ्वीमा अनेकानेक प्राणीहरू छन्, कसैले धन, सम्पत्ति आर्जनको चाहना राख्दैनन् तर मानव मात्रैले धन, सम्पत्तिको बढी इच्छा गर्छ र संसारमा सबैभन्दा असन्तोषी उही छ । सेवा दिने हातहरू जहिले पनि माथि नै हुन्छन्, समुद्र अथाह ठूलो छ, वाष्पीकरण गरेर बादल बनाइएको जल वर्षा भई आम जनजीवनमा सिञ्चित गरेको हुन्छ र त्यो बादल, आकाश सबै हामीभन्दा माथि नै छ । अतः जन्मले जीवन सार्थक हुने होइन, कर्मले हुने हो, सार्वजनिक कार्यमा सरिक हुनेले इज्जत कमाउन प्रयत्न गर्नुपर्छ, लुट्ने वा पैसा कमाउने होइन । आधुनिक परिप्रेक्षमा हामी विकास भन्छौं, भवन वा गगनचुम्बी महलको निर्माण मात्रै विकास होइन अध्यात्मको चेत, जीव र जगत्मो माया, उदात्त भाव, देशको संस्कृति, धर्म, दर्शन, साहित्य भन्ने मौलिक चिनारीको समग्र चेतको विकास भन्नु विकास हो, मस्तिष्क भन्ने ज्ञानको विकाससँगै हृदय भन्ने विवेकको विकास पनि हुनु पर्छ ।

३. सत्य नै धर्म

धर्म सत्य हो, धर्मलाई अँगाल्दा जीवन शुद्धीकरण हुन्छ, धर्माचरणले सुख, शान्ति र आनन्द प्राप्ति हुन्छ । स्वच्छ सेवाबाट स्वतः यी तत्व मिल्छन् आफूलाई ।

धारणाद् धर्म इत्याहर्धर्मो धारयते प्रजाः । यत् स्याद् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ।। – (वेद व्यास) वेद निर्माता

* पूर्व मुख्य प्रशिक्षक, हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र

वेद व्यासको शब्दमा जसबाट सबैको कल्याण हुन्छ, जुन धारण गर्न योग्य छ, जसले प्रेमपूर्वक सबैलाई मिलाईदिन्छ त्यो धर्म हो, यो दिगो र स्थायी छ, बाँकी सबै अस्थायी । सबैले धर्मको विश्वासले सार्वजनिक सेवा सन्चालन गर्न सके त्यो भरपर्दो र विश्वसनीय हुन्छ ।

धृति: क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् । (मनुस्मृति) पूर्वीय धर्मग्रन्थ मनुस्मृतिको सारमा धर्मका १० लक्षणहरू छनः १) धृति(धैर्य) कष्ट आउँदा पनि नआत्तिने २) क्षमा: कसैबाट खरावी भईहाले पनि क्षमा दिन सक्ने खुवी, ३) दमः मनलाई काबुमा राख्ने, ४) अस्तेयः अरुको बस्तुमा लोभ नगर्ने, नचोर्ने, ५) शौचः तन, मन र धनलाई पवित्र राख्ने, ६) इन्द्रियनिग्रहः दसै इन्द्रियहरूलाई छाडा हुन नदिने, ७) धीः खराव कुरो नबोल्ने, नसोच्ने, खराव काम नगर्ने, ८) विद्याः शास्त्रको अध्ययन गर्ने सिप र ज्ञानको अत्यधिक प्रयोग गर्ने, ९) सत्यः साँचो बोल्ने, सद् व्यवहार गर्ने, १०) अक्रोधः नरिसाउने आफन्त, गुरु, देव, पिता, माता, अग्रज वरिष्ठप्रति सम्मान गर्ने, अरुलाई दुःख नदिने, दिने मनसाय नराख्ने । सत्य धर्म हो, असत्य पाप हो, पाप र कुकर्मको फल नराप्ने हुनेहुँदा हरतरहले यसबाट जोगिएर कार्य गर्ने, मन, वचन र कर्मले अरुको अहित नगर्ने । सकेसम्म सेवा निशुल्क दिने र पारिश्रमिक लिएर गरिएको सार्वजनिक सेवामा अतिरिक्तको आशा नराख्ने, उदार भावले सक्रिय भएर नियम, कानून, मर्यादाभिन्न बसेर सेवा प्रवाह गर्ने ।

धर्मका प्रकारहरूः मूलतः धर्म व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक र राष्ट्रिय हुन्छन् । सबैप्रति उदार हुँदै राष्ट्रसेवकले जहिले पनि राज्य धर्म, राष्ट्र धर्मप्रति चनाखो हुनुपर्छ । जन्मभूमि देवालय, स्वर्गभन्दा प्यारो हुन्छ । राष्ट्र, राष्ट्रियता, अखण्डता, स्वाभिमानको रक्षा हरेक नागरिकको कर्तव्य हुन्छ र देश हाँक्ने, समाज हाँक्ने नेतृत्व लिनेको गहन भूमिका हुन्छ । अतः राष्ट्रिय स्वार्थमा किमार्थ कसैप्रति झुक्नु हुन्न, देश हितको लागि बलिदान हुनेहरूलाई सहिद भनिएको कारण पनि यही हो ।

४. पवित्र भूमि र वेद

हाम्रो भूमि वेदव्यास भूमि हो, देवभूमि हो, वेदभूमि हो, सृष्टिको उषाकालदेखि जीवन्त भूमि हो । पहिले यसको नाम सत्यपुर, दोस्रोमा तपोवन, तेस्रो युगमा मुक्तिसोपान हुँदै अहिलेको कलिमा नेपाल भएको हो । न्यायले पालित प्रजा भन्ने अर्थमा यो नेपाल भएको हो, यसको श्रेय नेमुनिलाई जान्छ । यहाँ अध्यात्म साधकहरूले धेरै विषय दिएर गएका छन् । हाम्रो शिक्षा दीक्षा पनि गुरुकूलको थियो , पहिले । ज्ञानको अथाह भण्डार र त्यसका खानि महर्षि वेदव्यासले वृहत् वेदलाई द्वापर युगमा सरलीकृत र विभाजित गरे । वेद सबैभन्दा प्राचीन ग्रन्थ हो । यसमा साहा ब्रहण्डका विषय छन् । वेद जानेपछि संसारमा जान्नु पर्ने केही बाँकी रहन्न । यो ज्ञान हो, विज्ञान हो, अध्यात्म र भौतिक दुबै हो । यसले व्यक्तिलाई घर, परिवार, समाज, समूह, देश के कसरी सञ्चालन गर्नेदेखि वायुमण्डल रक्षाका लागि यज्ञ के कसरी गर्ने, सर्वजनहितका लागि सहज वातावरण निर्माण कसरी गर्ने सम्मका विषयहरू छन्, यन्त्रतुल्य यसमा मन्त्रहरू छन् । अथर्ववेदले विज्ञान, बैंक, पूर्वाधार, समाजशास्त्र, अर्थ र वाणिज्य शास्त्रदेखि संगीत, कला, सार्वजनिक सेवा प्रवाहका यावत् विषय बस्तुहरू पस्केको छ ।

५. वेदका प्रकार

वेद ४ प्रकारको छः ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद । ऋग्वेदमा ज्ञान विज्ञानको क्षेत्रमा प्रयोग हुने मन्त्रहरू छन् । यजुर्वेदमा यज्ञका विषयमा इतिवृत्त विवेचना छ, सामवेदमा संगीत, कला, साहित्य छ र अथर्ववेदमा कृषि, वाणिज्य, व्यापार, व्यवसाय, उद्योग, लगानी, रोजगारी, बैंकिंग, बीमा, उत्थान, पुनर्उत्थानका विषय छन् । ४ वेदझै ४ उपवेदहरू छन् । वैदिक दर्शन हाम्रो हो, मौलिक हो र यसमा ब्राह्मण, अरण्यक, उपनिषद्, स्मृति, पुराण सबै छन् । वेद पछिको वेदान्त जलाई उपनिषद् भनियो, पछि पुराण, संहिताहरू, इतिहास हुँदै हालको अबस्थामा हामी आइपुगेका छौँ । हामी अहिले घोर कलियुगमा छौँ यसको पूर्णायु ४ लाख ३२ हजार वर्षको छ, यो युग आरम्भ भएको यो वर्ष मात्रै ५ हजार १२६ वर्ष भएको छ । कलिमा धेरै निराशा, कुण्ठा, ईर्ष्या र वैमनस्यता हुनु यसको विशेषता हो, त्यसलाई चिरेर सत्य युगमाझै हामीले कर्म गर्नु पर्छ । हर मानवको विहानीको समय सत्य युग हो, ज्ञानार्जनको समय त्रेता हो, ज्ञान र सिपको प्रयोगको दिउसोको समय द्वापर हो । कर्मस्थल हाम्रो जहिले पनि द्वापर हुन्छ ।

कहीं कतै रातमा पनि हुन्छ सेवा प्रवाह, तर रात कलि हो, अज्ञानताको प्रतीक पनि हा । संकटका घडी बाहेक सार्वजनिक सेवा, निर्णय प्रक्रिया दिउसो हुनु पर्छ, यसमा दिनका मालिक सूर्य साक्षी हुन्छन् र तिनले प्रकाशित, आभा दिएका कारण सार्वजनिक सेवा प्रवाह बेदागी हुन्छ । शनिबार सार्वजनिक सेवा प्रायः बन्द हुनु विदा हुनुको रहस्य पनि वैदिक मान्यता अनुसार हो, यतिवेला शनिले आफ्नो राज गरेका हुन्छन् । शनिलाई क्रूर ग्रह, पाप ग्रहको रूपमा ज्योतिष शास्त्रमा हेरिएको छ, नून, तेल, फलाम त्यस दिन किन्नु पनि हुन्न भनिएको छ । वेद स्वयं ईश्वर वाणि हो यसलाई प्रमाणित गरिरहुनु पर्दैन ।

अनादिनिधना नित्यावागुत्सृष्टा स्वयंभूवा । आदौ वेदमयी वाणी यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।। —महाभारत शान्तिपर्व, २३२।२३।

वेदले उज्यालो दिन्छ, सधैं, सबैलाई वेद ग्राह्य र सरस, सहज नभएकाले सबैका लागि यसको सार पुराणका ग्रन्थहरू तयार भएका हुन् । सत्ययुगमा वेदको चोरी गर्ने असुर शंखासुरको वध गरी संसारको विरासत वेदको पुनर्स्थापना पनि देवताले नै गरेको हो । वेद भन्नु सत्शास्त्र हो, सत्य विद्या हो, जे यसमा छ, संसारमा छ, जे यसमा छैन संसारमा छैन र आज वेदको खोजी पश्चिमाहरूले गर्न थालेका छन्, नासाका वैज्ञानिकरु वेद र संस्कृत शब्दावलि र अखण्डको खोजीमा छन्, अरु देशमा वेदको विषयगत पढाइ हुने गरेको र यसका लागि नै विश्वविद्यालयहरू स्थापना गरिएका छन्, जसको संस्कृत भाषामा देखल छ, ऊ अंग्रेजी र अरु भाषामा पनि सहजै देखल राख्न सक्छ ।

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भूञ्जिथा मागिग्रकस्यसिद्धनम् ।। —(यजुर्वेद ०४०।१) अर्थात् यो साहा संसार ईश्वरमय छ, सबै भोग्य पदार्थ ईश्वर अधिन छ, तिमीले त्यागको रूपमा स्वच्छ तवरबाट उपभोग गर, अरुको धनमा, माल, सामानमा गिद्दे आँखा नलगाऊ भनेको छ वेदले । यसको अर्थ सहज छ, सुशासन यसैलाई भनिन्छ, पारदर्शिता, जिम्मेवारीबोध, परहित, परसेवा आजको लोकतन्त्रको मुहार, योग्यता सायद यही हुनु पर्छ । वैदिक दर्शन, वैदिक साम्यवाद, सबैको हित, सबैको रक्षा र कल्याण नै लोकतन्त्र हो ।

६. वेद नै ज्ञान हो

वेदले जीव र शिव, नश्वर र ईश्वर, जीव र जगत् बताउँछ । ऋग्वेदमा १० मण्डलहरू छन् १,४७८ सूक्तहरू छन्, सबै श्लोक भएकाले कण्ठ पार्न सजिलो पनि छ, पहिले लेख्ने चलन थिएन, घोकेर कण्ठ पारिन्थ्यो, सुन्ने, सम्झनु पर्ने भएकाले यसलाई श्रुति भनियो, स्मृति, आगम, निगम यसैमा पर्छन् । ऋषिहरूबाट प्रतिपादित मन्त्रहरू छन्, मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरू वैज्ञानिक थिए, तिनले केवल वायुभक्षण गरेर समस्त प्राणीहित र धर्म रक्षाका लागि भविष्यसम्म सत्य र धर्मको जगेर्ना गर्ने प्रयत्न गरे, त्यसकै संरक्षण हेतु अन्यान्य उपकारी, सत्कर्मीहरू आज पनि छन् । देव चिकित्सक अश्विनिकुमार, देवर्षि, यम, वरुण, इन्द्र, वायु, अग्नि, जल, वनस्पति सबैलाई उदात्त र उदार भावले हेर्ने हुँदा वेद सबैको संरक्षक भएको हो । यो वैश्विक ज्ञानको मूल ग्रन्थ हो, विश्वकै विधान हो ।

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते — (ऋग्वेद दशम मण्डल, सूक्त १९०।२)

अर्थ: सबैले मिलेर कार्य गर, सहकार्य गर, मनले कुविचार नगर, कर्मले पनि, मनको कुरा मिलेर आदान प्रदान गर, मिलेर हिँड, बोल, नयाँ कुरा सिक, लागु गर, यज्ञ, उपासना पनि सँगै गर जसबाट वायुमण्डल संरक्षित होस्, मन कसैको कलुषित नहोस्, सेवा प्रवाह चुस्त, दुरुस्त होस्, सबैको हित र कल्याण होस्, राष्ट्र हितमा एक मत होस्, सीमानाको सुरक्षा गर, असहायहरूको संरक्षण गर, तल्लो वर्गको उत्थान गर, समाज र राष्ट्रलाई निर्भयी बनाऊ, ज्यादा कर असुलेर र अन्य तवरबाट जनतालाई पिडा नदेऊ ।

वेदको आशय: कहिल्यै पनि गलत काम नगर, सरल र ज्ञानी होऊ, सूर्यझैं दानी होऊ, जलझैं निर्मल होऊ, जमिनझैं उदार होऊ, आकाशझैं विशाल होऊ, वायुझैं उपकारी पनि । नदीका दुई किनाराझैं सुख र दुःख दुई सहयात्री छन्, वैराग्य रूपी बालुवामा तैरर नदीझैं बहने गर । गन्तव्य भनेको परमेश्वर प्राप्ति हो जसरी नदी, खहरे, छहरा उल्लेर गंगासागर पुग्छन् । मानिस देवता हो, देवत्वभाव

बुझेमा, दिएर खानेलाई देवता सुर र लिएर, खोसेर खाने लाई असुर, दानव भनिन्छ । अतः हामी नै हौं देव वा दानव । सत्ययुगका दानव, देवता एकै बाबु कश्यपका सन्तान हुन् फरक आमा अदिति र दिती, पौराणिक शास्त्रहरूले यही बताएका छन्, पुराण पुरानो हुन्छ, यो ओखती हो, जसबाट सबै रागरूपीको रोगको निवारण हुन्छ, मृत्युको ओखती छैन, तर सुधारण सम्भव छ । स्नानले तन शुद्धि, दानले धन शुद्धि र ध्यान, उपकार, यौगिक कर्मले मन शुद्धि हुन्छ । ब्रह्म जान्नु साधु नै हुनु होइन, सज्जन हुनु हो, सज्जनबाट समाज र राष्ट्र सेवा हुन्छ । कुलंगार व्यक्ति त्यही हुन्छ जसले समाज, देश सम्पूर्णमा भड्खेलामा हाल्छ, विज्ञान वा भौतिक विषय त्यति बेलासम्म अधुरो रहन्छ जतिबेलासम्म अध्यात्मको भोक जागदैन । अध्यात्म र भौतिक सँगसँगै हिँड्दा कोही कतै हमास, हिरोसीमा, नागाशाकी वा बुद्धिको गलत प्रयोग ट्वीन टावर हुनु पर्दैन, प्रथम, दोस्रो विश्व युद्धले नपुगेर आज मानवनिर्मित विज्ञान मान्छेकै विध्वंशकारी बन्ने डर देखिँदैंछ ।

७. अथर्ववेदः अर्थशास्त्र

यो पूरै अर्थ र वाणिज्य शास्त्र हो तर व्यवसाय वा व्यापार त्यहीं राम्रो हुन्छ जहाँ कृपण र कन्जुसहरू हुन्छन्, व्यापार सेवा हो र धर्म पनि । निश्चित दरमा नाफा लिएर गरिने सेवा हो यो, आपूर्तिकर्ताहरूले मिसावटी बस्तुको प्रयोग गर्नु हुन्छ, यो शास्त्रको मर्यादा विपरीत हुन्छ, विषादीले जीवन सखाप हुन्छ । चन्दा आतंक हुनुहुन्छ । उद्यम, रोजगारी र समग्रमा भर्ना कौटिल्यको अर्थशास्त्र मात्रै होइन अथर्ववेद त्यसको स्थापत्य वेद र त्यसको वास्तुशास्त्र नै असफल हुन्छ, निर्माण, अधुरो विकास विस्तारै विनास तिर धकेलिन्छ । त्यसैले नीति भन्छः नीतिले कमाऊ, रीतिले बाँच र प्रीतिले बाच्च देऊ । अनैतिक कमाइ र धनले पुर्खा, सन्तान, देव पितृ कसैको हित गर्दैन । त्यसैले श्रम, मिहिनेत बिनाको अर्थोपार्जन शास्त्रीय मर्यादा विपरीत हुन्छ, धर्म विपरीत त हुन्छ नै । राज्यले उद्यमशीलता, रोजगारीको सिर्जना, लगानीको वातावरण, शान्ति सुरक्षा लगायतको वातावरण तय गरिदिनु पर्छ, केस बेसिसमा सबैको खाना, छाना, नाना नसके पनि । जथाभावी कसेर कर लिने तर आमजनता निराश हुने, शिक्षा, स्वास्थ्य नाजुक हुने स्थितिमा जन आक्रोश बढी हुन्छ र संसारमा यस्तो सरकार वा सत्ता ढल्ने गरेको देखिएको छ । ऋण लिने बाबु शत्रु भनिएझैं देश विकासका लागि लिइएको ऋण वा अन्य आयलाई व्यक्तिगत ढंगले प्रयोग गरिँदा त्यो नेतृत्व आफैं देशको रिपु हुन्छ ।

अतः अथर्ववेदको मूल सिद्धान्त होः न्यायको स्थापना गर्न सुख, शान्ति स्थापनार्थ समस्त बाधा अड्चन, समस्याहरू हटाउन र लोक जनमानसमा धर्म रक्षा गर्नुपर्छ, धर्मको रक्षा हुँदा रक्षित धर्मले सबैको रक्षा गर्छ । शास्त्रको कथन छ धर्मो रक्षति रक्षितः । धर्म, अर्थ, काम, र मुक्ति मानिसको चार पुरुषार्थ हुँदैहो ।

८. उपवेदहरू

वेदत्रै उपवेद पनि ४ छन्ः आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद, र अर्थशास्त्र । आयुर्वेद मानिसको आय बढाउने वेद हो, यसमा वनौषधि, जडिबुटी, पथ्य, अपथ्यका विषय, रहनसहन जीवनशैली, आहार, विहार, स्वास्थ्य रक्षार्थ गरिने कर्महरू छन् । स्वास्थ्य नै धन हो, निरोगी शरिरले सबै कार्य फत्ते गर्न सक्छ, देश रोगी हुनुहुन्छ, देशबासी रोगी भए राज्यलाई बढी भार हुने हुँदा रोग लागेर उपचारमा ज्यादा खर्च गर्नुभन्दा रोग लाग्ने वातावरण नै बन्न नदिने कार्य आयुर्वेदको हो । धनुर्वेद यजुर्वेदको उपवेद हो, धनुमा ताँदो चढाइनेदेखि समस्त हातहतियार समग्रमा सुरक्षाका लागि गरिने कर्म र शत्रुबाट रक्षित हुने युद्ध कलादेखि प्रहार, बाँण लगायतका विषयहरू छन् । गान्धर्ववेद सामवेदको उपवेद हो र यसमा कला, संगीत छ, शास्त्रीय गायन र त्यसको व्याकरण छ । अर्थशास्त्र अथर्ववेदको उपवेद हो र यसमा अर्थोपार्जन, यसका विधि व्यवहार र शिल्पशास्त्र समेतको व्यवहारिक चर्चा छ । धनको उपयोग र सदुपयोग गर्नुपर्ने र दुरुपयोगमा धनकी प्रतीक लक्ष्मी अलक्ष्मी भई मानिसको मति बिगारिदिने विषयहरू यसमा छन् ।

९. ब्राह्मण ग्रन्थहरू

वेदका भाष्यहरूलाई ब्राह्मण ग्रन्थ भनिन्छ । ऐतरेय, याज्ञवल्क्य अदिले ग्रन्थहरू तयार पारे । ऋग्वेदको ब्राह्मण ऐतरेय हो, यजुर्वेदको शतपथ ब्राह्मण हो, सामवेदको ताण्ड्य ब्राह्मण र अथर्ववेदको गोपथ ब्राह्मण हो । वेदका मूल ६ अंगहरू छन्ः शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष । ज्योतिष, शास्त्रको ज्योति हो । छन्द, व्याकरण बिनाको भाषा साहित्य त्यति सरस

हुन्, सबैको मिश्रण भन्नु वेदांग पूरा हुनु हो । वेदका उपांग पनि छन्: आत्मा, परमात्मा, प्रकृति, जगतको उदय र मुक्ति ।

वेदका मर्मलाई सरल बनाइएका शास्त्रहरू हुन् गौतममुनिकृत न्याय शास्त्र, कणादमुनिकृत वैशेषिक शास्त्र, कपिलमुनिकृत सांख्य शास्त्र, पतञ्जलिमुनिकृत योग शास्त्र, जैमिनिमुनिकृत पूर्वमिमांशा शास्त्र र वेदव्यासमुनिकृत उत्तरमिमांशा भनीं वेदान्त शास्त्र । यी शास्त्रको गहिरो ज्ञान बिना मानिसको जीवन अधुरो हुन्छ, अपूर्ण ज्ञान, वा अल्प ज्ञानले जीवनको लक्ष प्रप्ति असहज हुन्छ । समग्रमा भन्नु पर्दा विश्व कल्याणका लागि हाम्रा पूर्वजहरूले दिएका सदशिक्षा नै वेद हो र सदशिक्षा बिना आजको सार्वजनिक सेवा प्रवाह सुरम्य र भरपर्दो हुन सकेको छैन र बेला वखत हामी आफै असहज भईरहेको अबस्थामा छौं ।

धर्मका विषयमा यति कुरो भएपछि अब पाप के हो सर्सती हेरौं ।

१०. पापका कुराहरू: सार मात्र

- क) कायिक: शरिरले गर्ने पाप: अभक्ष, अखाद्य र विषाक्त खाना, हिंसा, मारपिट, झूठका कर्म र खेती, अरुलाई दिइने कष्ट, हैरानी, पिडा, दुःख, वेचैनी, अर्काको धनप्रतिको मोह, गोवध, वेद, विद्याको दुरुपयोग, गुरु, तपस्वी साधकहरूको निन्दा, पितृहरूको निन्दा, शिवभक्तिको अनास्था, मदिरा सेवन, दूर्व्यसन, हिंसा, कुलतको संगत आदि ।
- ख) वाचिक पापहरू: दुर्वाच्य बोल्नु, कसैको निन्दा वा गालि, असत्य र अप्रिय बोली, अरुको धुत्याई र छुल्याई
- ग) मानसिक पाप: अर्काको धनमा आशक्ति, अर्काको शरिर र सुन्दरतामा सौख र आशक्ति, मनले खराब विचार राख्नु, खराब कर्म गर्नु, अरुको कुभलो चिन्ताउनु अरुको निन्दा, कूट साक्षी, कूट व्यापार, कुटिलता र अति चातुर्यता, बडप्पन आदि ।

११. बाटो देखाउने गुरुहरू

गुरुहरूहरू धेरै हुन्छन्, जसले बाटो देखाउँछन्

दत्तात्रयका खासगरी २४ गुरुहरू थिए । धर्ती, वायु, जल, आकाश, अग्नि, चन्द्रमा सूर्य, परेवा, अजिगर, समुद्र, पात, भ्रमराहरू, पुतली, मौरी, माछा, पिंगला, बाँण बनाउने शिकारी, गिद्ध, सर्प, माकुरो, कुमालकोटी, हात्ती र पुतली आदि । तिनबाट अलग अलग शिक्षा लिन सकिन्छ, ती परमादरणीय हाम्रा पनि गुरुहरू नै हुन् अति संग्रह वर्जयेत् यिनको सार संक्षेप हो ।

१२. के हो, पृथ्वी एक प्राचीन कथा:

राज्य, नेता, सेवा प्रवाहमा लागेकाले र राजकाजका लागि प्रयोग भएका सबैले यी कुरा बुझ्नु वेस हुन्छ ।

हामी जहिले पनि राजनीतिको कोपभाजनमा छौं, परीक्षणमा छौं, अधिक राजनीतिकै कारण सेवा प्रवाह गर्ने देशकै मुटु सिंहदरबार जल्यो, ढल्यो तर अहंकार, क्रोध, हिंसा, बडप्पन जलेन, ढलेन । अध्यात्म ज्ञानको अभावमा सार्वजनिक सेवा पछिल्ला दिनहरूमा राम्रो छैन । कतै आत्मसन्तुष्टि छैन । एक प्राचीन कथा भागवत अष्टमस्कन्ध सार यहाँ प्रस्तुत छ ।

राजा पृथुको नामले धर्तीको नाम पृथ्वी रहेको हो । स्वायम्भू मनुका अंश वंशमा धार्मिक, प्रजावत्सल, नीतिज्ञ र पुरुषार्थी राजाका रूपमा चिनिन्छन् महाराज पृथु जसले पृथ्वीलाई सन्तुलित बनाए, सहज बनाए सबै प्राणीहरूका लागि खान र बस्न योग्य बनाए । धर्तीमा पहिलोपल्ट अग्लो, होचो मिलाउने काम, वन बुटेन, प्रकृतिको संरक्षण, नदी नालाहरूको रक्षा, वायुमण्डलको सुरक्षा, सार्वजनिक उद्यान, वाग्, वगैँचा, कुलो, पंथेरो, पैनी, जल व्यवस्थापन, सिंचाइ, कृषि भूमिको उर्वरता, सार्वजनिक संरचनाको तयारी, सडक, परिवहन लगायतका कार्यहरू उनले व्यवस्थित गराए र आम जनातामा सुरक्षा, सुशासन, दान, यज्ञ, पूजा, सन्ध्यावन्दन, यज्ञहरूको आयोजना वरत्र र परत्र सुधार्न आमजनतालाई दिव्य सन्देश, उद्धार धर्म संस्कृतिबाटै देश, राज्य, सरकारको मुहार राम्रो हुने आम जानकारी आम भूगोलबासीलाई गराए ।

स्वयम्भू मनु वंशमा राजा अंग थिए पहिले, न्यायिक र धार्मिक राजा, प्रजापालक, दाता र उपकारी, तमाम गुणहरूले अंग राजा विश्व प्रख्यात थिए। राजा अंग हर दिन वेदज्ञ ब्राह्मणहरूको राय परामर्शमा राज्य सन्चालन गर्थे, पूरै भूगोल एक साम्राज्य थियो अहिलेको जस्तो थरीथरीका वाद, विवाद, अपवाद थिएन। ऋत्विक् ब्राह्मणहरू बोलाई उनले महायज्ञ आयोजना गरे, परत्र सुधारका लागि पनि र उनलाई अवगत थियो यज्ञहरूको आयोजनाले देव पितृहरूले खाना पाउँछन् र आहुति मन्त्र शक्तिले जीवको रक्षादेखि समस्त वायुमण्डल पवित्र भई राम्रो अमृतमय वर्षा हुने र उब्जा अधिक भई आम जनमानसमा खाद्य सुरक्षादेखि पोषण लगायतका विषयबस्तुहरूले धर्ती हराभरा हुन्छ।

एकपल्ट असल ब्राह्मणहरूलाई आमन्त्रण गरी राजाले ठूलो यज्ञ गर्दा ईन्द्र, वरुण र अग्नि आफ्नो भाग लिन उपस्थित भएनन् र उनीहरूको भाग विना यज्ञ अधुरो हुने भयो। उनीहरू किन आएनन् भन्ने खोजी गर्दा त्रिकालदर्शी महात्माहरूले राजालाई भने कि तिम्रा सन्तान छैनन्, अपुत्रका हातबाट कुनै देवताहरूले खाना लिँदैनन् र यज्ञ पनि अपुरो हुन्छ। यो जानेका राजाले तुरुन्तै ठूलो खर्च गरी पुत्रेष्टि यज्ञ गरे, सन्तान प्राप्तिको कामना राखे, र विधिपूर्वक गरिएको यज्ञबाट अग्निदेव प्रकट भए हातमा पायस लिएर भने यो प्रसाद तिम्री रानीलाई खुवाउनु, सन्तान हुनेछ। राजाले त्यसै गरे, गर्भाधान संस्कार र मासपूर्ण भएपछि एक बालक जन्म्यो। बालकको जातकर्म गरियो नामकरण गर्दा नाम वेन जुरेकाले ज्योतिषहरूले त्यही नाम राखे, तर बालक बढ्दै जाँदा उसको स्वभाव निकै दुस्चर हुँदै गयो र ब्राह्मणहरू सोको कारण खोजी गर्दा माइतीपट्टिको केही दोष देखाइयो। बाबुले असल शिक्षाको भारी प्रयत्न गर्दा पनि बालकको मति सुधेन। राजालाई खराब सन्तान आएको देखेर वैराग्य छायो र एकदिन दरबार छोडेर हिँडे। राज्य खालि हुँदा त्यही दुस्चर राजकुमारलाई राजा बनाइयो। चोरको सरदार आफैं भएकोले राज्यमा हिंसा, चोरी त कम भयो तर उसको उद्वण्डताले आम जनतालाई बसिसक्नु नै भएन। ऋषि मर्षिहरूको कोपभाजनमा परेर उसको देहान्त भयो। अंगकी पत्नी थिइन् महारानी सुनीथा, उनले वेनको शवलाई तेलमा डुबाएर राख्न लगाइन्, दाहसंस्कार भएन। राजा बिना राज्यमा फेरि उपद्रव हुन थाल्यो। सबैले मिलेर त्यही शवको तिघ्रा चिरे, एक अद्भूत बालक पैदा भयो केही समयपछि नै कालो अनुहारको राक्षस जस्तो देखियो, उसको नाम नै निषाद राखियो, ऊ राजकाजका लागि अयोग्य घोषित गर्दै वेनको दुबै बाहु मथन गरियो दायाँबाट एक अलौकिक अवतारी पुरुष र देब्रे अंगबाट स्वयं महालक्ष्मी स्वरुपा एक स्त्री पैदा हुँदा पुरुषको नाम पृथु र स्त्रीको नाम अर्चि राखियो। समयको अन्तराल दुबै राजा रानीका रूपमा राज्याभिषेक भई पृथुले राज्य सन्चालन गर्न लागे।

पृथुमा राज चिह्न रहेको हात, गोडा, निधार, सम्पूर्णमा राजकीय चिह्न देखेर सबै खुसी भए। देवलोकदेखि समस्त भूखण्डबाट उनलाई उपहार बक्सिस मिल्न थाल्यो। जताततै उनको यश गान हुन थाल्दा पृथुलाई त्यो मन परेन, प्रशंसा गर्नु पर्दैन म काम गर्न मात्र तयार छु भन्दै आदेश जारी गर्न थाले। राज्य व्यवस्था सुमधुर हुने क्रममै एकपल्ट धर्तीमा अनिकाल लाग्यो, खडेरी धेरै, अनावृष्टि, उब्जनीको अभाव सबैतिर दुष्चक्र शुरु भयो। धर्तीबाट क्रुद्ध भएका पृथुले धर्ती प्रहार गर्ने प्रतिज्ञा गरे। धर्ती कम्पायन हुँदै गर्दा डरले गोरुप लिइन्, भान थाल्दा थाकेर भन्न थालिन् मैले असहज भएर उब्जा नगरेको हो। मानिसहरू दूराचारी भए, अन्न देव पितृहरूलाई अर्पण गरेनन्, पशु, पन्छी, देव पितृहरूलाई नदिई आफूले मात्र खाएको खाना विष सरह हुन्छ, त्यसैले मैले दिएको अनाज बस्तुहरू विषरुपमा परिणत गर्न मैले नचाहेको हो। तपाईंले सुव्यवस्था गर्ने हो भने मलाई अलग बाच्छो राखी आबश्यकता अनुसार वस्तुहरू दोहन गर्नुम् म दिन तयार छु। गोरुपी पृथ्वीले यसो भनेपछि अलग अलग बाच्छो तयार गरी सबै प्राणीहरूलाई आबश्यक पर्ने वस्तुहरू दोहन कार्य भयो र धर्ती पुनः हराभरा भईन्। धर्तीका लागि आबश्यक अमृत लगायत विष समेत सबैथरिको दोहन भयो र आबश्यकतानुसार देवलोक, पितृलोक, यक्ष, बरुण, नागलोक, भूतल समस्त ब्रह्माण्डलाई आबश्यक पर्ने वस्तुहरू उत्पादन, उतखनन समेत हुन लाग्यो। यसरी राजा, नेता, नेतृत्वका आचरण, अनुशासन, निष्ठाबाट देश, भूगोल, राज्य संरक्षित वा नराम्रो हुने शास्त्रको चर्चा भागवतमा विवेचना गरिएको छ। – (पंक्तिकारको आलेखः साउथ एसियन न्यूज नेटवर्क डट कम)

१३. निष्कर्ष

सार्वजनिक सेवा गर्ने अवसर पाउनु नै ठूलो कुरो र जीवनको अनगिन्ती आरोह अवरोहहरूमा यस्तो सेवा गर्ने अबसर जोकोहीलाई नमिल्न सक्छ। अतः सेवा नै धर्म हो, हामीले धर्म कार्य गर्दैछौं र यथाशक्य राज्यले हामीलाई पारिश्रमिक पनि दिएको छ भन्ने

सोची राज्यका नीति नियम, विधि व्यवहार, सदाचार, सहिष्णु रूपमा आफ्न बलवुताले भ्याएसम्म सेवा प्रवाह गर्ने गर्नुपर्छ । कुनै झन्झट विना नै सेवा सुचारु गर्दा हाम्रो आत्माले नै भनिरहेको हुन्छ कि मैले ठीक काम गरिरहेको छु । जे आफूलाई ठीक लाग्दैन त्यो अरुलाई पनि ठीक नलाग्ने हुनाले मनसा, वाचा कर्मणा सेवाग्राहीहरूको दिल नदुख्ने गरी अध्यात्म, ईश्वर, आफ्नै आत्मालाई साक्षी राखेर सेवा गर्दा आफूलाई सन्तोष हुन्छ, त्यसले शान्ति दिन्छ र आनन्द पनि मिल्छ । कुनै लोभ, लालचा, त्रास र आश नराखी खुलेर सार्वजनिक सेवा गरौं, यो आलेखको आशय यही हो । जीवन मरणशील छ र शवमा कुनै बगली हुन्न, पाप र पुण्यको साक्षी भएर आफू एकलै संसारबाट विदा लिनु पर्ने भएकाले आफ्नो एक मात्र ईश्वर आफ्नै आत्मालाई साक्षी राखेर राष्ट्रसेवामा लागौं, यही पंक्तिकारको निष्कर्ष छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. रुद्राष्टाध्यायी, वाजसनेयि माध्यान्दिन शुक्लयजुर्वेदीय सरल रुद्री, ०८२, लेखक सुदर्शनप्रसाद आचार्य
२. वेद कथाँक, शुक्ल यजुर्वेद: गीता प्रेस, गोरखपुर, ऐतरेय ब्राह्मण, ऋग्वेद श्रीरामाचार्य पिँगल छन्द सूत्र ।
३. श्रीमद्भागवत महापुराण सार संक्षेप: वि सं २०८१: सम्पादक रामहरि प्याकुरेल
४. नेपालका ६४ ज्योतिर्लिंगहरू २०८२: चिन्तन, अच्युतप्रसाद पौडेल
५. पंक्तिकारको आलेख श्रृंखलाहरू: हुलाक पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र, प्रशासन पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू: सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, विकास पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू: राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, नेपाल पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू: सूचना विभाग, मिर्मिरे पत्रिकाका आर्थिक विशेषांक लगायत साहित्यिक आलेखहरू: नेपाल राष्ट्र बैंक
६. 'एकमात्र' पुस्तक २०७७ हरिभक्त सिग्देलकृत
७. दैनिक स्तम्भका सँगालोहरू: पंक्तिकारको आलेख, रचनाहरू: राष्ट्रिय दैनिक गोर्खापत्र, हिमालय टाइम्स, कारोबार, आर्थिक, राजधानी, समाचार पत्र, न्यूज २४ लगायत अनलाईन समाचार, विभिन्न रेडियो, टेलिभिजनका अभिव्यक्तिहरू, अन लाईन च्यानलहरू ।
८. देशै भरि र विदेशका समेतको अध्ययन, अध्यापनमा प्राप्त बुँदाहरूको सँगालो , पंक्तिकारका पुस्तकहरू सम्झनाका क्षणहरू यात्रा वृत्तान्त भाग १ देखि १२ सम्मका भागवत महापुराण लगायतका सत्सँग समारोहमा प्रस्तुत वाणीहरू र वेद, उपनिषद, गीता, महाभारत लगायत सबैजसो शास्त्रको सार संक्षेप: जीवन चक्र, अध्यात्म चिन्तन र मानव शरिर पुस्तक भाग १ र २ लेखक अच्युतप्रसाद पौडेल, चिन्तन, २०३६, २०५६, २०६२, लेखकबाट सँग्रहित बुँदा टिपोटहरू, कारोवार डट् कम, अन्नपूर्ण डट् कम, न्यूज २४ डट् कम, रेडियो अन्नपूर्ण डट्कम आदि ।

विकासमा उद्यमशीलताको महत्व तथा आवश्यकता, समस्या र सुझावहरू

गम्भीर बहादुर हाडा*

परिचय

उद्यमशीलता यस्तो प्रक्रिया एवं श्रेयता हो, जसको माध्यमबाट व्यक्तिगत पहिचान, अवसरहरू, वितरित संशाधनहरू र मूल्यको सिर्जना गर्न सकिन्छ। त्यस्तो खालको मूल्यको सिर्जना समस्याको पहिचान मार्फत परिवर्तनको लागि गरिएको हुन्छ। जहाँ उद्यमीले समस्याहरू तथा अवसरहरू देख्ने गर्दछ र त्यसलाई पहिचान गरी उसले समस्याको प्रभावकारी समाधान खोज्ने गर्दछ। उद्यमीले बजार क्षेत्रमा देख्ने अवसरहरू र ती अवसरलाई प्राप्त गर्न सक्ने श्रेयता र त्यही श्रेयता उचित समयमा उचित ठाउँमा गर्न सक्ने कौशलताबाट उसको उद्यमशीलता झल्कन्छ। ती समस्याहरूको समाधान गर्दै मूल्य सिर्जना गर्ने काम नै उद्यमशीलता हो। अर्को शब्दमा उद्यमीले गर्ने वा व्यवसायीले गर्ने हरेक काम र उसले चाल्ने कदम नै उद्यमशीलता हो। जुन सँधै उसको सृजनशीलता, अनुसन्धान र आर्थिक रुपान्तरणको लागि एवं वित्तीय सुधारको लागि एउटा अनुसन्धान अन्वेषण तथा आविष्कार बन्न सक्छ।

उद्यमी शब्द वास्तवमा अंग्रेजीमा (Entrepreneur) फ्रान्सिसी भाषाबाट लिइएको हो। यस शब्दको मुल अर्थ हो, यस्तो आर्थिक नेता जो, नयाँ वस्तुहरू, नयाँ प्रविधि तथा पूर्तिको लागि स्रोतहरूलाई सफलतापूर्वक प्रचलित गरेर सुअवसर बनाउने योग्यता राख्दछ। जसले आवश्यक संयन्त्र तथा साधन, प्रविधि र श्रमशक्तिलाई एक ठाउँमा ल्याउँछ र जसले संगठित गरेर कारोबार चलाउने समेत क्षमता राख्दछन्। देशको आर्थिक तथा राजनीतिक प्रणाली जे सुकै होस्। तर आर्थिक विकासको लागि उद्यमी एकदमै आवश्यक छ, समाजवादी राज्यमा राज्य आफैँ उद्यमकर्ता हुन्छ। तर नेपाल जस्तो अल्पविकसित देशहरूमा यही स्थिति रहन्छ, किनभने यस्ता देशहरूमा पनि निजी उद्यमकर्ताले जोखिम उठाउन संकोच गर्दछन्। जोखिम लिन संकोच मान्दछन्। जुन नयाँ उद्योगहरूसँग सम्बन्ध रहन्छ। उन्नत पूँजीवादी समाजहरूमा निजी उद्यमीहरूले नै समाजको विकासमा महत्वपूर्ण कार्य गर्दछ।

केही अर्थशास्त्रीहरूको भनाई अनुसार उद्यमीको कार्य जोखिम उठाउने र अनिश्चितताको स्थितिमा काम गर्नु हो। केही अर्थशास्त्रीहरूको भनाईअनुसार उद्यमीको कार्य उत्पादक साधनहरूमा तालमेल स्थापित गर्नु हो। प्रमुख अर्थशास्त्री (Schumpeter) को भनाई अनुसार सरकारको काम प्रवर्द्धन गर्नु हो र उद्यमीको कार्य पूँजी प्रदान गर्नु हो। कुनै पनि व्यापारी उद्यमीको प्रमुख कार्यकर्ता उद्यमी नै रहेको हुन्छ, किनभने उद्यमी बिना उद्योगको सञ्चालन गर्न सकिँदैन। ब्रेलब्रोनले ठिकै भनेको छ कि, निजी उद्यमी दिर्घकालीन आर्थिक विकासको अनिवार्य अंग हो, लाभबाट प्रेरित र नयाँ तरिकाको पहिचान गर्नमा उद्यमीको योग्यता, क्षमता र तत्परता आर्थिक विकासमा अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। उद्यमीको प्रमुख कार्य उत्पादनको नयाँ तरिकालाई प्रचलन गर्नु र स्थानीय उपभोगलाई अनुकूल बनाउनु हो। अर्थव्यवस्थामा वस्तुहरूको मूल्य र लागतको ज्ञान हुनु पनि उद्यमीको लागि महत्वपूर्ण छ। किनभने, यसबाट उपलब्ध साधनहरूको सर्वोत्तम उपयोग गर्ने र उपयोग गरेर उत्पादकत्व बढाउनमा सहयोग गर्दछ। उद्यमी साधन सम्पन्न, मितव्ययी र परिश्रमी भएमा देशको आर्थिक विकासमा व्यापक प्रभाव पर्दछ। अर्थव्यवस्थामा पुरानो प्रविधिको स्थानमा नयाँ प्रविधिको उपयोग गरेमा भौतिक उन्नति हुने सम्भावना बढी रहन्छ र मानिसहरूको जीवनस्तरमा समेत सुधार हुन जान्छ। उद्यमी उच्च शिक्षा प्राप्त, प्रशिक्षित तथा कुशल व्यक्ति भएमा अरूसँग नभएको गुण यस्तो उद्यमीमा रहेको हुन्छ। असल उद्यमीमा निम्नलिखित गुणहरू हुनु आवश्यक छ।

* अधिवक्ता तथा सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, आदर्श बहुमुखी क्याम्पस (अवकास प्राप्त)

जस्तै:

- (१) त्यस्तो उत्साही, साधन सम्पन्न, नयाँ सुअवसरप्रति जागरुक, बदलिँदो परिस्थिति अनुकूल समायोजन गर्ने योग्यता राख्दछ र परिवर्तन तथा विस्तार गर्नमा समेत जोखिम उठाउन तयार रहन्छन्।
- (२) त्यस्तो उद्यमी, जसले प्रद्योगिकीय परिवर्तन आरम्भ गर्दछन् र आफ्नो उत्पादनको तरिकालाई सुधार गर्दछन्।
- (३) त्यस्तो उद्यमी, जसले उद्योगको परिमाणलाई बढाउँछ र उसले अरुसँग सम्बन्ध राखेर काम गर्दछन् र आफ्नो लाभबाट प्राप्त पूँजीलाई फेरी अरु ठाउँमा लगानी गर्दछन्।

एउटा उद्यमीमा हुने गुण तथा उद्यमशीलताको विस्तृत व्याख्या गरेका छन्। जसअनुसार उद्यमशीलता समाज परिवर्तन गर्ने लक्षण हो। एउटा उद्यमी अन्वेषक तथा खोजकर्ता पनि हो किनभने उसले नयाँ-नयाँ सम्भावनाको खोज गर्दछ। नयाँ विधि तथा नयाँ वस्तु तथा सेवा पत्ता लगाउँछ। साथै उसले त्यस्ता नयाँ वस्तु, सेवा वा विधिको उपयोग गरेर व्यावसायिक ढंगले उत्पादन सुरु गर्दछ। एउटा उद्यमीले स्रोत जुटाउँछ, क्षमतावान् कामदार जुटाउँछ र स्वयम् तिनीहरूलाई नेतृत्व दिएर व्यावसायिक उत्पादन सुरु गर्दछ। तर सबै अन्वेषक वा खोजकर्ता उद्यमी हुँदैनन् किनभने अन्वेषकले नयाँ वस्तु, सेवा वा विधि मात्र पत्ता लगाएर पनि छाड्न सक्दछ। त्यसपछिको व्यावसायिक क्रियाकलाप उद्यमीले गर्दछ। उद्यमी र अन्वेषकबीचको अन्तरसम्बन्ध संयुक्त राज्य अमेरिकाको फोर्ड मोटर कम्पनीको दिइएको उदाहरणबाट अझ स्पष्ट हुन्छ।

आजको युग औद्योगिक युग हो। जटील उद्योग व्यवसायलाई एउटा सुनिश्चित मार्ग प्रदान गर्न त्यसलाई संचालन निर्देशन र नियन्त्रण गर्न सङ्गठनको ठूलो भूमिका छ। पूँजीवादी, समाजवादी र मिश्रित यी तीनै व्यवस्थाको उत्पादन कार्यको लागि सङ्गठनको ठूलो महत्व छ। उद्योग व्यवसायमा उत्पादन कार्यको लागि योजना तयार पार्न, उत्पादनका साधनहरूको व्यवस्था गर्न सङ्गठनको विशेष महत्व छ। सङ्गठनकर्ताको कुशलतामा नै उत्पादन निर्भर रहन्छ। श्रम विभाजनको सिद्धान्त बमोजिम प्रत्येक श्रमिकलाई सुहाउँदो काम दिने, काम गर्नेलाई असल औजार र उपयुक्त स्थानको बन्दोबस्त गर्ने, कामको राम्ररी रटिन मिलाउने, हिसाबको राम्रो व्यवस्था गर्ने इत्यादि धेरै किसिमको जिम्मेवारी पनि उद्यमीमाथि नै परेको हुन्छ। श्रम विभाजनको मुख्य कारणबाट नै उद्यमीको उदय हुनुको मुख्य कारण हो भन्न सकिन्छ। श्रम विभाजन यति जटील हुँदै गई राखेको छ कि उत्पादनको काम धेरै व्यक्तिहरू र विभागहरूमा बाँडिएको हुन्छ। सबैको काममा सामञ्जस्य स्थापित गर्नलाई पनि उद्यमीको आवश्यकता पर्दछ।

कुनै पनि देशको औद्योगिक तथा आर्थिक विकासमा उद्यमशीलताले अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। खासगरी उद्यमशीलताले नयाँ-नयाँ उद्योग व्यवसायलाई जन्म दिन्छ। आज यू.एस.ए., एसिया, जापान, जर्मनी जस्ता विकसित देशहरूको विकासको कारण नै उद्यमशीलता बनेको छ। उद्यमीहरू सधैं केही काम गरौं भन्ने खालका सक्रिय जाँगरिलो र अभिलाषा भएका हुन्छन् फलस्वरूप तिनीहरूले श्रम, पूँजी, प्रविधि तथा प्राकृतिक साधन स्रोतको पूर्ण उपयोग गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछन्। विकास भन्ने कुरा त्यसै आँगनमा आउँदैन। त्यसलाई विकासको संवाहक (Agent)चाहिन्छ। त्यस्तो संवाहक नै उद्यमी हो। उद्यमीले सधैं अवसरहरूको खोजी गरिरहन्छ। उसले ती कुराहरू देख्दछ, जो अरुले देख्दैनन्। त्यसपछि त्यस्ता अवसरहरूलाई मुनाफामा परिणत गर्ने प्रयत्न उसले गर्दछ। सबैभन्दा ठूलो कुरा त उसले उत्पादन वा सिर्जना गर्दछ। नयाँ उद्यमीको प्रवेशबाट उत्पादन वृद्धि हुने, उत्पादन वृद्धिबाट सम्पूर्ण आर्थिक गतिविधि बढ्ने र यसबाट उद्योग व्यवसायको बचत वृद्धि हुने अनि सो बचत पुनर्लगानी (reinvestment) भईकन उत्पादन वृद्धिको प्रक्रिया अझ तीव्र हुने हुँदा उद्यम (enterprise) को मूल्य वृद्धि हुन जान्छ। यस प्रक्रियाबाट बजारमा शेयरको मूल्य बढ्न जान्छ र यो निरन्तर कायम रहने प्रक्रिया हो।

नवप्रवर्तनका स्रोतहरू

अलमल, असामञ्जस्यता, अस्पष्टता, खोट, गुनासो, अवरोध वा अन्य कुनै समस्या नै नयाँ खोज वा सिर्जनाको प्रयोग गर्ने अवसर हो। यदि सबै थोक राम्ररी सिधा रेखामा सरल ढंगले चलिरहेको छ र कुनै प्रतिस्पर्धीले टक्कर दिएको छैन भने त्यहाँ नयाँ

कुराको खोजी वा प्रयोग नै हुँदैन । कतिपयले प्रतिभालाई सिर्जनाको स्रोत मानेका छन् । प्रतिभा जन्मजात हुन्छ भन्ने एकथरि को बुझाइ छ । उनीहरूको बुझाइमा प्रतिभा बाहिरबाट थोपनी वा शिक्षालयमा सिक्न सिकाउन सकिन्छ । तर राष्ट्रिय प्रतिभाहरूको योजनाबद्ध व्यवस्थापनबाट नयाँ खोज वा आविष्कार गर्ने वैज्ञानिकहरू उत्पादन हुन्छन् । यसको लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरको सुविधासम्पन्न अनुसन्धान वा आविष्कार केन्द्रहरूको स्थापना र सञ्चालन गर्नुपर्दछ । नयाँ खोज वा आविष्कार रातारात हुने कुरा होइन । यसले निरन्तरको लामो समय र श्रम माग गर्छ । प्रतिभाहरूको पहिचान, उचित संरक्षण, सम्मान, कर, विकास गर्ने प्रतिभा व्यवस्थापन चक्रका प्रत्येक चरण नवप्रवर्तन र सिर्जनशीलताको विकासको लागि महत्वपूर्ण हुन्छन् ।

सामान्यतया, जहाँ समस्या वा गुनासो छ, अवसर त्यही लुकेको हुन्छ । यस्ता अवसरहरू खोज्न टाढा भौतारिनु पर्दैन । पिटर ड्रकर (Peter Drucker) को भनाइमा अधिकांश नवप्रवर्तनीय व्यावसायिक विचारहरू प्रक्रियागत विश्लेषणको माध्यमबाट प्राप्त हुन्छन् । उनले प्रस्तुत गरेका नवप्रवर्तनका सातवटा स्रोतहरू निम्न बमोजिम छन ।

- क. **अनपेक्षित घटना (Unexpected Occurences):** वस्तु तथा सेवाको अनपेक्षित रूपमा उच्च माग गर्ने प्रयोगकर्ताको पहिचान, अवलोकन र विश्लेषण गरी त्यसको आधारमा नयाँ स्थान, नयाँ विधि र नयाँ प्रयोगकर्ताको खोज गर्न सकिन्छ ।
- ख. **असंगतिहरू (Incongruities):** सार्वजनिक रूपमा वाचा वा घोषणा गरेको भन्दा फरक आकार, प्रकार, मूल्य वा गुणस्तरको वस्तु तथा सेवाको वितरण भएको छ, छैन पत्ता लगाई त्यस्ता असंगतिहरू हटाउनुपर्छ । यसको लागि वस्तु तथा सेवा प्रवाहको निरन्तर अनुगमन गरेर मौजूदा असंगतिहरू पहिचान गरी तिनको सुधार गर्न, प्रयोगकर्ताबाट प्राप्त गुनासोहरू गम्भिरतापूर्वक सम्बोधन गर्नु, प्राविधिक त्रुटि वा चुहावटमा कमी ल्याउनु वा जानाजान असंगतपूर्ण कार्य गर्ने कर्मचारीहरू पहिचान गरी कानून बमोजिम कारवाही गर्नु पनि व्यवस्थापकीय हिसाबले नवप्रवर्तनका काम हुन सक्छन् । यस्ता सामान्य खालका कार्यहरू समेत छरितो ढंगले सम्पादन गर्न सकिन्छ ।
- ग. **प्रक्रियागत आवश्यकता (Process Needs):** वस्तु तथा सेवाको उत्पादनदेखि वितरणसम्मका हरेक प्रक्रियाहरूलाई मिहीन ढंगले केलाएर परिमार्जनको सम्भावना भएका चरणहरूमा सुधार वा स्तरबृद्धि गर्न सकिन्छ ।
- घ. **उद्योग र बजार परिवर्तन (Industry and Market Changes):** हरेक स्थानमा नयाँ मार्ग वा नयाँ तरिकाको सम्भावना रहन्छ । ग्राहकको माग केमा र कहाँ छ ? आफ्ना समकक्षीहरूले के कस्ता नयाँ सुरुवातहरू अवलम्बन गरेका छन् ? नवप्रवर्तन गर्नको लागि यस्ता प्रश्नहरूको जवाफ खोजी गर्ने आफ्नो विषय क्षेत्रमा विकसित नयाँ सिद्धान्त र अवधारणाहरूको बारेमा जानकारी राख्नुपर्छ ।
- ङ. **जनसंख्या संरचनाको परिवर्तन (Demographic Changes):** परिवर्तित जनसंख्या संरचनाले कुनै पनि विषय क्षेत्रको भविष्य प्रक्षेपण गर्नको लागि विश्वसनीय आधार प्रदान गर्छ । त्यसैगरी, बढ्दो मोटोपन, लामो आयु, घनाबस्तीहरूले थुप्रै नवप्रवर्तनीय अवसरहरू सिर्जना गरेका छन् किनभने मानिसको संख्या वा जमघट र जनसंख्याको माग वा आवश्यकता नै बजार हो ।
- च. **उच्च चेतनास्तर वा सोचाइमा परिवर्तन (Change in Perception):** समाजको चेतनास्तर र सोचाइमा आएको परिवर्तनलाई बुझेर समयसापेक्ष ढाँचा, शैली र प्रविधि आत्मसात गरेर थप विशेषतासहित वा नयाँ वस्तु तथा सेवाको विकास र विस्तार गर्न सकिन्छ ।
- छ. **नवीन ज्ञान (New Knowledge):** प्रविधिको विकासले सर्वत्र नयाँ नयाँ वस्तु तथा सेवाको लागि सम्भावनाको ढोका खोलिदिएको छ । यद्यपि, नयाँ ज्ञानको सिर्जना भएपछि त्यसलाई उपयोगयोग्य प्रविधिमा विकास गर्न र प्रयोगकर्तासम्म पु-याउन लामो समय लाग्न सक्छ । (स्रोत: लोक बहादुर खत्री, नवप्रवर्तनको परिचय, विकास (VIKAS), A Journal of Development, वर्ष ३७, अंक १, २०७७, आश्विन, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं नेपाल, पेज नं. ४५—४६) ।

विकासमा उद्यमशीलताको आवश्यकता तथा महत्व

नयाँ उद्यम संस्थापनाको क्रममा उत्पादन क्षेत्र, बजार क्षेत्र वा वस्तु क्षेत्रमा नयाँ खोजहरूको सम्भावना रहेको पाइन्छ। किनभने एक जना उद्यमीले सम्पूर्ण बजारको कुनै शोषण नगरिएको (Unexploited) क्षेत्रलाई नै शोषण गरेर व्यवसायको सुरुआत गर्ने कुरा सोच्दछ। हालसम्म प्रयोग नभएका कच्चा पदार्थ प्रयोग गरेर वा हालसम्म प्रयोग नभएको उत्पादन विधि प्रयोग गरेर वा हालसम्म प्रवेश नगरिएको बजार प्रवेश गरेर नै नयाँ व्यवसाय सञ्चालन गर्नुपर्दछ। उद्यमशीलता (Entrepreneurship) को माध्यमबाट नयाँ उद्यमीको प्रवेश हुने हुँदा दीर्घकालसम्म बजारमा टिकी राख्नका लागि पनि उत्पादनको गुणस्तरमा वृद्धि हुनुपर्दछ। तसर्थ यस प्रक्रियाबाट आम उपभोक्तालाई फाइदा पुग्दछ। उद्यमशीलताको विकासबाट समाजमा छरिएर रहेको बचत (Savings)सङ्कलन भई उद्योग व्यवसायमा लगानी हुन जान्छ। त्यस्तै यस्तो लगानी मानव श्रमसाधन विकासमा समेत खर्च गरिन्छ। अर्कोतिर अभावग्रस्त क्षेत्र (Scarce areas)मा समेत स्रोत परिचालन हुन जान्छ। यी सम्पूर्ण आर्थिक क्रियाकलापबाट थप उत्पादन भई समाजको आवश्यकता पूरा हुन जान्छ। नयाँ व्यवसायको सञ्चालनसँगै यसको असफल हुने सम्भावना पनि गाँसिएको हुन्छ। कुनै व्यवसाय सफल नै हुन्छ भन्ने प्रत्याभूति कसैले दिन सक्दैन। कतिपय जोखिमहरू उद्यमीको आफ्नै ज्ञानको कमीबाट सृजित हुन्छन् भने कतिपय अन्य बाहिरी कारणबाट पनि हुन सक्दछ।

महिलावर्गको व्यवसाय क्षेत्रमा प्रवेश विकासशालि देशहरूमा वास्तवमा नयाँ कुरा हो। यस वर्गलाई जहिले पनि घरको पखर्दालभित्र मात्र सीमित राखियो। धेरै अवसर एवं पहुँचबाट महिलालाई अलग्गै राख्दै आइएको छ। आजको खुल्ला अर्थनीति एवं महिला अकारको कुरा गर्ने समेत महिलालाई उक्त घेराबाट बाहिर ल्याउन सकेको पाइँदैन। किनभने हिजोआजका गैरसकारी संस्था वा सरकारी निकायबाट समेत महिलालाई दिइने अभिमुखीकरण तालिमहरू अधिकांश घर व्यवस्थापन (Home management), परिवार पोषण र स्वास्थ्य (Family nutrition and health), सिलाई-बुनाइ (Sewing-knitting) वा गलैँचा बुन्ने (Carpet weaving) जस्ता क्षेत्रमा सीमित हुने गर्दछन्। (स्रोत: डा.खगेन्द्र आचार्य, उद्यमशीलता विकास (Entrepreneurship Development), एम.के.पब्लिसर्स, काठमाडौं, नेपाल, संस्करण २०६०, पेज नं. ५०)। परम्परागत पश्चिमा समाजले पनि महिलालाई तीन पी (3 Ps)अचार (Pickles), मसाला (Powder) र पापड (Papad) मा सीमित राखेको कुरा स्वीकारेको छ। यसबाट महिलाको कार्य क्षेत्र घरभित्रका भान्सामा सीमित गरेको पाइन्छ। महिला विकासको वर्तमान अवस्थामा त्यो समाजले महिलालाई 3Ps बाट 3Es मा रुपान्तरण गरिसकेको दावी गरेको छ। 3Es भन्नाले अब महिलाको कार्य क्षेत्र Engineering, Electronics र Energy सम्म पुगेको त्यस समाजको दावी छ। हाम्रो जस्तो अल्पविकसित समाजका महिलावर्ग तुलनात्मक रुपमा उक्त अवस्थाबाट धेरै पछाडि रहेका छन्।

नेपालमा नवप्रवर्तन-केन्द्रित स्टार्टअपलाई अघि बढाउन अनुसन्धान तथा विकासमा लगानी अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ। तर, यस क्षेत्रमा पर्याप्त सहयोग र वित्तीय स्रोतको कमीले उद्यमीलाई नयाँ प्रविधि खोज्न वा अत्याधुनिक समाधान विकास गर्न अवरोध पु-याउँछ। विश्वविद्यालय, अनुसन्धान संस्था र उद्योगबीचको सहकार्य कमजोर हुँदा नवप्रवर्तनशील उद्यमीले आवश्यक ज्ञान र स्रोत प्राप्त गर्न सक्दैनन्। अप्रयाप्त निर्गमन अवसर पनि अर्को समस्या हो। नेपालमा उद्यमीहरूले आफ्नो व्यवसायबाट बाहिरिने वा लगानी फिर्ता गर्ने अवसर पाउन ठूलो कठिनाई भोग्छन्। मर्जर, अधिग्रहण वा प्रारम्भिक सार्वजनिक प्रस्तावजस्ता विकल्प भए पनि समय-समयमा नीति-नियम परिवर्तन हुँदा उद्यमीले चाहेको बेला व्यवसायबाट बाहिर निस्कन कठिन छ। उद्यमीले वित्तीय चुनौती सम्बोधन गर्न विभिन्न स्रोतबाट पुँजी जुटाउने उपाय अपनाउन सक्छन्। प्रारम्भिक चरणमा आफ्नै स्रोत प्रयोग गर्ने, परिवार वा साथीहरूबाट लगानी खोज्ने, जोखिम पुँजी संस्थाबाट पुँजी आकर्षित गर्ने, साथै सरकारी अनुदान वा ऋणजस्ता विकल्प उपयोग गर्न सकिन्छ हालै नेपालमा पनि जस्तै मोडेलमा आधारित इन्भेस्टर कम्पनीहरू सक्रिय हुँदै गएका छन्, यी कम्पनीहरूले नयाँ व्यवसाय र स्टार्टअपलाई सहयोग गरिरहेका छन्। यसका अतिरिक्त राम्रोसँग तयार गरिएको व्यावसायिक योजना प्रस्तुत गर्ने र स्पष्ट रूपमा नाफा कमाउने मार्ग देखाउन सक्ने उद्यमीले बाह्य लगानी सुरक्षित गर्ने सम्भावना बढाउँछन्। राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई नवप्रवर्तनमा आधारित स्टार्टअप उद्यममा लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्नका साथै यस्ता उद्यमलाई कर्जा प्रवाहमा सरलीकरण गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नपने कुरा जोड्दै आएकोले यसले पनि केही सहज बनाउनेछ।

नवप्रवर्तन एउटा व्यावसायिक कार्य हो। नवप्रवर्तनमा कुनै पनि वस्तु वा सेवाको पूर्वउत्पादनदेखि उपभोक्तासम्म पुग्ने चरणहरूमा ग्राहकको दृष्टिकोणबाट मूल्यांकन गरेर सुधार वा परिमार्जन गरिन्छ। यसबाट सिधै नाफा र कार्यदक्षताको साथै ग्राहकको सन्तुष्टि र समग्र व्यवसायको प्रभावकारिता बृद्धि हुन्छ। आफ्नो वस्तु वा सेवालाई प्रतिस्पर्धीहरूबीचमा प्राथमिकरूपले फरक देखाउने विधि नै नवप्रवर्तन भएकोले आधुनिक बजारीकरणको युगमा यस अवधारणाको विशिष्ट महत्व रहेको छ। बृहत् राष्ट्रिय दृष्टिकोणबाट नवप्रवर्तनलाई आर्थिक बृद्धिको आधारशीला मानिन्छ। यसैको आधारमा विश्वव्यापी प्रतिस्पर्धा स्तर निर्धारण गरिन्छ। सुक्ष्म दृष्टिकोणमा, एउटा संगठन वा कम्पनीको उत्पादन, बिक्री वा नाफा, ख्याति र दिगोपना नवप्रवर्तनमा गरिएको लगानीमा निर्भर हुन्छ।

नवप्रवर्तन आधुनिक जीवनको अंग बनिसकेको छ। अचेल सबैलाई स्मार्ट बन्नुपर्छ। पुरानो चिज त्याग्ने र नयाँ कुरा अंगाल्ने फेसन सर्बत्र फैलिएको छ। सबै व्यक्ति वा संगठन नवप्रवर्तनको मामिलामा अगाडि रहन चाहन्छन्। सार्वजनिक सेवा होस् वा निजी व्यवसाय, आधुनिक व्यवस्थापनको क्षेत्रमा दैनिक परिवर्तनहरू आइरहने हुनाले आफ्नो विषयक्षेत्रको महत्व र सान्दर्भिकता स्थापित गरी प्रतिस्पर्धी रहिरहनको लागि हरेक परिवर्तनहरूलाई आत्मसात गर्नुको विकल्प छैन। नयाँ प्रविधि, नयाँ प्रवृत्ति र नयाँ अवधारणाहरूसँग हरेक संगठन अद्यावधिक भईरहनुपर्छ। सुधार निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो, एक दिन वा एक पटक सुधारको कार्य गर्दा सधैंको लागि पुग्दैन। ग्राहकलाई अधिकतम सन्तुष्टि प्रदान गर्न र त्यो सन्तुष्टिको स्तरलाई सदैव कायम राखिराख्नको लागि कुनै पनि क्षेत्रको संगठनले आफ्ना वस्तु तथा सेवाको उत्पादनदेखि वितरणसम्मका चरणहरूमा नयाँ नयाँ विशेषताहरू थपघट एवं स्तरोन्नति गर्नको लागि रणनीतिक नवप्रवर्तनको कार्ययोजना बनाएर कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। यिनै सुधार, स्तरोन्नति र नयाँ विचार वा विधिको प्रयोग गरी नवप्रवर्तनले व्यवस्थापनलाई आधुनिक तथा समयसापेक्ष बनाउन मद्दत गर्छ।

नवप्रवर्तन (इनोभेसन) र उद्यमिता (एन्टरप्रेन्योरसिप) : युवा सिर्जनशील, जोखिम लिने क्षमतायुक्त र नयाँ विचारहरू प्रति उत्साही हुन्छन्। सूचना प्रविधि (आईसीटी), कृषि प्रविधि (एग्रीटेक), शैक्षिक प्रविधि (एडटेक), स्वास्थ्य प्रविधि (हेल्थटेक), हरित ऊर्जा, सिर्जनात्मक उद्योग (क्रिएटिभ इन्डस्ट्रिज) र पर्यटन जस्ता क्षेत्रहरूमा युवा उद्यमीहरूले नवीनतम सोच र प्रविधिको प्रयोग गरी नयाँ व्यवसायिक मोडेलहरू सिर्जना गर्न सक्छन्। यसको साथसाथै स्टार्टअप संस्कृतिलाई बढावा दिँदै गरेको अवस्थामा, युवा उद्यमीहरूले नयाँ रोजगारीको सिर्जना गर्ने, आयात निर्भरता घटाउने र नेपाली उत्पादनहरू विश्व बजारसम्म पुऱ्याउने काम गर्न सक्छन्। उदाहरणका लागि, डिजिटल भुक्तानी प्रणाली, इ-कमर्स प्लेटफर्म, प्रविधि आधारित कृषि, स्मार्ट पर्यटन सेवाहरू आदिले अर्थतन्त्रमा गतिशीलता ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नरहेका छन्। युवा उद्यमीहरू नै भविष्यको रोजगारदाता हुने सम्भावना राख्छन्। उत्पादनशील श्रमशक्ति (प्रोडक्टिभवर्कफोर्स) : आर्थिक वृद्धिको लागि उत्पादकशील श्रमशक्ति अत्यावश्यक छ। युवाहरू नयाँ प्रविधि र कौशल सजिलै सिक्न सक्छन् र कार्यस्थलमा प्रयोग गर्न सक्छन्। कृषि, उद्योग, निर्माण, सेवा, आईटी जस्ता विभिन्न क्षेत्रहरूमा युवा श्रमिकहरूले उत्पादकता वृद्धि गर्न मद्दत पुऱ्याउँछन्। तर, यसको लागि उनीहरूले बजारमा माग भएका कौशलहरू (मार्केट-रिलेभेन्ट स्किल्स) सिक्नुपर्छ। विज्ञान, प्रविधि, इन्जिनियरिङ, गणित, वित्त, प्रबन्धन, भाषा, र. सिर्जनात्मक कलाजस्ता क्षेत्रहरूमा युवाहरू कौशल अर्जन गरेमा उनीहरूको उत्पादकत्वमा वृद्धि हुनेछ। त्यसले देशको आर्थिक उत्पादन र प्रतिस्पर्धात्मकतामा सीधा योगदान पुऱ्याउँछ।

सोह्रौँ योजना पञ्चवर्षीय (२०८१/८२-२०८५/०८६) योजनामा उद्यमशीलता विकास कार्यक्रम

सोह्रौँ योजनामा आर्थिक वृद्धिका सूचकहरू यसप्रकार छन्। आर्थिक कुल गार्हस्थ्य वृद्धि दर ३९ बाट ७३, प्रतिव्यक्ति आय करिब १४०० बाट अधिकतम २४१३ अमेरिकी डलर पुऱ्याउने गरिबी दर २०.३ बाट १२ प्रतिशतमा र बेरोजगारी दर ११.५ बाट ५ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य लिइएको छ। साथै प्रति वर्ष १.२ लाख रोजगारी सिर्जना गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। यी लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि सोह्रौँ योजनामा उद्यमशीलता प्रवर्द्धनका निम्नलिखित कार्यक्रमहरू समावेश गरिएको छ।

नवप्रवर्तन र स्टार्टअप प्रवर्द्धन: योजनाअनुसार युवाहरूका लागि उद्यमशीलता अभियान चलाईने व्यवसायिक शैक्षिक संस्था र इन्क्युबेटरहरूसँग सहकार्य गरिने लक्ष्य राखेको छ।

निजी क्षेत्रको लगानी वृद्धि: निजी क्षेत्रको योजना लक्ष्य पुरा गर्ने महत्वपूर्ण स्रोत मानिएको छ । यसले उद्यमशीलताको अवसर र रोजगारी सिर्जना गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

सुलभ ऋण सुविधा: माइक्रोफाइनान्स तथा अन्य साना उद्यमीहरूलाई ऋण पुनर्संरचना र सस्तो ऋणमा पहुँच दिने व्यवस्था गरिने भनिएको छ ।

सीप विकास र रोजगारी सिर्जना: रोजगारीमा आधारित शिक्षा, सामाजिक समावेशी सीप विकास कार्यक्रमहरू बढाउने, युवाहरूको उद्यमशीलता बढाउने क्षेत्रमा काम गर्ने ।

उद्यमशीलता विकासमा देखिएका चुनौतीहरू तथा समस्या समाधानका उपायहरू:

नेपालमा रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता प्रवर्द्धनका लागि विभिन्न नीतिहरू बनाइएका छन्, तर ती नीतिहरू बीचको समन्वयमा असामञ्जस्यता छ । यसले कार्यान्वयन प्रक्रियामा अवरोध उत्पन्न गरिरहेको छ । विशेष गरी, रोजगारी नीति, उद्यमशीलता प्रवर्द्धन नीति र आर्थिक नीति बीच स्पष्ट समन्वयको कमीले चुनौती ल्याएको छ । यसका कारण, एकै समयमा कतिपय नीतिहरू एक-अर्कासँग मेल नखाई समस्यामा परिणत भएको छ । (नेपाल सरकारको रोजगारी नीति, २०७४ र उद्यमशीलता प्रवर्द्धन नीति, २०७५ बीचका फरेक दृष्टिकोण र प्राथमिकताले नीतिगत अत्सामञ्जस्यता सिर्जना गरेको छ । यी नीतिहरूले एक-अर्कासँगको मेलमिलापमा कमी राखेको छ जसले गर्दा कार्यान्वयनमा कठिनाई आएको छ । नीति निर्माणको क्रममा, सरकार र अन्य सरोकारवालाहरू बीचको संवाद र सहकार्यको कमीले ती नीतिहरूलाई प्रभावकारी बनाउन समस्या उत्पन्न भएको छ । यसका कारण, रोजगारी सिर्जनामा थप सुधार र उद्यमशीलता प्रवर्द्धनमा नयाँ उपायहरू लागू गर्न ढिलाई भईरहेको छ । रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता विकासमा अर्को प्रमुख चुनौती वित्तीय र प्राविधिक सीपको अभाव हो । नेपालका अधिकांश उद्यमी र व्यवसायीहरूलाई वित्तीय स्रोतहरूको पहुँचमा समस्या छ । छोटो समयमै ऋण लिन सक्ने अवसरहरूको अभावले उद्यमीलाई आफ्ना योजनाहरू कार्यान्वयन गर्न कठिन बनाउँछ ।

सर्वप्रथम, निजी क्षेत्रलाई अनुसन्धानमा लगानी गर्न आकर्षित गर्ने नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्नेछ भने सार्वजनिक क्षेत्रका संस्थालाई नवप्रवर्तनीय संगठन (Innovative Organization) मा रूपान्तरण गर्ने हो भने त्यसको लागि सम्बन्धित विषयक्षेत्रमा व्यावसायिक विज्ञता हासिल गरेको कुनै वैदेशिक रणनीतिक साझेदार छनौट गरी सम्झौता गर्नुपर्दछ । नवप्रवर्तनका कार्यमा वित्तीय स्रोत खेर जाने, ख्यातीमा आँच आउने, सकारात्मक प्रभाव नपर्न सक्ने र अन्य भौतिक हानि नोक्सानी हुन सक्ने जस्ता नकारात्मक परिणाम आउने सम्भावना रहन्छ । जोखिम नलिने, पदसोपानमा आधारित, नियन्त्रणमुखी परम्परा संस्थागत भएको संगठनले कुनै परिवर्तन वा नयाँ कार्यशैली स्वीकार गर्न सक्दैन । बेलोचदार संगठनमा जोखिम मोल्ने साहस हुँदैन । नवप्रवर्तनले अल्पकालीन जोखिम लिन सक्ने, छिटो निर्णय गर्ने लचकदार संगठनको माग गर्दछ । नेपालले मौजुदा सरकारी अनुसन्धान संस्थाको संरचना र कार्यपद्धतिमा आमूल सुधार गर्नुपर्छ । वित्तीय जोखिमलाई नवप्रवर्तनको नजरबाट हेर्नुपर्छ । ढिलै किन नहोस्, नवप्रवर्तनले लागतप्रभावी नतिजा प्रदान गर्छ । नवप्रवर्तनको सुरुवाती परीक्षण लागत खासै ठलो हुँदैन । नवीन खोज नगरी पुरानै अवधारणामा काम गर्नाले स्रोतको ठूलो अंशखेर जान्छ । त्यसैले हरेक क्षेत्रको अनुसन्धान र परीक्षणमा निरन्तर लगानी बढाउनुपर्छ । नयाँ विभाग वा शाखा खडा गरी आवश्यक बजेट र केही कर्मचारी खटाउँदैमा त्यस्तो विभागले फटाफट नवप्रवर्तनको काम गरेर दिन सक्दैन । नवप्रवर्तनको प्रारम्भिक विचार लागू गर्दा त्यसलाई राम्ररी परीक्षण गर्ने, उपयुक्त ढाँचा निर्माण गर्ने, निरन्तर अनुगमन तथा मापन गर्ने लगायतका कार्यहरू गर्नुपर्छ । यो लामो र प्राविधिक जनशक्तिले धेरै पटक दोहोर्‍याएर परीक्षण गर्नुपर्ने विधि हो । वर्तमान संरचना र प्रणालीले अपेक्षा गरे जस्तो ठ्याक्कै पूर्वनिर्धारित नतिजा नआउन पनि सक्छ । नवप्रवर्तन भनेको नयाँ आविष्कार समेत हो । त्यसैले यसलाई कार्यसञ्चालन ढाँचाको दृष्टिकोणले विश्लेषण गर्न मिल्दैन । यसलाई नवप्रवर्तनकै नजरले हेर्नुपर्छ ।

निष्कर्ष

अहिले युवाहरु माझ एउटा समस्या देखिन्छ, उनीहरु नेपालमा रोजगारी छैन भनिरहन्छन्, तर रोजगारीको अवसर भने देख्दैनन्। नेपालमा रोजगारी नै रोजगारी छ। कृषि क्षेत्रमा ठूलो रोजगारीको अवसर छ। कृषियोग्य जमिन बाँझो भएर बसेको छ। परम्परागत ढङ्गले युवाहरुले कृषि गर्न नचाहेपनि आधुनिक तरिकाले कृषि गर्न सकिन्छ। अहिले आएका प्रविधिको प्रयोग गरेर कसरी व्यवसाय गर्न सकिन्छ भन्नेतर्फ युवाहरुको ध्यान जान जरुरी छ। आफ्नो क्षेत्रमा के स्रोतहरु महजै उपलब्ध छ, त्यसलाई प्रयोग गरेर के के गर्न सकिन्छ भन्ने हेर्नु पर्छ। अहिले प्रविधिको विकाससँगै एआईले नै कस्तो खालको स्रोतले के के गर्न सकिन्छ भने सहजै जानकारी दिन्छ। त्यसको उपयोग गर्न सक्नुपर्छ। यसको अलावा कृषिकर्म गरेर एउटा मात्र कृषि उपज निकालेर हुँदैन। त्यसमा मूल्य शृंखला कसरी वृद्धि गर्ने र थप उपयोगी बनाउनेतर्फ हेर्नु पर्छ। उदाहरणको लागि धानको मात्र मूल्य धेरै हुँदैन, न त्यसलाई चामल बनाउँदा मूल्य शृंखला वृद्धि भयो, न चामललाई पकाएपछि फेरि मूल्य शृंखला वृद्धि भयो, यसरी प्रोडक्टमा भ्यालु एड गर्दै जानुपर्छ।

स्टार्टअप उद्यम कर्जा कोष कार्यविधि कार्यान्वयनमा आएको २ वर्ष भएको छ। चालु आर्थिक वर्षका लागि सरकारले बजेटमार्फत नै स्टार्टअप कर्जा कार्यक्रम अन्तर्गत ७३ करोड रुपैयाँ विनियोजन गरेको छ। अहिले विगतको सिकाईबाट चालु आर्थिक वर्षमा स्टार्टअप कर्जा कार्यक्रम कसरी प्रभावकारी बनाउने भन्ने सन्दर्भमा नयाँ कार्यविधिको तयारी पनि अघि बढिसकेको छ। यिनै विषयमा हामीले औद्योगिक व्यवसाय विकास प्रतिष्ठानका कार्यकारी निर्देशक उमेश कुमार गुप्तासँग कुराकानी गरेका छौं।

दुई आर्थिक वर्षमा जम्मा ७६५ वटा प्रस्तावले कर्जा पाएका छन्। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा १६५ प्रस्तावकले कर्जा प्राप्त गरेका थिए।

आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा ६ सय प्रस्तावकले ८८ करोड बराबरको कर्जा प्राप्त गरेका छन्। पहिलो वर्षको तुलनामा दोस्रो वर्ष कर्जा प्राप्त गर्ने प्रस्तावकको संख्या निकै बढेको स्थिति छ। स्टार्टअप कर्जा पाउनका लागि विभिन्न योग्यता तथा मापदण्डहरु तोकिएका छन्। कार्यविधिमा यसबारे स्पष्टरूपमा खुलाईएको छ। कार्यविधि बमोजिम कर्जा प्राप्त गर्न उद्यम व्यवसाय दर्ता भएको १० वर्ष ननाघेको हुनुपर्छ, प्राइभेट फर्म, साझेदारी फर्म, कम्पनी वा सहकारी संस्था उद्योगको रूपमा उद्योग दर्ता गर्ने निकायमा दर्ता भएको हुनुपर्छ। उद्यम व्यवसाय स्थापना भएपछिको कुनै पनि आर्थिक वर्षमा वार्षिक कारोबार १५ करोड रुपैयाँ नाघेको हुनु हुँदैन। सञ्चालित उद्यम व्यवसाय नगाभिई वा नटुक्रिई नयाँ उद्यम व्यवसायका रूपमा सुरु गरेको हुनुपर्छ। नवीन एवम् सिर्जनशील सोचलाई उद्यम व्यवसायको रूपमा रूपान्तरण गरी तीव्र वृद्धिको सम्भावना भएको पनि हुनुपर्छ भन्ने कार्यविधिमा नै उल्लेख छ। क्षेत्रगत रूपमा भन्दा, कृषि, सिँचाई तथा पशुपन्छीमा आधारित उद्यम, उत्पादनमूलक उद्यम, वन (जडीबुटी, वन पैदावार) मा आधारित उद्यम, पर्यटन प्रवर्द्धन तथा मनोरञ्जन र अतिथि सत्कारसँग सम्बन्धित उद्यम, विज्ञान, प्रविधि, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा आधारित उद्यम, मानव स्वास्थ्य सेवासँग सम्बन्धित उद्यम र शिक्षा तथा शिक्षण सिकाईसँग सम्बन्धित उद्यमले कर्जा पाउन सक्छन्।

नेपालमा रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता प्रवर्द्धनका लागि हालसम्म अवलम्बन गरिएका आर्थिक नीतिहरूले केही सकारात्मक प्रभाव पारेका छन्, तर तिनको प्रभावकारिता र कार्यान्वयनमा उल्लेखनीय सुधारको खाँचो छ। राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१, लघु तथा मझौला उद्यम नीति र महिला तथा युवा उद्यमशीलता प्रवर्द्धन कार्यक्रमहरूले रोजगारीका अवसरहरू विस्तार र उद्यमशीलता विकासमा योगदान पुऱ्याएका छन्। यद्यपि, नीतिगत असामञ्जस्यता, वित्तीय स्रोत र प्राविधिक सीपको अभाव, लगानीमैत्री वातावरणको कमी र अनौपचारिक क्षेत्रको बाहुल्यताले यी प्रयासहरूलाई सीमित बनाएका छन्। पाँचौँ श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०२२ ले युवा बेरोजगारी दर ३५% रहेको देखाएको छ, जसले नीतिहरूलाई समसामयिक र प्रभावकारी बनाउनुपर्ने आवश्यकता उजागर गर्छ। अन्तर्राष्ट्रिय उदाहरणहरू, जस्तै दक्षिण कोरियाको स्टार्टअप र लघु उद्योग प्रवर्द्धन मोडलबाट सिक्ने नेपालले प्रविधिमा आधारित उद्यम, सीप विकास र वित्तीय पहुँचमा सुधार गर्नुपर्छ। साथै, शिक्षा प्रणालीलाई श्रम बजारको माग अनुसार सुधार गरी सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गर्नु, महिला र सीमान्तकृत समुदायलाई लक्षित विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन

गर्नु र नीति कार्यान्वयनमा सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गर्नु अपरिहार्य छ । समावेशी, दिगो र लगानीमैत्री नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनले मात्र नेपालमा रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलताको दीर्घकालीन विकास सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।

सहायक ग्रन्थहरू:

- देवेन्द्र रमण खनाल, युवाहरूमा नवप्रवर्तनको सौँच ल्याउनु जरुरी छ, Business Pana, volume 2, Issue 1, Bhadra 2082, page no.17-19
- बाबुकाजी कार्की, उद्यमशीलता विकासको महत्व, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक, असोज २०, २०८२)
- P. shrestha उद्यमशीलता विकास (Entrepreneurship Development), MBS Second Year, Samjhana Publication Pvt.Ltd, Campus Road, Minbhawan, Kathmandu, Nepal, Seventh Revised as per new course 2067.
- सुशिल भक्त माथेमा, मनोज भट्टराई, उद्यमशीलता विकास (Entrepreneurship Development), धौलागिरी बुक्स एण्ड स्टेशनरी, पुतलीसडक, काठमाडौं, दोस्रो संस्करण २०६२।
- बैकुण्ठ प्रसाद भुसाल, उद्यमशीलता एवं साना व्यवसाय व्यवस्थापन (Entrepreneurship and small business management) -वि.वि.एस तेस्रो वर्ष), ज्ञानकुञ्ज पुस्तक पसल, कीर्तिपुर, काठमाडौं, प्रथम संस्करण २०६२ ।
- डा.श्याम जोशी, उद्यमशीलता विकास(Entrepreneurship Development), तलेजु प्रकाशन, चित्तधरमार्ग, भोटाहिटी, काठमाडौं, वर्तमान संस्करण २०६१ ।
- डा.रविन सुवेदी, नेपालमा उद्यमशीलता विकास : चुनौती र समाधान, कारोबार, फागुन ७, २०८२ ।
- रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता प्रवर्द्धनका लागि आर्थिक नीतिहरूको समीक्षा, विकास, वर्ष ४१, अंक २, २०८२ जेठ, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- डा.उदय राज रेग्मी, नवीन गौतम, ग्रामीण बजारशास्त्र र उद्यमशीलता विकास (Rural Marketing and Entrepreneurship Development), क्षितिज प्रकाशन, कीर्तिपुर, काठमाडौं, प्रथम संस्करण २०६१ ।

संविधानमा लेखिएको नैतिक पाठ

लक्ष्मी विलास कोइराला*

विषय प्रवेश:

देशमा सुशासन, विकास र समुन्नति हासिल गर्नका लागि संविधानले आधारभूत रूपमा नैतिकताको व्यवस्था गरेको छ । नैतिकता व्यक्तिको व्यवहारलाई सही मार्गदर्शन गर्ने मूल्य मान्यता र सिद्धान्तहरूको सँगालो हो । नैतिक नियमले सँधै व्यक्तिको ईमानदारिता खोजी गर्दछ । संविधान देशको मुल कानून मात्र नभएर शासन सञ्चालनको मेरुदण्ड पनि हो । नैतिक शासन प्रणाली प्रवर्द्धनको आधार हो । संविधानले सरकारका अंगहरूले स्वतन्त्र रूपमा कार्य गर्न सकून भनेर पृथकीकरण गरेको छ । सरकारका अंगहरू छाडा र अनैतिक नहोउन् भनेर एकआपसमा नियन्त्रण र सन्तुलनको व्यवस्था पनि गरेको छ । संविधानले प्रस्तावनामा वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक लैंगिक विभेद अन्त गरी बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, प्रेस स्वतन्त्रता, आवधिक निर्वाचन, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका, कानूनी राज्यको अवधारण लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य, मान्यता र नैतिकताको पाठ लेखी नागरिकको दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पुरा गर्ने संकल्प गरेको छ ।

नागरिकको लागि कानूनी समानताको हक, स्वतन्त्र प्रेसको लागि सञ्चारको हक, प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयमा सूचना माग्ने र पाउने हक तथा प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय (सार्वजनिक वा निजी) वस्तुसेवा प्राप्त गर्ने हक संविधानमा सुरक्षित छ । देशको लागि नैतिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने र सुशासनको प्रत्याभूत दिने व्यवस्था राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वले गरेको छ । संविधान नैतिक शासन, विधिको शासन, पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र नैतिक न्याय निरूपण प्रणाली प्रवर्द्धन गर्न प्रतिबद्ध छ ।

विधिको शासन

संविधान र अन्तरगत बनेका कानूनहरू विधिको शासन प्रत्याभूत गर्ने आधारभूत शस्त्र हुन् । विधिको पालनाले नैतिकता अभिवृद्धि गर्दछ । कानून अर्थात विधिको पालना नगर्ने निर्वाचित, मनोनित वा नियुक्त पदाधिकारी दण्डित हुने व्यवस्था संविधानमा रहेको छ । निर्वाचित, मनोनयन र नियुक्त पदाधिकारीहरूको परम र अहम धर्म संविधान र कानूनको पालना गर्दै नागरिकको सेवा गर्नु हो । कार्य सम्पादन गर्दा होस् वा बाह्य परिवेशमा होस् उनीहरूले देखाउने व्यवहार वा अधिकार अभ्यासले कानूनको कहिल्यै पनि उलङ्घन हुनहुँदैन ।

विधिको शासनको लागि राजनीतिक स्थिरता र संयमको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । संविधानले प्रतिनिधि सभामा बहुमत प्राप्त दलको सरकार बनेको पहिलो दुई वर्षसम्म र एकपटक राखेको अविश्वासको प्रस्ताव असफल भएको एक वर्षभित्र अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्न नसकिने व्यवस्था राखी स्थिर सरकारको परिकल्पना गरेको छ । सरकार गठन गर्दा राजनीतिक दाउपेचले शासन प्रणाली खर्चिलो, बोझिलो र भद्दा नहोस भनेर संघमा पच्चीसजना मन्त्री र प्रदेशमा बीस प्रतिशतभन्दा बढी प्रदेश व्यवस्थापिका सदस्यलाई मन्त्री बनाउन नसकिने व्यवस्था गरेको छ । संविधानमा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने र कानूनको प्रयोगमा भेदभाव नहुने व्यवस्था रहेको छ । कानूनअनुसार मात्र कर लगाउन, उठाउन सकिने र खर्च गर्ने व्यवस्थाले सार्वजनिक कोषको संरक्षण, सदुपयोगलाई विधिसम्मत हुन अनिवार्य बनाएको छ र संसदमा बजेट पेश गर्ने निश्चित दिन किटान गरेर सरकारलाई आफ्नो जिम्मेवारी र लक्ष्यप्रति वफादार रहन प्रेरित पनि गरेको छ ।

* पूर्व सहसचिव, नेपाल सरकार

पारदर्शिता

पारदर्शिता सार्वजनिक शासनलाई सुकिलो बनाउने संयन्त्र हो। सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले नागरिकको सूचना माथिको पहुँच र शासन प्रणालीमा पारदर्शिता सुनिश्चित गरेको छ। सार्वजनिक निकायमा हुँदै गरेको गलत निर्णय वा कामको बारेमा शंखघोष गर्ने प्रावधानले नैतिकताको प्रत्यक्ष परोक्षरूपमा प्रवर्द्धन गरेको छ। नागरिकलाई सूचनाको हक, स्वतन्त्र प्रेसको व्यवस्था तथा तीनै तहका सरकारले प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि राजस्व र व्ययको वार्षिक अनुमान पेश गर्दा अधिल्लो वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्टयाईएको खर्चको रकम र त्यस्तो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो भएन त्यसको विवरण विधायिकामा पेश गर्ने व्यवस्थाले सरकारको कामकारवाही छर्लङ्ग बनाउँछ। सर्वोच्च अदालत लगायत संवैधानिक निकायहरूको वार्षिक प्रतिवेदन विधायिकामा पेश हुने, राजनैतिक दलहरू प्रजातान्त्रिक हुनुपर्ने र निर्वाचन प्रयोजनको लागि दल दर्तागर्दा वार्षिक लेखा परीक्षणको प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था पारदर्शिता र सदाचार प्रवर्द्धनका सूचकहरू हुन्। निर्णय प्रक्रिया, कार्य सम्पादन प्रक्रिया गोप्य राख्ने र सूचना प्रवाहमा स्टोभपाईप (सूचना लुकाउने) प्रवृत्ति रहँदासम्म शासन सञ्चालनमा पारदर्शिता फस्टाउन सक्दैन।

उत्तरदायित्व

सार्वजनिक नैतिकता, विधिको शासन, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व सुशासनका आधारभूत तत्वहरू हुन्। सार्वजनिक ओहोदामा बसेको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गर्दा संवैधानिक, कानूनी तथा विशेषज्ञ अधिकार तथा बजेट र कानूनी सीमा प्राप्त गरेको हुन्छ। सार्वजनिक कार्य गर्दा अधिकारको प्रयोग गरी निर्णय लिने र बजेट खर्च गरिन्छ। निर्णय गर्दा कानून र प्रक्रियाको पालना, अधिकारको सुप्रयोग, बजेट खर्च तथा सोको उपलब्धि प्रति निर्णयकर्ता उत्तरदायी हुनुलाई उत्तरदायित्व वहन गर्नु भनिन्छ। पारदर्शिता र पेशागत नैतिकताले उत्तरदायित्वलाई प्रवर्द्धन गर्दछ भने उत्तरदायित्व नैतिकताको पृष्ठपोषक हो।

नेपाल सरकारको प्रधानमन्त्री र मन्त्री सामुहिकरूपमा संघीय संसदप्रति, प्रदेशको मुख्यमन्त्री र मन्त्रीहरू सामुहिक रूपमा प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी हुने तथा विधायिकामा शासन सञ्चालनको विषयमा उठेका प्रश्न र आलोचनाहरूको जवाफ दिने प्रधानमन्त्री, मुख्यमन्त्री र मन्त्रीहरूको कर्तव्य हुने व्यवस्था संविधानले गरेको छ। संविधानमा उत्तरदायित्व वहनको व्यवस्थाले पदाधिकारीलाई जिम्मेवारी पुरा गर्न सचेत, संवेदनशील र कर्तव्यपरायण बनाएको छ। तर राजनीतिक उत्तरदायित्वको पालना भयो भएन भनेर कतै लेखाजोखा नहुने, जिम्मेवारी पुरा नगर्दा कोही पनि दण्डित नहुने र स्थानीय तहको प्रमुख उपप्रमुख गाउँ तथा नगर सभाप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने व्यवस्थाको अभावले उत्तरदायित्व वहन ओझेल पर्दै गएको अनुभूत हुन्छ।

न्याय निरूपण प्रणाली

समाजमा न्याय र नैतिकता प्रवर्द्धनको लागि संविधानले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाको व्यवस्था गरेको छ। तर अदालतमा परेको निवेदन वा उजुरीको छिनोफानो हुन बर्षौं लामो, उजुरीमाथि अन्तरिम आदेश जारी भएपछि फैसला छिटो नटुङ्ग्याउने तथा अध्यादेशको औचित्य पुष्टिको लागि दिएको उजुरी अध्यादेशको विधिवत समयसीमा सकिए पनि फैसला नआउने चरित्र न्याय प्रणालीमा रहेको अनैतिकता र भ्रष्टाचारका रूप हुन्। नेपालको न्याय निरूपण प्रणाली अप्रभावकारी प्रणालीको रूपमा परिचित छ। झन, संविधानमा प्रधान न्यायाधीशलाई संवैधानिक परिषदको सदस्य राख्ने व्यवस्थाले उनी राजनीतिक भागबण्डामा समावेश हुने कारण न्याय निरूपणमा नकारात्मक प्रभाव परेको अनुभव हुँदै आएको छ।

संवैधानिक निकाय

नैतिक शासन प्रणाली प्रवर्द्धन गर्न संवैधानिक निकायहरूको व्यवस्था छ। नेपाल सरकारबाट निवृत्तिभरण पाउने पदमा लोक सेवा आयोगको परामर्श विना स्थायी नियुक्ति नगरिने व्यवस्था संविधानमा रहेको छ। आयोगले गुणमा आधारित भई कर्मचारीतन्त्रको विकासको लागि मेरिटको आधारमा योग्य नागरिकबाट कर्मचारी छनौटको सिफारिस गर्दछ। आयोगको व्यवस्थाले सरकारलाई मनोमानी ढंगले कर्मचारी नियुक्ति गर्न बन्देज लगाई नैतिकता प्रवर्द्धन गरेको छ।

महालेखा परीक्षकद्वारा सार्वजनिक निकायहरूको लेखा कानून बमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्यको समेत विचार गरी लेखापरीक्षण हुने व्यवस्थाले सरकारी निकायहरूबाट सरकारी कोषको दुरुपयोग हुन सक्ने प्रवृत्तिलाई उद्घाटन र निरुत्साहित गर्ने व्यवस्थाले नैतिकताको जर्गोना गरेको छ ।

यसैगरी, कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले भ्रष्टाचार वा अनुचित कार्य गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको व्यवस्था तथा निर्वाचन आयोगले आवधिकरूपमा निर्वाचन गरी जनउत्तरदायी सरकार निर्माण गर्ने व्यवस्थाले लोकतन्त्र र नैतिक शासनको पक्षपोषण भएको छ । तर राजनीतिक भाग बण्डामा गठन हुने प्रवृत्तिले संवैधानिक आयोगहरूको कार्य सम्पादनको प्रभावकारिता तथा नैतिकतामाथि वेला मौकामा प्रश्न उठने गरेको छ ।

अविश्वास प्रस्ताव, महाभियोग र अध्यादेश

असक्षम, अनैतिक र असफल सरकारलाई सत्ताबाट च्युत गर्न विधायिकामा अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्ने सुविधा रहेको छ । सरकारलाई संसदको अधिवेश नभएको समयमा तत्काल केही अत्यावश्यक कार्य गर्न आवश्यक परेमा अध्यादेश जारी गर्न सक्ने सुविधा पनि रहेको छ । संविधान र कानूनको गंभीर उलङ्घन गरेको, कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण भएको वा ईमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना नगरेको वा आचार संहिताको गम्भीर उलङ्घन गरेको कारणले पदीय जिम्मेवारी पुरा गर्न नसकेको आधारमा निर्वाचित, मनोनित र नियुक्त पदाधिकारीहरूलाई विधायिकाबाट महाभियोग लगाउन सक्ने व्यवस्था पनि छ । अविश्वासको प्रस्ताव राख्न पाउने आधार अस्पष्ट रहेको छ । अध्यादेश जारी गर्न तत्काल केही गर्न आवश्यक भन्ने विषय अपरिभाषित भएकोले अविश्वासको प्रस्ताव र अध्यादेश जारी गर्ने सुविधा राजनीतिकरूपमा अनैतिक कार्य गर्ने स्रोत बन्न पुगेको छ । एकआपसको राजनीतिक स्वार्थ पुरा गर्ने गराउने प्रपञ्चले महाभियोगको अभ्यास पनि विरलै हुने गरेको छ ।

शासन वातावरण

शासन सञ्चालनलाई नैतिकवान बनाउने मुख्य आधार शासन वातावरण हो । प्रजातान्त्रिक शासन वातावरणका तत्वहरू पारदर्शिता, विधिको शासन, समावेशिता, उत्तरदायित्व, नैतिकता, बजेटको मूल्य (भ्यालु अफ मनी), सूचना सञ्चार प्रविधिको प्रयोग, नागरिक सेवा र अनुशासित नागरिक हुन् । संविधानले शासन वातावरण प्रजातान्त्रिक बनाएको भए पनि असक्षम, अनैतिक, अनुत्तरदायी राजनीति एवं प्रशासनिक प्रवृत्ति र राजनीतिक नेतृत्वको कारण शासन प्रणाली नैतिकवान र उपलब्धिमूलक बन्न सकेको देखिँदैन । वर्तमान सरकार शासन प्रणालीमा नैतिकता र सुशासन कायम गर्न प्रतिबद्ध देखिन्छ । सार्वजनिक सेवा प्रवाहको ढिलासुस्ती र भ्रष्टाचार हटाउन समग्र शासन प्रणालीलाई पारदर्शी, अटोमेसन, डिजिटलाईज्ड र विधि सम्मत बनाउनुपर्दछ ।

संवैधानिक पाठको परिपालना

देशको शासन सञ्चालन गर्ने प्रधानमन्त्रीले संविधान अनिवार्य रूपमा पढ्नु पर्दछ । देशको शासन प्रणाली, न्याय प्रणाली, लेखा परीक्षण प्रणाली, कर्मचरीतन्त्र र सेवाग्राही जिम्मेवार बन्नु पर्दछ । शासन प्रणाली कमजोर हुनु, न्याय सम्पादनमा ढिलाई, आर्थिक क्रियाकलापमा वेरुजू, भ्रष्टाचार, अनियमितता, विकास परियोजनामा लागत र समय बढ्दै जानु, राजस्व कम उठ्नु, विनियोजन बजेट खर्च गर्न नसक्नु तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा रहेको उदासिनताले नेपालको सार्वजनिक सेवामा नैतिक संकट स्पष्ट देखाउँछ । राज्य वा संगठनले आफ्नो परिभाषित लक्ष्य प्राप्त गर्न नसक्नु वा संवैधानिक र कानूनी विधिको उलङ्घन गर्नु, सार्वजनिक सेवा लिँदा पालो मिच्नु सबै नैतिक संकट हो । नैतिक संकट अधिकारको दुरुपयोग, राजस्वको हिनामिना (संकलनमा र खर्चमा), जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वको वेवास्ता, नागरिकप्रति मानवीय व्यवहारको कमी तथा निर्णयको परिणाम र परिणामको प्रभावप्रति उदासिनता जस्ता पाँचवटा सूचकहरूले प्रष्ट गर्न सकिन्छ ।

दार्शनिक जेम्स मेडिसनले “यदि मानिस देवदूत भएको भए संसारमा सरकारको आवश्यकता नै पर्दैनथ्यो” भनेका छन्। यसको अर्थ मानिस देवदूत होईन् र दानव पनि होईन्। स्वभावतः मानिसमा आफ्नो महत्वाकांक्षा र स्वसेवक गुण रहेका हुन्छन् र ऊ आफ्नो निहित स्वार्थ पुरा गर्न क्रियाशिल र अधिकार, शक्ति र स्वसेवाका लागि निर्लिप्त छ। जव स्वस्वार्थले सार्वजनिक स्वार्थलाई जित्दछ तव नैतिक समस्या अगाडि आउँछ। निर्वाचित, नियुक्त पदाधिकारी तथा वृत्तिसेवकहरूलाई सार्वजनिक स्वार्थ पुरा गर्नुको बदलामा स्वस्वार्थ पुरा गर्न देशको संविधान, ऐन कानूनले रोकावट खडा गर्दछन्। तर मानिसको अदृश्य व्यवहारलाई व्यवस्थापन गर्न संविधान कानून जहिले पनि अपर्याप्त देखिन्छ र मानिस आत्मसंयम गुमाई नैतिकता विरुद्ध कार्य गर्न प्रेरित हुन्छ।

नैतिक शासन प्रणालीको अवस्थाको लागि नेपालको उदाहरण लिने हो भने ट्रान्सपरेन्सी ईन्टरनेशनलको “करप्सन परसेप्सन ईन्डेक्स” प्रतिवेदन, २०२६ मा १०९ स्थान, विश्व आर्थिक गर्भनेन्स २०२६ मा सि ग्रेड, र विश्व गर्भनेन्स सूचक २०२५ ले नेपालमा विगत वर्षमा भन्दा झन भ्रष्टाचार बढेको देखाउँछ। “ग्लोबल करप्सन ब्यारोमिटर” २०२५ ले ८४ प्रतिशत नेपाली जनताले सार्वजनिक क्षेत्र भ्रष्टाचारको प्रमुख केन्द्र भएको मान्दछन्। महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनले संघ, प्रदेश, स्थानीयतह र सार्वजनिक संस्थानमा गरी अरबौं वेरुजू देखाएको छ। संघीय शासन प्रणाली सँगसँगै भ्रष्टाचार पनि केन्द्रबाट निक्षेपण भई प्रदेश र स्थानीय तहसम्म पुगेको स्पष्ट देखिन्छ।

सार्वजनिक निकायमा नैतिक व्यवस्थापनको कार्य वर्तमान समस्या भए पनि यसको प्रवर्द्धनको लागि प्राचीन कालदेखि नै प्रयास नभएको होईन्। ग्रीक दार्शनिक अरिस्टोटलले नैतिक साहस, ईमान्दारिता, आत्मसंयम र जिम्मेवारी वहन नैतिक गुणहरू हुन् भनी लेखेका थिए। जर्मन विचारक एमानुयल केन्टले आफ्नो जिम्मेवारी सही प्रक्रिया अपनाई पुरा गर्नुलाई नैतिकता हो भनेको पाईन्छ। वेलायती विचारक जोन स्टुआर्ट मिलले कार्य सम्पादनको परिणामको आधारमा सही र गलत काम भनी खुट्याउन सकिने तर्क गरेका थिए। नैतिकरूपमा सही परिणाम प्राप्त भए पनि गलत प्रक्रिया र कार्यलाई नैतिकवान भन्न सकिदैन भन्ने विचारकहरूको वलियो मत छ।

नैतिक सरकार आजको जनमाँग हो। संविधान र संविधानमा रहेको राज्यका अंगहरू बीच शक्तिपृथकीकरण, नियन्त्रण र सन्तुलनको अन्तर्गत कानूनी राज, उत्तरदायित्व, नैतिकता र पारदर्शिताका प्रत्याभूत गर्नु हो। सार्वजनिक संगठन र व्यवहारलाई ईथिकल बनाउनु भनेको पारदर्शिताको सिद्धान्त परिपालन गर्नु हो। राजनीतिक नेतृत्व नैतिकवान बन्नु, कर्मचारीतन्त्र आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गर्न सक्षम हुनु, तोकिएको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व पुरा गर्नु, व्यक्तिगत र संगठनात्मक स्वार्थभन्दा माथि सार्वजनिक स्वार्थलाई राख्नु नैतिकताका चरित्र हुन्।

अन्तमा, वर्तमान सरकार अनैतिकता र भ्रष्टाचारलाई उखेलेर फाल्ने प्रणका साथ सत्तारूढ भएको छ। नैतिकवलमा मात्र जनहितका ठुला ठुला निर्णय गर्न र लागू गर्न सकिन्छ। यसर्थ, शासन सञ्चालनको लागि संविधानमा लेखिएको नैतिक पाठ र प्रचलित कानूनको परिपालना गर्दै सरकारले नैतिक शासन, पारदर्शी कार्यसंस्कृति, विधिप्रतिको प्रतिबद्धता अभ्यास गर्दै गएमा शासनमा नैतिकता, उत्तरदायित्व र सुशासन फुल्दै जान्छ।

हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रद्वारा संचालित तालिमहरुको अवस्था विश्लेषण

ध्रुवराज आचार्य*

१. परिचय र पृष्ठभूमि:

हुलाक सेवामा कार्यरत हुलाककर्मी कर्मचारीहरुको क्षमता विकास गर्दै दक्ष जनशक्तिको परिचालन मार्फत हुलाक सेवाको गुणस्तर सुधार गर्ने लगायतको उद्देश्यसहित बिक्रम सम्बत २०१९ सालमा स्थापित हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रले विगतदेखि नै छोटो तथा लामो अवधिका विभिन्न तालिम एवं प्रशिक्षणहरु संचालन गर्दै आइरहेको छ । निजामती सेवा नियमावलि संशोधन (निजामती सेवा नियमावलिको पाचौं संशोधन २०६१/०५/२८)भई हुलाक समूह खारेज भएबाट हुलाक सेवाको संस्थागत सम्झना क्रमशः कमजोर हुँदै जानु, सामाजिक संजाल र सूचना प्रविधिको तीव्र विकासका कारण हुलाक सेवाको चिठ्ठीपत्र जस्ता परम्परागत कामहरु घट्दै जानु र समयानुकूल हुलाकलाई आधुनिक तथा ब्यबसायिक बनाउन नसकिनु जस्ता अवस्थाले गर्दा हुलाक बिस्तारै ओझेल परेको भान हुन थालेको छ । पछिल्लो समय सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा विश्व हुलाक मंचको प्रतिस्पर्धी उपस्थिति, एक स्थानीय तह एक हुलाक अनुरूप नेपाल हुलाक सेवाको पुनर्संरचना, नागरिकका सरकारी कागजात हुलाक मार्फत घरदैलोमा पुर्याउने सरकारी घोषणा तथा हुलाक सेवाप्रति आम जनता एवं सरोकारवालाहरुको बढ्दै गएको चासोका कारण हुलाक सेवाको पुनर्जागरण हुने आशा र अपेक्षा दुबै बढेको छ । योसँगै हुलाक सेवामा कार्यरत हुलाककर्मी कर्मचारीको बहुआयामिक सिप र क्षमता विकास गर्दै हुलाक सेवाको गुणस्तर सुधारको बिषय पनि पेचिलो एवं अपरिहार्य बन्दै गएको छ ।

२. हुलाक सेवामा कार्यरत कर्मचारीको संख्या र तालिमको अवस्था विश्लेषण:

हुलाक सेवा विभाग अन्तर्गत हुलाक सेवाको संचालन, व्यवस्थापन र कार्यान्वायन गर्ने निकायमा कार्यरत कर्मचारीहरुको सिप तथा क्षमता विकासका लागि विभिन्न तालिम तथा अभिमुखीकरण संचालन गर्दै आएको हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रले आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ र २०८२/०८३ मा संचालन गरेको कार्यक्रमहरु, कार्यरत कर्मचारी र तालिममा सहभागीताको तुलनात्मक अवस्था :

२.१. हुलाक सेवा विभाग र अन्तर्गत कार्यरत कर्मचारी संख्या :

सि.न.	पद	श्रेणी	पद संख्या	कैफियत
१.	उपसचिव	रा.प.द्वितीय	१०	
२.	शाखा अधिकृत/लेखा अधिकृत	रा.प.तृतीय	९५	९३+२
३.	कम्प्युटर इन्जिनियर	रा.प.तृतीय	२	
४.	नायब सुब्बा/लेखापाल	रा.प. अन. प्रथम	१२५	११६+९
५.	कम्प्युटर अपरेटर	रा.प. अन. प्रथम	४	
६.	खरिदार/स.ले.पा.	रा.प. अन. द्वितीय	११५८	१०८७+७१
७.	हल्कारा	श्रेणी बिहिन	२३६६	
८.	हुलाकी	श्रेणी बिहिन	६०८	
९.	हलुका/भारी सवारी चालक	श्रेणी बिहिन	३५	२८+७
१०.	कार्यालय सहयोगी/स्वीपर	श्रेणी बिहिन	२००	

* मुख्य प्रशिक्षक, हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र

११.	चालक सहयोगी	श्रेणी बिहिन	७	
१२.	सुरक्षा गार्ड	श्रेणी बिहिन	५	
जम्मा			४६१५	

२०८० सालमा स्वीकृत संगठन संरचना अनुसार महानिर्देशक/सहसचिव -१, सिनियर मिस्त्री -२, इलेक्ट्रीसियन - १ तथा माथिको तालिका बमोजिमका ४६१५ गरि हुलाक सेवा विभाग र अन्तर्गत जम्मा ४६१९ जनाको दरबन्दी स्वीकृत रहेको छ ।

२.२. हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रबाट संचालन गरिने तालिम/प्रशिक्षण, तिनमा समावेश गरिने मुख्य विषय र सहभागी कर्मचारीहरु:

क) नायब सुब्बा/खरिदार अभिमुखीकरणकार्यक्रम: अन्यत्रबाट हुलाक सेवामा सरुवा भई आएका र लोक सेवा आयोगको सिफारिशमा सरु नियुक्ति पाएका नवप्रवेशी नायब सुब्बा/खरिदारहरुलाई हुलाक सेवा र यसको संचालन प्रक्रिया सम्बन्धी विषयहरु समेटी संचालन गरिने यो कार्यक्रम ६ कार्यदिनको हुन्छ । यसमा 'हुलाक सेवाको सामान्य जानकारी र इतिहास, हुलाक प्रदत्त सेवाहरु, हुलाक सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरु, हुलाकमा प्रयोग हुने शब्दावलीहरु, हुलाक वस्तुको दर्ता संकलन, छटनी, चलानी प्रक्रिया, हुलाक वस्तुको सोधपुछ र क्षतिपूर्ति प्रक्रिया, हुलाक अपराध तथा सजाय, हुलाकमा प्रयोग हुने मुख्य फारामहरु, सूचनाको हक, हुलाक टिकट व्यवस्थापन, हुलाकमा प्रयोग हुने सूचना प्रविधि र सफ्टवेयर, कार्यालय व्यवस्थापन, स्वास्थ्य जीवन शैली र तनाव व्यवस्थापन, हुलाक सम्बद्ध कानूनहरु, निजामती सेवा सम्बन्धी कानून, विट बिभाजन र हुलाक वस्तुको वितरण, उत्प्रेरण तथा मनोवल, हुलाकबाट चलन गर्न निषेधित वस्तुहरु, डाँक रेखा व्यवस्थापन र हुलाक महशुल' जस्ता विषयहरु समावेश गरिन्छ । यो तालिम बर्षमा २ वटा मात्र संचालन हुँदा आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा ४६ जना र २०८२/०८३ मा ६५ जना गरि जम्मा १११ जनाले यो कार्यक्रममा सहभागीता जनाएका छन् । हुलाक सेवा विभाग र अन्तर्गत १२५ जना नायब सुब्बा/सो सरहका कर्मचारी र ११५८ जना खरिदार/सोसरहका कर्मचारी गरि जम्मा १२८३ जना कार्यरत रहेकोमा यो तालिमको सीमितताले गर्दा कतिपयले तालिम नै नपाई काम गर्नुपर्ने, कतिपय तालिम नलिई सरुवा/अवकाश हुने अवस्था विद्यमान रहेको यो तालिमको संख्या प्रत्येक प्रदेशमा १/१ वटाका दरले कम्तिमा ७ वटा संचालन हुन सकेमा प्रति बर्ष कम्तिमा २०० जना (१५ %)ले तालिम पाउँदा तालिम पाउनेको संख्या तथा अनुपात पनि बढ्ने र तालिम प्राप्त कर्मचारीको परिचालनबाट हुलाक सेवा प्रवाहमा सुधार तथा गुणस्तर बढाउन सकिन्छ ।

ख) काउन्टर तथा डाँक व्यवस्थापन तालिम: विभाग मातहतका हुलाक सेवा संचालन गर्ने कार्यालयहरुको अग्रपंक्ति (FrontLine)मा रहने काउन्टर/डाँक शाखामा काम गर्ने नायब सुब्बा तथा खरिदारहरुलाई डाँक सेवा र हुलाक काउन्टर संचालन तथा सोको प्रभावकारीता बढाउनका लागि ४ कार्यदिनको यो कार्यक्रम संचालन गरिन्छ । यसमा 'हुलाक सेवाको सामान्य जानकारी, हुलाक प्रदत्त सेवा: आधारभुत सेवा र व्यवसायिक सेवा, हुलाक वस्तुको दर्ता संकलन, छटनी, चलानी प्रक्रिया, हुलाक वस्तुको सोधपुछ र क्षतिपूर्ति प्रक्रिया, हुलाक अपराध तथा सजाय, हुलाकमा प्रयोग हुने मुख्य फारामहरु, हुलाक काउन्टर उपयोग, टिकट व्यवस्थापन, सूचना प्रविधिको प्रयोग, कर्मचारी प्रशासन, कार्यालय व्यवस्थापन, स्वास्थ्य जीवन शैली र तनाव व्यवस्थापन, समय व्यवस्थापन, उत्प्रेरण तथा मनोवल, स्थलगत अवलोकन तथा शिक्षण' जस्ता विषय समावेश गरिन्छ । यो तालिम बर्षमा २ वटा मात्र कार्यक्रम संचालन हुँदा आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा ६२ जना र २०८२/०८३ मा ६३ जना गरि जम्मा १२५ जनाले मात्र यो तालिम प्राप्त गरेका छन् । हुलाक सेवा विभाग र अन्तर्गत १२५ जना नायब सुब्बा/सो सरहका कर्मचारी र ११५८ जना खरिदार/सोसरहका कर्मचारी गरि जम्मा १२८३ जना कार्यरत रहेकोमा यो तालिमको सीमितताले गर्दा कतिपयले तालिम नपाई काउन्टर तथा डाँकशाखामा काम गर्नुपर्ने, कतिपय तालिम नलिई सरुवा/अवकाश हुनुपर्ने अवस्था विद्यमान रहेकोले डाँक तथा काउन्टरको प्रभावकारीता बढाउन यो तालिमको संख्या प्रत्येक प्रदेशमा १/१ वटाका दरले कम्तिमा ७ वटा संचालन हुन सकेमा प्रति बर्ष २०० जनाले तालिमको अवसर पाउँदा तालिम

पाउनेको संख्या/अनुपात पनि बढ्ने र सीपयुक्त जनशक्तिबाट हुलाक सेवा प्रवाहमा सुधार तथा गुणस्तर बढाउन सकिन्छ ।

ग) हुलाकी हल्कारा उत्प्रेरक तालिम: हुलाक सेवामा कार्यरत कर्मचारीमध्ये हुलाक सेवालार्ई जनताको घरदैलोमा पुर्याउने हुलाकको मुहार, मुटु र सम्पत्तिका रूपमा रहेका हुलाकी हल्कारा जसले जनताको घरदैलोमा पुगी हुलाक सेवा प्रवाह गर्छन, तिनको कामको प्रभावकारिता बढाउन र हुलाकी/हलकाराहरुको उत्प्रेरणा मनोबल उच्च राख्न ३ कार्यदिनको यो कार्यक्रम संचालन गरिन्छ । यसमा 'हुलाक सेवाको सामान्य जानकारी, हुलाक प्रदत्त सेवाको सामान्य जानकारी, हुलाक वस्तुको दर्ता, संकलन, छटनी र चलानी प्रक्रिया, डाँक रेखा र विट विभाजन, हुलाक वस्तुको सोधपुछ र क्षतिपूर्ति प्रक्रिया, हुलाकमा प्रयोग हुने मुख्य फारामहरु, हुलाक अपराध तथा सजाँय, हुलाक सेवामा सूचना प्रविधिको प्रयोग सम्बन्धमा सामान्य जानकारी, हल्कारा हुलाकीको काम, कर्तव्य र अधिकार, कार्यालय संचालन तथा व्यवस्थापन, स्वास्थ्य जीवन शैली र तनाव व्यवस्थापन' जस्ता बिषय समावेश गरिन्छ । बर्षमा ५ वटा मात्र कार्यक्रम संचालन हुँदा आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा १७६ जना र २०८२/०८३ मा २१३ जना गरि जम्मा ३८९ जनाले यो कार्यक्रममा सहभागीता जनाएका छन् । हुलाक सेवा विभाग अन्तर्गत ६०८ जना हुलाकी र २३६६ जना हल्कारा गरि जम्मा २९७४ जना कार्यरत रहेकोमा यो तालिमको सीमितताले गर्दा कतिपयले तालिम नपाई काम गर्नुपर्ने, कतिपय कर्मचारी तालिमको अवसरनै नपाई अवकाश हुने अवस्था विद्यमान रहेकोले यो तालिमको संख्या प्रत्येक प्रदेशमा २/२ वटाका दरले कम्तिमा १४ वटा संचालन हुन सकेमा प्रति बर्ष ५०० जना (१७ %) ले तालिम पाउँदा तालिम पाउनेको संख्या/अनुपात पनि बढ्ने र तालिमबाट समग्र हुलाक सेवा प्रवाहमा सुधार तथा गुणस्तर बढाउन सकिन्छ । यसैगरी हुलाकी हल्काराले गर्ने प्रकृतिकै काम गर्ने अतिरिक्त हुलाकका हुलाक प्रतिनिधि, डाँक बाहक र पत्र वितरक गरि करिब ५००० को संख्यामा रहेका कर्मचारीहरुले हालसम्म कुनै प्रकारको तालिम प्राप्त गर्ने अवसर पाएका छैनन, जबकी उनीहरु नै प्रत्यक्ष रूपमा जनताको घरदैलोमा रहेर काम गरिरहेका छन् । हुलाक सेवा सुधारका लागि उनीहरुलाई समेत लक्षित गरि विभिन्न तालिम संचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

घ) सफ्टवेयर तथा सूचना प्रविधि तालिम: हुलाक सेवामा विश्व हुलाक संघ, एसिया प्रशान्त हुलाक संघ, इ.एम.स. कोअपरेटिभ र नेपाल हुलाक आफैले विकास र प्रवर्धन गरेका CDS.POST(Custom Declaration System), IPS.POST(International Postal System), I-Care(Inquiry System of EMSPost), GCSS (Global Customer Service System: Inquiry System of Parcel Post), RAIS (Registered Article Inquiry System), QCS(Quality Control System), EMS Cooperative Guide, EMS Smart, International Customer Care System, PITS (Postal internal tracking system), PTMS (postal ticket management system), PIMS (personnal information management system)अदिको कुशल संचालन र व्यवस्थापन गरि सूचना प्रविधि तथा प्रणालीमा आधारित स्मार्ट हुलाकको अवधारणा कार्यान्वायन गर्न सहयोग पुग्ने यो तालिम ६ कार्यदिनको संचालन गरिन्छ । हुलाक सेवाका प्रणालीहरु संचालनमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुने ना. सु., कम्प्युटर अपरेटर तथा खरिदार हरुलाई यो तालिम दिइने गर्दछ । यसमा कम्प्युटर सम्बन्धी जानकारी, Postal Internal Tracking System (PITS), ईन्टरनेशनल पोष्टल सर्भिस (International Postal Service), हुलाक टिकट व्यवस्थापन प्रणाली (PTMS), कर्मचारी विवरण सूचना प्रणाली (PIS), स्थलगत भ्रमण/अवलोकन जस्ता बिषय समावेश गरिन्छ । बर्षमा १ वटा मात्र कार्यक्रम संचालन हुँदा आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा ३० जना र २०८२/०८३ मा ३५ जना गरि जम्मा ६५ जनाले यो कार्यक्रममा सहभागी भएका छन् । हुलाक सेवा विभाग र अन्तर्गत १२५ जना नायब सुब्बा/सो सरहका कर्मचारी र ११५८ जना खरिदार/सोसरहका कर्मचारी गरि जम्मा १२८३ जना कार्यरत रहेकोमा यो तालिमको सीमितताले गर्दा कतिपयले तालिम नपाई प्रणाली संचालन सम्बन्धी काम गर्नुपर्ने, तालिमको अभावमा सेवाको गुणस्तर कमजोर हुने अवस्था विद्यमान रहेकोले यो तालिमको संख्या प्रत्येक प्रदेशमा १/१ वटाका दरले कम्तिमा ७ वटा संचालन हुन सकेमा प्रति बर्ष २०० जनाले तालिम पाउँदा तालिम पाउनेको संख्या/अनुपात पनि बढ्ने र तालिमबाट हुलाक सेवामा

प्रणाली/प्रविधिको अधिकतम प्रयोग भई सेवा प्रवाहमा सुधार तथा प्रविधिमा आधारित स्मार्ट हुलाक बनाउन सकिन्छ ।

- ड) प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम (TOT):** हुलाक सेवाको प्रवर्धन गर्न तथा हुलाक सेवामा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि तालिम/प्रशिक्षण संचालन गर्न बिज्ञ जनशक्ति तयार गर्ने उद्देश्यले हुलाक सेवामा कार्यरत अधिकृत स्तरका कर्मचारीका लागि प्रदान गरिने यो तालिम ३ दिनको रहेको छ । यसमा वयस्क सिकाई सिद्धान्तहरू, प्रशिक्षण विधिहरू, प्रस्तुतीकरण सीप, सहजीकरण सीप, प्रशिक्षण/तालिम व्यवस्थापन, प्रशिक्षण मूल्याङ्कन र प्रशिक्षण प्रतिवेदन लेखन, प्रस्तुतिको व्यवहारिक अभ्यास, पेशा तथा निजी जीवन व्यवस्थापनका तरिका, हुलाकको संगठन संरचना, हुलाक सेवा संचालनका विद्यमान कानुनी व्यवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय हुलाकसँग नेपाल हुलाकको सम्बन्ध, एजेन्सी सेवा जस्ता बिषय समावेश गरिने र बर्षमा १ वटा मात्र कार्यक्रम संचालन हुँदा आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा २९ जना र २०८२/०८३ मा ३६ जना गरी जम्मा ६५ जनाले यो कार्यक्रममा सहभागी हुने अवसर पाएका छन् । हुलाक सेवा विभाग र अन्तर्गत १०० जनाको हाराहारीमा शाखा अधिकृत तहका कर्मचारीहरू रहेका र हरेक बर्ष शाखा अधिकृतहरूको सरुवा भैरहने भएकाले कम्तिमा बर्षको २ वटा तालिम र यसको अवधि कम्तिमा ५ दिनको हुने गरि बजेट कार्यक्रम व्यवस्था हुन सकेमा हुलाक सेवा संचालन र व्यवस्थापनको सीप विकास सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने जनशक्तिको विकास हुने अनि यसबाट हुलाक सेवाको रुपान्तरण गर्न सकिने हुन्छ । यसबाट हुलाक सेवामा काम गर्ने अधिकृत तहका कर्मचारीको उत्प्रेरणा/मनोवल वृद्धि भई सेवा प्रवाहमा समेत सुधार आउने हुन्छ ।
- च) सेवाकालीन तालिम :** हुलाक सेवामा विभाग अन्तर्गत कार्यरत प्रशासन सेवा, सामान्य प्रशासन समुहका नायब सुब्बा तथा खरिदारहरूका लागि वृत्ति विकास एवं प्रभावकारी सेवा प्रवाहमा क्षमता विकास गर्ने उद्देश्यले संचालन गरिने ३५ कार्यदिनको यस तालिममा 'हुलाक सेवाको परिचय र सेवाहरू, आन्तरिक तथा वैदेशिक डाँक व्यवस्थापन, हुलाक वस्तु र हुलाक सेवाका कार्यप्रक्रियाहरू, हुलाक सम्बद्ध कानुनी व्यवस्था, हुलाक सेवाका विविध पक्षहरू, हुलाक सेवामा प्रयोग हुने सूचना, प्रविधि र प्रणालीहरू, अन्तरराष्ट्रिय हुलाक संस्था तथा प्रणाली, कार्यालय संचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, सार्वजनिक सेवा प्रवाह, आर्थिक तथा जिन्सी व्यवस्थापन, समसामयिक मामला र विषयहरू, स्वस्थ जीवनशैली, सुशासन र नैतिकता प्रवर्धन, नेपालको शासन प्रणाली, व्यवस्थापन र यसका विविध पक्षहरू, अतिरिक्त क्रियाकलाप, अवलोकन तथा भ्रमण, प्रतिवेदन लेखन र प्रस्तुतीकरण' लगायतका विभिन्न बिषय समावेश गरिन्छ । बर्षमा २ वटा मात्र यस्तो कार्यक्रम संचालन हुँदा आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा (१ वटा संचालन भएको) २५ जना र २०८२/०८३ मा ६५ जना गरी जम्मा ९० जनाले यो कार्यक्रममा सहभागी हुने अवसर पाएका छन् । हुलाक सेवा विभाग र अन्तर्गत १२५ जना नायब सुब्बा/सो सरहका कर्मचारी र ११५८ जना खरिदार/सोसरहका कर्मचारी गरि जम्मा १२८३ जना कार्यरत रहेकोमा यो तालिमको सीमितताले गर्दा कतिपयले तालिम नपाई काम गर्नुपर्ने, कतिपय तालिम नलिई सरुवा/अवकाश हुने, तालिमको अभावमा वृत्तिविकासको अवसरबाट समेत बन्चित हुने अवस्था विद्यमान रहेकोले यो तालिमको संख्या प्रत्येक बर्ष २ वटाका दरलेनै निरन्तरता दिनुपर्ने र हाल बजेटको सीमितताले देशभरबाट आउने सहभागीहरूलाई ८ कार्यदिनको मात्र दैनिक तथा भ्रमण भत्ता उपलब्ध गराइएकोमा पूरा तालिम अवधिको लागि दैनिक तथा भ्रमण भत्ता उपलब्ध गराउन पुग्ने गरि बजेटको व्यवस्था पुर्नपदर्छ ।
- छ) कर्मचारी सिप विकास कार्यक्रम :** हुलाक सेवामा कार्यरत कर्मचारीको क्षमता विकास गर्न र बहुसिपको विकास गर्न चालु आर्थिक बर्षमा विनियोजित रु. ९२०००/- बाट हुलाक सेवा विभाग र अन्तरगतका ४१ जना कर्मचारीलाई १ कार्य दिनको "औपचारिक कार्यक्रम संचालन तथा मन्तव्य सिप" सम्बन्धी कार्यक्रम, हुलाक सेवा विभाग र अन्तरगतका २६ जना कार्यालय सहयोगी र हलुका सवारी चालकहरूलाई १ कार्यदिनको "कार्यालय सहयोगी तथा हलुका सवारी चालकहरूको कार्यसम्पादन सीप एवं क्षमता विकास कार्यक्रम" र हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रमा कार्यरत दुई जना कर्मचारीलाई हलुका सवारी साधन ड्राइभिङ सिप विकास कार्यक्रम संचालन गरियो । कार्यरत कर्मचारीहरूमा बहुसिप विकास गरि उत्प्रेरणा/मनोवल वृद्धि गर्न यो शीर्षकमा समेत बजेट बढाउनुपर्ने हुन्छ ।

माथिको विश्लेषणका आधारमा आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा सबै तालिम गरी जम्मा ४०५ जना (कूल कर्मचारी ४६१९ को अनुपातमा ९%) र आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ मा सबै तालिम गरि जम्मा ५४६ जना (कूल कर्मचारी ४६१९ को अनुपातमा १२%) तथा दुबै आर्थिक वर्षको गरि २१% ले मात्र तालिमको अवसर पाएको देखिन्छ। त्यसमा पनि तालिम प्राप्त कर्मचारीको सरुवा तथा अवकास भैरहने अबस्थाले पनि तालिमको संख्या र तालिम लिने कर्मचारीको अनुपात बार्षिक औषत १०% बाट कम्तिमा २५% पुर्याउनु पर्ने हुन्छ।

पुरानो संस्था र सेवाका रूपमा रहेको हुलाक सेवामा परम्परागत तथा आधुनिक हुलाक सेवाको संचालन तथा व्यवस्थापन, सामान्य प्रशासन/कर्मचारी प्रशासन संचालन, हुलाक सेवाबाट महशुल तथा राजश्व संकलन, अन्तर्राष्ट्रिय डाँक लेखा व्यवस्थापन र विश्व हुलाक मन्चमा वैदेशिक सम्बन्ध व्यवस्थापन जस्ता प्राविधिक एवं अर्ध प्राविधिक प्रकृतिका कार्यसम्पादनका लागि यसमा कार्यरत कर्मचारीको बहुसिप विकास गर्न जरुरी छ। यस्तो खालको सेवा प्रवाह गर्नका लागि कर्मचारीको तालिम तथा क्षमता विकासमा थप लगानी र मेहेनत गर्नुपर्ने देखिन्छ। श्रेणी बिहिन, राजपत्र अनंकित र राजपत्रांकित सबै तहका कर्मचारीलाई आफ्नो जिम्मेवारीबमोजिमका सिप र क्षमता विकास अपेक्षाकृत कम हुँदा समग्र हुलाक सेवा नै पछाडि पर्ने खतरा रहन्छ।

यस्तो अर्धप्राविधिक प्रकृतिको सेवामा नवप्रवेशी शाखा अधिकृतहरूलाई समेत हुलाक सेवाका बारेमा नबुझाई कार्यालय प्रमुखको जिम्मेवारी दिएर पठाउनुपर्ने अवस्था एकातिर छ भने हुलाक सेवा संचालन तथा व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने पुराना एवं नवप्रवेशी नायब सुब्बा/खरिदार र हुलाकी/हल्काराहरूलाई आधारभूत तालिम पनि प्रदान गर्न सकिएको अबस्था छैन। यस्तो अबस्थामा हुलाक सेवामा कार्यरत सबै कर्मचारीलाई न्युनतम आधारभूत तालिम तथा सिपको विकास गरि कार्यक्षेत्रमा परिचालन गर्न सकिएमा हुलाक सेवाको सुधार, विकास र आधुनिकीकरण भई सरकारले घोषणा गरेको शासकीय सुधारका १०० दिनका १०० कार्यसूचीको बुँदा न. २७ बमोजिम “सरकारी सेवा घरमै उपलब्ध गराउने उद्देश्यले हुलाक सेवालाई आधुनिकीरण गरि Government Courier Service का रूपमा विकास गरि नगरिकका कागजात हुलाक मार्फत जनताको घर दैलोमै पुर्याउने” कुरा सफल एवं प्रभावकारी हुने र यसबाट नागरिक-सरकार बिश्वास बढ्दै नागरिक सन्तुष्टि बढाउन समेत सकिने देखिन्छ।

३. प्रशिक्षण/तालिमको लागि श्रोत व्यवस्थापन एवं दायरा बढाउने तरिका र विकल्पहरू :

- क) नव आगन्तुक शाखा अधिकृतहरूका बार्षिक कम्तिमा २ वटा ६ कार्यदिनको अभिमुखीकरण कार्यक्रम संचालनका लागि थप बजेट र कार्यक्रम राखिनुपर्दछ,
- ख) अतिरिक्त हुलाकमा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता विकासका लागि समेत प्रदेश र जिल्लास्तरमा संचालन गर्ने गरि थप बजेट कार्यक्रम र राखिनुपर्दछ,
- ग) हाल संचालनमा रहेका तालिमको बजेट र संख्या बढाई सेवाकालीन तालिम बाहेकका अन्य सबै तालिमलाई कम्तिमा सबै प्रदेश स्तरमा १/१ वटा पुर्याउनुपर्दछ,
- घ) हुलाकी/हल्काराको संख्या झन्डै ३००० रहेको र हुलाक सेवा संचालनमा तिनको सर्वाधिक महत्व रहेकाले प्रत्येक प्रदेशमा बार्षिक कम्तिमा २/३ वटाका दरले हुलाकी/हल्कारा उत्प्रेरक तथा क्षमता विकास तालिम संचालन गर्नुपर्दछ,
- ङ) सफ्टवेयर, प्रणाली र सूचना प्रविधि सम्बन्धी तालिम प्रत्येक जिल्लाका कम्तिमा २/३ जनाले प्राप्त गर्न सक्ने गरि प्रत्येक प्रदेश स्तरमा १/१ वटा कार्यक्रम संचालन गर्न पुग्ने बजेट / तालिमको संख्या बढाउनुपर्दछ,
- च) हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रको श्रोत अत्यन्तै सीमित रहेको अनि तालिममा विनियोजित रकमको ठुलो हिस्सा सहभागीहरूको दैनिक तथा भ्रमण भत्तामै खर्च हुने भएकोले गोश्वारा हुलाक कार्यालय, सबै हुलाक निर्देशनालयहरू र सम्बन्धित जिल्ला हुलाक कार्यालयहरूले समन्वय एवं सहजीकरण गरि तालिमको लागि सहभागीहरू छनौट गर्ने र सम्बन्धित हुलाक कार्यालयबाट सहभागीहरूको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता व्यवस्था गर्न सकिएमा हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रबाट स्थलगत रूपमै तालिम संचालन गर्न सकिने जसले गर्दा हालकै कार्यक्रम/ बजेटबाट पनि अहिलेको भन्दा

दोब्बर भन्दा धेरै संख्यामा तालिमको पहुँच र सहभागीता बढाउन सकिन्छ,

- छ) हुलाक सेवाको सुधार तथा कार्यरत कर्मचारीहरूको सिप एवं क्षमता विकासका लागि श्रोत व्यवस्थापन गरिदिन उच्च तहबाट स्थानीय सरकार तथा प्रदेश सरकारहरूसँग समन्वय हुन सकेमा पनि तालिमको संख्या र पहुँच दुवै बढाउन सकिन्छ,
- ज) तालिम प्रदायक निकायहरू स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान (LDTA), सबै प्रदेशमा रहेका प्रदेश सुशासन केन्द्र (PLGSP) आदिसँग समन्वय र अनुरोध गरि लामो अवधिको सेवाकालीन तालिम र छोटो अवधिका क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू संचालन गर्न सकिन्छ,
- झ) प्रशिक्षणको पाठ्यक्रमलाई समयानुकूल परिमार्जन गर्दै अनुसन्धानमा आधारित तालिम संचालन गर्ने केन्द्रको रूपमा रूपान्तरण गर्दै हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रलाई हुलाक सेवाको अनुसन्धान एवं नवप्रवर्तन केन्द्रको रूपमा विकास गर्दै जानुपर्दछ,
- ञ) तालिम कार्यक्रममा सहभागी हुने प्रशिक्षार्थीहरूलाई Information Technology (IT) र Artificial intelligence (AI) को बारेमा यथोचित ज्ञान र सीप सिकाउनुपर्ने,
- ट) प्रशिक्षणमा संलग्न हुने प्रशिक्षकहरूको समेत निरन्तर क्षमता विकास गर्दै जानुपर्दछ,
- ठ) गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, बैंक तथा वित्तीय संस्था र निजी तालिम प्रदायक संस्थाहरूसँग समन्वय एवं सहकार्य गरि निजी क्षेत्रको ब्यबसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व (CSR) कोषको प्रयोग जस्ता उपायहरूबाट समेत तालिम, क्षमता विकास तथा सीप विकासका लागि श्रोत र तालिमको दयारा/पहुँच बढाउन सकिन्छ,

४. निष्कर्ष:

कार्यरत कर्मचारीको ज्ञान,सीप तथा क्षमता विकास, कर्मचारीको मनोवृत्ति/धारणा परिवर्तन र सेवाग्रहिमैत्री व्यवहार सहित समग्र सेवाप्रवाह एवं कार्यसम्पादनस्तर सुधारका लागि तालिम अपरिहार्य विषय हो । यस्ता तालिम/प्रशिक्षणबाट बहुसीप युक्त तथा दक्ष जनशक्तिको विकास हुने भएकोले सरकारले लिएको लक्ष अनुरूप जनविश्वास जित्दै जनताको सेवा गर्नका लागि हुलाक सेवामा कार्यरत कर्मचारीको लागि प्रयास तालिम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्नुको विकल्प छैन ।हुलाक सेवाको सुधार तथा रूपान्तरण गर्दै इकमर्स संचालन एवं सबै हुलाक कार्यालयलाई स्मार्ट हुलाकमा परिवर्तन गर्नका लागि कर्मचारीको क्षमता विकास पुर्व शर्तको रूपमा रहन्छ । समन्वयात्मक रूपमा तालिमको संख्या र तालिम प्राप्त जनशक्तिको अनुपात दुबैको वृद्धिबाट हुलाक सेवाको सुधार र रूपान्तरण सम्भव छ ।

सन्दर्भ सामग्री:

१. हुलाक ऐन २०१९, र हुलाक नियमावलि २०२०,
२. निजामती सेवा ऐन २०४९ र नियमावलि २०५०,
३. नेपाल सरकारको शासकीय सुधारका १०० दिनका १०० कार्यसूची,
४. केन्द्रको आर्थिक बर्ष २०८१/०८२ र २०८२/०८३ को स्वीकृत बार्षिक कार्यक्रम र प्रगति प्रतिवेदन,
५. हुलाक सेवा विभाग र हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रको वेबसाइट,
६. हुलाक सेवा विभाग र मातहतको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०८०,
७. आवधिक योजना र वार्षिक नीति, कार्यक्रम तथा बजेट,
८. स्वअध्ययन र अनुभव ।

नेपालमा हुलाक सेवाप्रतिको आम धारणा र सेवा प्रवाहमा भएको वृद्धि

लिलाराज पौडेल*

१. विषय प्रवेश:

हुलाक सेवाले आफ्नो यात्राको शुभारम्भ गर्दैगर्दाको समयमा हुलाकी एकलै आफ्नो पिट्यूमा डाकथैली बोकेर देश विदेशबाट आफन्तहरूको सुख र दुःखका पत्र पुऱ्याउँदा हुलाकीलाई हृदयदेखि नै माया र सम्मानले आत्मियता प्रदान गरिन्थ्यो तर अहिले आएर आमजनमानसमा अझै पनि हुलाकले चिठी पत्र आदानप्रदान गर्ने गर्छ र ? भन्ने जस्ता अभिव्यक्ति सर्वसाधारणमा मात्रै होइन कि माथिल्लो ओहदामा रहनुहुने पदाधिकारीबाट समेत सुन्नुपर्दा अचम्म मान्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ । यसको तात्पर्य विभिन्न सामाजिक सञ्जालमा भैरहेको सूचना प्रवाहले स्वतस्फूर्त जनताले सूचना पाइरहेको छन् भन्ने बुझाउँछ । यसको अतिरिक्त फेसबुक, मेसेन्जर, ट्वाटर, इमेल लगायत अन्य माध्यमबाट आवश्यक पत्राचार तथा सूचना प्रवाह भएको छ भन्ने बुझाइमा सीमित रहेको बुझिन्छ । नेपाल हुलाक सेवा दिने एक मात्र यस्तो संयन्त्र हो जसले जनताको घरमा सेवा पुऱ्याउँछ, जबकि अरु जुनसुकै सेवा लिन सरकारी वा अन्य संस्थामा पुग्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपालमा हुलाक सेवा देशको पुरानो र विश्वासिलो सञ्चार माध्यमका रूपमा स्थापित छ । यस सेवाको सुदृढीकरण र प्रभावकारी सञ्चालनका लागि स्थानीय तहमा पालिका हुलाक कार्यालयदेखि हुलाक वस्तु दर्ता र वितरण, टिकट प्राप्ति, भण्डारण र बिक्री वितरण तथा डाँक ढुवानी जस्ता कार्यहरू गर्दै आएको छ । पालिका हुलाक कार्यालयहरूसँग समन्वय गरी सेवाको गुणस्तर सुनिश्चित गर्दै देशभर मात्र नभएर अन्तर्राष्ट्रियस्तरसम्म विभिन्न तह र माध्यमबाट आ-आफ्नो जिम्मेवारीहरू पुरा गर्दै तोकिएका गन्तव्यहरूमा चिठीपत्र लगायत विभिन्न हुलाक वस्तुहरू ढुवानी गर्दै बाह्य मुलुकहरूसँगको सम्बन्धलाई समेत प्रगाढ बनाउँदै आफ्नो सेवा प्रवाहमा कमी आउन दिएको छैन । यसै सन्दर्भमा यस आलेखमा हुलाक सेवा सञ्चालनमा संलग्न निकायहरूका मुख्य काम कर्तव्यका अतिरिक्त नेपाल हुलाकले अन्य सेवाको विस्तार भएको छ भन्नेबारे संक्षेपमा उल्लेख गरिएको छ । हुलाक सेवाको प्रवाहलाई अझ गतिशिलता दिई यसको जीवन्तताको लागि सेवामा विविधीकरण गरी समयको माग अनुरूप सेवामा अभिवृद्धि भएको छ भन्ने उद्देश्यले तुलनात्मक तथ्यलाई सारांशमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ ।

२. विद्यमान अवस्था:

आम जनसमुदायको घरदैलोमा सेवा पुऱ्याउने दृष्टिकोणले हेर्दा विश्वको सबैभन्दा पुरानो र अत्यावश्यक सेवा मध्ये हुलाक सेवा पनि एक हो । नेपालमा वि.सं. १९३५ मा नेपाल हुलाक घरको स्थापना भएसँगै औपचारिक रूपमा हुलाक सेवाको शुरुवात भएको हो । त्यसपश्चात निरन्तर रूपमा नेपालमा हुलाकले आफ्नो सेवा प्रदान गर्दै आएको छ । सूचना प्रविधिको विकाससँगै हुलाक बाहेक पनि सञ्चारका अन्य माध्यमहरूको विकास भएता पनि हुलाकको महत्व र सान्दर्भिकता हालसम्म मात्र नभएर भविष्यमा पनि रहने देखिन्छ । सूचना प्रविधिको अत्याधुनिक विकास भएका राष्ट्रहरूमा समेत हुलाकले सफलतापूर्वक निरन्तर रूपमा सेवा प्रवाह गरिरहेको देखिन्छ ।

विशेषगरी सूचना प्रविधिको विकासले विश्वभर हुलाक सेवाको कामको प्रक्रिया र प्रणालीमा परिवर्तन आएको कारण सेवा प्रवाहमा पनि सोही बमोजिम गुणस्तर अभिवृद्धि भएको छ । विगतमा चिठीपत्र मात्र आदानप्रदान गर्ने हुलाकले हाल

* निर्देशक, हुलाक सेवा विभाग

विभिन्न वस्तु आदानप्रदान गर्ने काममा समेत सक्रिय भएको छ । पुरानो र एकात्मक संरचनाको हुलाक सेवाको सङ्गठनलाई वर्तमानको संघीय संरचना बमोजिम केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म पुनर्संरचना र विस्तार गरी हुलाकबाट देशभर सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाईएको छ । सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने हुलाक सेवा विभाग अन्तर्गत केन्द्रीय कार्यालयहरू (गोश्वरा हुलाक कार्यालय र हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र) का साथै ६ वटा हुलाक निर्देशनालयहरू (मोरङ्ग, धनुषा, कास्की, दाङ, सुर्खेत र कैलाली), ७० वटा जिल्ला हुलाक कार्यालयहरू, ६७६ स्थानीय तहमा अवस्थित हुलाक कार्यालयहरू, तोकिएबमोजिमका स्थानमा हुलाक काउन्टरहरू १०५ वटा र अतिरिक्त हुलाक कार्यालयहरू मार्फत सेवा सञ्चालनमा रहेका छन् । यस सन्दर्भमा नेपाल हुलाकको सेवा देशका सबै क्षेत्रमा प्रत्येक व्यक्तिको घरमा पुग्न सक्ने गरी सञ्चालनमा रहेको छ ।

विश्वस्तरमा हुलाक सेवाको नीतिगत संरचनाको नेतृत्व गर्ने विश्व हुलाक संघ (UPU) र एशिया प्रशान्त क्षेत्र हुलाक संघ (APPU) को नेपाल सदस्य राष्ट्र भएको र द्रुत डाँक सेवा कोअपरेटिभ्स (Express Mail Service: EMS Cooperatives) को पूर्णकालीन सदस्य (Full Member) समेत रहीआएको हुँदा समयक्रमसँगै यस्ता सङ्गठनले जारी गरेका सिद्धान्त, मापदण्ड, मार्गदर्शन र घोषणाहरूको पालना गर्दै नेपाल हुलाक सेवाको सञ्जाललाई देशभित्र मात्र नभई विश्वभर विस्तार गरी सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने सन्दर्भमा हुलाक सेवाको आवश्यकता र महत्व बढ्दै आएको छ ।

हाल वैदेशिक पार्सल सेवा विश्वका ७५ देशका ९२ गन्तव्यस्थल र ३९ वटा देशसँग नेपालको EMS सेवा सञ्चालनको सम्झौता अनुरूप कार्य भैरहेको छ । नेपाल UPU को सदस्य राष्ट्र रहेकोले विश्व मा १९२ वटा देशमा नेपालको हुलाक सेवा विस्तार भै विश्वभका धेरै देशहरूमा नेपालीहरू रहेकोले गर्दा पनि पार्सलको आदान प्रदान गर्ने काम वृद्धि भएकोले भविष्यमा यो अझ बढ्दै जाने सम्भावना देखिन्छ ।

सन् १९५६ मा विश्व हुलाक संघ (APPU) र सन् १९८२ मा एशिया प्रशान्त हुलाक संघ (APPU) र सन् २०१६ मा EMS Cooperative को सदस्यता प्राप्त गरेसँगै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आफ्नो उपस्थिति जनाउँदै आएको छ । नेपालको हुलाक सेवाबाट परम्परागत तथा आधुनिक हुलाक सेवा सञ्चालन मार्फत राजश्वमा वृद्धि, निर्यात व्यापारमा योगदान, रोजगारी सिर्जना, विश्व हुलाक मञ्चमा सहभागीता मार्फत वैदेशिक सम्बन्ध स्थापनामा योगदान लगायत हुलाक टिकटहरूको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रचलनमार्फत नेपाललाई विश्वसामु चिनाउने महत्वपूर्ण भूमिका समेत निर्वाह गर्दै आएको छ ।

३. आधुनिकतासँगै हुलाक सेवामा विस्तार:

समयको माग र सूचना प्रविधिमा आएको अभूतपूर्व परिवर्तनले हुलाक सेवाको आधुनिकीकरण गर्दै सेवाको विविधीकरण एवं व्यवसायीकरण गर्नु आवश्यकता मात्र नभै बाध्यता समेत भएको छ । विकसित मुलुक लगायत अहिले विश्वका केही देशहरूमा हुलाक (Postal) सेवामा रोबोट, ड्रोन र स्वचालित प्रणाली प्रयोग हुन थालेका छन् । मुख्यतः पार्सल छुट्ट्याउने, डेलिभरी गर्ने र गोदाम व्यवस्थापनमा रोबोट प्रयोग गरिन्छ । Japan Post ले डेलिभरी रोबोट र स्वचालित sorting system प्रयोग गर्न थालेको छ । साथै टोकियो सहरमा छोटो दूरीको पार्सल पुऱ्याउन सानो रोबोट परीक्षण गरिएको पाइन्छ । यसै गरी चीन, जर्मन, नेदरल्यान्ड जस्ता देशहरूमा पार्सलको प्याकेटहरू छुट्ट्याउने काम हुन थालेको छ । हुलाक वस्तुलाई स्वचालित रूपमा सञ्चालित रोबोटको प्रयोग गर्दा पार्सल छिटो र कम गल्तिका साथ छुट्ट्याउन मद्दत हुने साथै गोदाम व्यवस्थापन र पार्सल भण्डारण गर्ने ठाउँमा warehouse robot प्रयोग गरेर सामान खोज्ने, स्थान परिवर्तन गर्ने, रेकर्ड राख्ने काम समेत गरेको पाइन्छ । विकसित मुलुकमा ड्रोनबाट हुलाक वस्तु डेलिभरी गर्दा हिमाली वा दुर्गम ठाउँमा चिटी वा सानो पार्सल पुऱ्याउन सकिने सम्भावनालाई समेत प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । यस्तो प्रयोग चीन र युरोपका केही देशमा सुरु भईसकेको छ ।

छिमेकी मुलुक भारतमा समेत हुलाक सेवालालाई विद्युतीय व्यापारसँग आबद्ध गरी राजस्वमा वृद्धि गर्दै हुलाक वस्तुको ढुवानी गरेको छ । भुटानमा हुलाक वस्तुहरूको ओसारपसार र वितरण गर्नका लागि ड्रोनको प्रयोग गर्ने गरिएको, साउदी अरब, कुबेत लगायतका देशहरूमा समेत हुलाक वस्तु बोकन रोबोट प्रयोग भएको पाइन्छ । अमेरिकामा हुलाक सेवा (Postal service) बाटै बालबालिकाहरूलाई एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सुरक्षित र विश्वसनीय रूपमा डेलिभरी गरी हुलाकप्रतिको विश्वासलाई अझ

उचाइमा पुऱ्याइएको परिप्रेक्षमा हाम्रो मुलुकमा भने एउटा डाँक बोक्ने कार्यको लागि आफ्नै सवारी साधनको अभावमा हुलाक सेवालालाई प्रभावकारी र सूचना प्रविधीमैत्रीको रुपमा उपयोगमा ल्याउने गरी काम गर्न नसकिएको अवस्था छ तथापि हुलाक वस्तुहरूको ट्रयाकिङ्ग प्रणाली, एक्सप्रेस मेल सर्भिस (EMS), बारकोड रिडरको माध्यमबाट हुलाक वस्तुको स्क्यान गर्ने जस्ता आधुनिक प्रणाली र सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी निरन्तर सेवा प्रवाह भएको छ । IPS.post र CDS.post जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सफ्टवेयर र प्रणालीहरूको प्रयोग गरी मुलुक बाहिर जाने अन्तर्राष्ट्रिय डाँकको भुक्तानी, ट्रयाकिङ्ग एव टर्मिनल ड्युजको हिसाब मिलान गर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । हुलाक सेवाका पूर्वाधारहरूलाई व्यवस्थितसत गर्दै कार्यक्षेत्रको विविधीकरण, सेवा प्रवाहमा आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्ने, विद्यमान हुलाक सेवाका पूर्वाधार तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन गर्दै स्थानीय तहसँग आबद्ध गरी “एक स्थानीय तह एक स्मार्ट हुलाक” कार्यक्रम लागू गर्ने, विद्युतीय व्यापार विस्तार गर्ने, लजिष्टिक सेवा सञ्चालन, भन्सार प्रणालीमा समेत आबद्ध गरी सेवा विस्तार गर्न १६ औं योजनाको रुपान्तरणकारी रणनीतिलाई कार्यान्वयन योग्य बनाउन सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा पनि हुलाक सेवाका पूर्वाधारलाई व्यवस्थित गर्दै कार्यक्षेत्रको विस्तार, सेवा प्रवाहमा आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्दै “ एक स्थानीय तह एक स्मार्ट हुलाक ” को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने कुरा उल्लेख गरिए अनुरूप कार्य अगाडि बढिरहेको छ ।

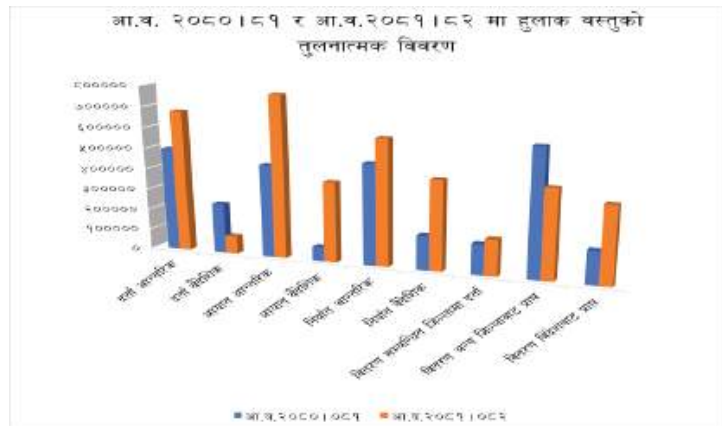
४. वास्तविकतामा हुलाक सेवा:

केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म फैलिएको हुलाक सेवाले आफ्नो एक गर्विलो इतिहासलाई स्थापना कालदेखि हालसम्म अनवरत रुपमा सेवा प्रवाह गर्दै आइरहेको छ । हुलाक सेवा नेपालको पुरानो र विश्वसनीय सरकारी सेवा हो । यसका हरेक तहका कार्यालयहरूले आफ्नो जिम्मेवारी र दायित्व ईमानदारीपूर्वक निर्वाह गर्दै सेवाको गुणस्तर कायम राख्दै आएको छ । जिल्लादेखि पालिकासम्मको सशक्त समन्वय र आधुनिक प्रविधिको प्रयोगमार्फत हुलाक सेवालालाई नागरिकमैत्री, छिटो र भरपर्दो बनाउन नेपाल हुलाक मार्फत प्रदान गरिएको सेवालालाई विगत दुइ वर्षको तुलनात्मक रुपमा तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

हुलाक वस्तु	दर्ता		आयात		निर्यात		वितरण		
	आन्तरिक	वैदेशिक	आन्तरिक	वैदेशिक	आन्तरिक	वैदेशिक	सम्बन्धित जिल्लामा दर्ता	अन्य जिल्लाबाट प्राप्त	विदेशबाट प्राप्त
आ.व. २०८०/८१	४,९७,६३०	२,४१,७२९	४,४६,७२९	६८,४८८	४,८४,०५१	१,६५,५४८	१,४६,४५९	६,०३,४०२	१,५८,३९९
आ.व. २०८१/८२	६,८०,६८४	८६,६३७	७,७७,६३२	३,८५,३१८	६,०२,३१०	४,२८,८५६	१,७३,७९६	४,२५,४५५	३,६८,४६६

यस माथिको तालिकाको तथ्याङ्कलाई निम्न रुपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

उपलब्ध उल्लेखित तथ्याङ्कका आधारमा नेपाल हुलाक सेवाको गतिविधिमा समग्र रूपमा सकारात्मक प्रवृत्ति देखिन्छ । ढुवानी गर्ने प्रकार र प्रकृति अनुसार हुलाक वस्तु एक जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा पठाउने, जिल्लाभित्र मात्रै पठाउने, नेपालबाट विदेशमा पठाउने, विदेशबाट नेपालमा प्राप्त हुन आएका, दर्ता गरी तोकिएको गन्तव्य तथा ब्यक्तिसम्म पुऱ्याउने कार्य बढ्दो देखिन्छ । आ.व.

२०८०/८१ को तुलनामा आ.व. २०८१/८२ मा आन्तरिक हुलाक वस्तु दर्ता ४,९७,६३० बाट बढेर ६,८०,६८४ पुगेको छ, जसले सेवाप्रति जनविश्वास बढ्दै गएको देखाउँछ । त्यस्तै हुलाक वस्तुको आयात आन्तरिक रूपमा ४,४६,७२९ बाट ७,७७,६३२ र वैदेशिक रूपमा ६८,४८८ बाट ३,८५,३१८ पुगेकोले देशभित्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा हुलाकवस्तु आदान-प्रदानमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको सङ्केत गर्दछ । साथै निर्याततर्फ पनि आन्तरिक निर्यात ४,८४,०५१ बाट ६,०२,३९० र वैदेशिक निर्यात १,६५,५४८ बाट ४,२८,८५६ पुगेको देखिन्छ, जसले नेपालबाट विदेशतर्फ हुलाक सामग्री पठाउने प्रवृत्ति बढेको देखाउँछ । विदेशबाट प्राप्त हुलाक वस्तुको वितरण पनि उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भएकोले समग्रमा हुलाक सेवाको प्रयोग, पहुँच र कार्यसम्पादन क्रमशः सुदृढ हुँदै गएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । यसै गरी आम्दानी तर्फ पनि हरेक वर्ष टिकट र अन्य गैरकर राजस्वमा वृद्धि हुँदै आएको छ ।

५. समस्या र चुनौती:

- विद्यमान कानून समयानुसार परिमार्जन हुन नसक्दा समयको माग बमोजिमका प्रभावकारी सेवा प्रवाहमा कठिनाई उत्पन्न भएको,
- हालको संरचना र जनशक्तिको आवश्यकता बमोजिम बजेट अभावका कारण नयाँ कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न नसकिएको,
- सबै कार्यालयहरूको जनशक्तिको माग बमोजिम वेवसाइट निर्माण हुन नसकेको र सूचना प्रविधि मैत्री काम गर्न कठिनाई भएको,
- कार्यरत कर्मचारीहरू निरन्तर कार्यालयमा टिकाउन उपयुक्त मौद्रिक एवं गैरमौद्रिक सेवा सुविधा दिन नसकिएको,
- हुलाकी हल्काराहरूको न्युनतम सेवा सुविधा नपाउँदा सेवा प्रवाहमा समस्या उत्पन्न हुने गरेको,
- हुलाक सेवालार्ई आधुनिकीकरण गर्नका लागि स्रोत, साधन र दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनुका अतिरिक्त डाँक ढुवानीका लागि आवश्यक सबारी साधनको अभावमा सुरक्षित रूपमा सेवा प्रवाहमा समस्या रहेको,
- संघीय संरचना र सडकको विस्तार अनुसारको नयाँ डाँक रेखा तयार हुन नसकेको,
- हुलाक सेवाको प्रचारप्रसार आम नागरिकसम्म पुऱ्याउन नसकिएको कारण निजी कुरियर मौलाउने अवस्था सिर्जना भएको,
- अन्तर निकाय सहयोग र समन्वयको अभाव एवं राज्यको कम प्राथमिकतामा परेकोले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा नेपालको कमजोर उपस्थिति रहेको ।

हुलाक सेवाको सुधार, विस्तार र रूपान्तरणका लागि राज्यको प्रथमिकतामा नपर्नु प्रमुख चुनौती रहेको छ । विशेषगरी संरचनात्मक रूपान्तरण, प्रविधिको पूर्ण उपयोग, कार्यविशिष्टीकरण अनुरूप हुलाक सेवाको जीवन्तता दिन नसक्नु थप चुनौती देखिन्छ ।

६. सुधारका लागि आगामी बाटो:

हुलाक सेवालार्ई आधुनिक, व्यवसायिक, विविधीकृत र प्रतिस्पर्धी बनाउँदै व्यवसायिक हवको रूपमा विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता त छदैछ साथै कार्यान्वयन कसरी गर्ने भन्ने विषय पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ । हुलाक सेवाको लामो र गौरवमय इतिहासको रूपमा रहेको यो संस्थाको संरक्षण गर्दै यस क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरूको पहिचान र समाधान गरी राम्रा अवसरको सदुपयोग गर्दै हालै भएको हुलाक सेवाको सङ्गठनात्मक पुनसंरचनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने छ । समयको माग अनुरूप प्रविधिको विकाससँगै द्रुत विकासको अपेक्षा बढी भएता पनि क्रमशः हुलाक प्रतिको नकारात्मक सोच तथा दृष्टिकोणमा सुधार गरी रूपान्तरणको दिशामा अगाडि बढ्नुपर्नेछ । जसका लागि नीतिगत सुधार, हुलाक सेवाको संरचनात्मक सुधार, हुलाक सेवा सम्बन्धी कानूनमा समसामयिक परिमार्जन, हुलाक सेवा सञ्चालनको मोडेलमा स्पष्टता, सेवाको विविधीकरण र नया

क्षेत्रहरूको पहिचान, डाँक रेखाको पुनरावलोकन, भौतिक उपकरणको प्रबन्ध, प्रविधिमैत्री सेवा र सेवाको विशिष्टीकरण, निजी क्षेत्रसँगको सहकार्य, हुलाक सेवाको साविकको सङ्गठन संरचनामा भएको परिवर्तन अनुरूप एक स्थानीय तह एक हुलाकको कार्यन्वयन अवस्था र सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण, २०८० पछिको सङ्गठन संरचना बमोजिम साविक तथा हालको कार्यलय मार्फत भएको कार्यहरूको तुलनात्मक र सङ्ख्यात्मक विवरणको आंकलन गरी सो अनुरूप कार्य गर्न हुलाक सेवा बुझ्नेको दक्ष एवं सूचना प्रविधि मैत्री जनशक्तिलाई कार्यालयमा टिकाइराख्ने अवस्था बनाउनु जरुरी देखिन्छ ।

७. निष्कर्ष:

नेपालमा हुलाक सेवा देशको सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक संरचनाको सम्बन्धलाई जोड्ने महत्वपूर्ण सेतुको रूपमा रहेको छ । हुलाक सेवाले हुलाक वस्तुको आदान-प्रदान गर्ने मात्र नभै देशको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक सम्पदालाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा पहिचान गराउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । सङ्घीय शासन प्रणालीको संरचनात्मक रूपमा हेर्नुपर्दा जनताको घरदैलोसम्म प्रतिस्पर्धी, व्यवसायिक र प्रविधिमैत्री बनाई सेवा प्रवाह गरी हुलाक सेवामा विश्वास आर्जन गर्नुपर्ने छ । परम्परागत सीमा भन्दा बाहिर रहेर आधुनिक, पारदर्शी र परिणाममुखी सेवा आम जनतासम्म पुऱ्याउन हुलाक सेवा प्रति सकारात्मक धारणा विकास गरी अझ प्रभावकारी र गुणस्तरीय सेवालालाई निरन्तरता दिन सक्ने वातावरण बनाउनु पर्नेछ । विशेषगरि संरचनात्मक स्वरूपमा मात्रै रुपान्तरण नभै प्रविधिको पूर्ण उपयोग गरी कार्यविशिष्टीकरण, सेवाको विविधीकरण तथा व्यवसायीकरण मार्फत प्राणवायूको रूपमा अक्सिजन प्रदान गरी हुलाक सेवाको जीवन्तता दिनु आजको आवश्यकता रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- हुलाक ऐन, २०१९ र हुलाक नियमावलि, २०२०,
- नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावलि, २०७४ (संशोधन समेत)
- आवधिक योजना तथा आ.व. २०८१/२०८२ को नीति तथा कार्यक्रम,
- हुलाक सेवाको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०८०,
- हुलाक सेवा विभाग र गोश्वारा हुलाक कार्यलयको वार्षिक प्रतिवेदन २०८०/२०८१ र २०८१/२०८२,
- हुलाक The Post पत्रिका विभिन्न अंकहरू

हुलाक सेवा विगत र वर्तमान

सपना कुमारी भट्टराई*

परापूर्वकालदेखि नै एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा खबर आदान-प्रदान गर्न चिठीपत्रको प्रयोग भएको पाइन्छ। तिनताक खासगरी राजा महाराजाहरूको दरवारमा समाचार तथा सूचना आदान-प्रदान गर्न परेवा, बाज, घोडा जस्ता पशु पंक्षिहरूको प्रयोग भएको किंवदन्ती पाइन्छ। संस्थागत रूपमा हुलाकको स्थापना सँगै चिठीपत्र पुर्याउने कार्य प्रणालीगत रूपमा हुलाकबाटै हुँदै आएको देखिन्छ। विश्वमा सन् १६६० मा बेलायतका तत्कालीन राजा चार्ल्स द्वितीयले-General Post Office स्थापना गरे पश्चात र नेपालमा तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री रणोद्दीप सिंहको पालामा विक्रम सम्बत् १९३५ मा नेपाल हुलाक घरको स्थापना भई हुलाक सेवाको प्रारम्भ भएको पाइन्छ। नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय हुलाक सेवाको पहुँच भने सन् १९५६ मा विश्व हुलाक संघको सदस्यता प्राप्त गरेपछि भएको हो। कानुनी रूपमा विक्रम सम्बत् २०१९ मा हुलाक सेवा ऐन आएपछि र संस्थागत रूपमा २०२८ सालमा हुलाक सेवा विभाग स्थापना पश्चात हुलाक सेवा विभागले हुलाक सेवाको समग्र व्यवस्थापन गर्दै आएको छ। स्थापनाकालमा चिठीपत्र ओसार-प्रसार गर्ने कार्यमा मात्र केन्द्रित रहेको नेपालको हुलाक सेवा आजको समयमा सुचना प्रविधिलाई समेत आत्मासात गर्दै जनताको माग बमोजिम जनताको घरदैलोसम्म नै पुग्न थालिसकेको छ।

हुलाक सेवाको विगत र वर्तमान अवस्था:

- सञ्चारको प्राचीन र विश्वव्यापी माध्यम (विश्वका १९२ देशमा सरकारी हुलाक सेवा)
- वि.स. १९३५ मा हुलाक घरको स्थापना पश्चात् नेपालमा हुलाक सेवा सुरुवात (१४८ वर्षको इतिहास)
- पृथ्वी नारायण शाहका पालामा कागजे र थाप्ले हुलाकी,
- वि.सं. १९९३ मा नेपाल र भारतबीच सम्झौता भएपछि नेपाली र भारतीय टिकटको प्रयोगमा दुई देशबीच पत्र पठाउने कामको सुरुवात।
- २०१३ आश्विन २६ अर्थात् १९५६ अक्टोबर ११ मा नेपाल विश्व हुलाक संघ UPU (Universal Postal Union) को सदस्य।
- वि.स. २०२८ सालमा नेपालमा हुलाक सेवा विभाग स्थापना
- वि.स. २०८० मा तत्कालीन इलाका हुलाक कार्यालय र अतिरिक्त हुलाकहरू खारेज गरी एक स्थानीय तह एक हुलाकको अवधारणा बमोजिम हुलाक सेवाको संगठन पुनर्संरचना गरीएको।
- एक स्थानीय तह एक हुलाक स्थापना २०८१ माघ १३ गते घोषणा भएको।

हुलाक सेवा विभागको काम, कर्तव्य र अधिकार:

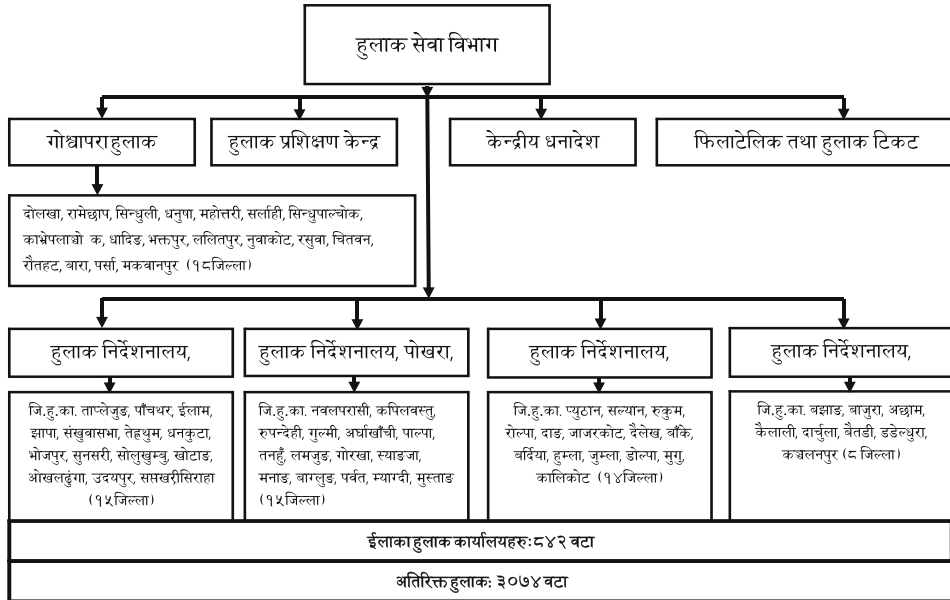
- चिठीपत्र, पुलिन्दा (Parcel) र द्रुत डाँकबस्तुहरू ढुवानी तथा वितरण कार्यको समग्र व्यवस्थापन,
- हुलाक सेवाको केन्द्रीय निकायको रूपमा रही काम गर्ने,
- आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय डाँक व्यवस्थापन गर्ने,
- मातहतका निकायबाट संचालित काम कारबाहीहरूको समग्र व्यवस्थापन गर्ने,
- विश्वक हुलाक संघ (UPU), एशिया प्यासिफिक हुलाक संघ (APPU) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय हुलाक संस्थाहरूको

* निर्देशक, हुलाक सेवा विभाग

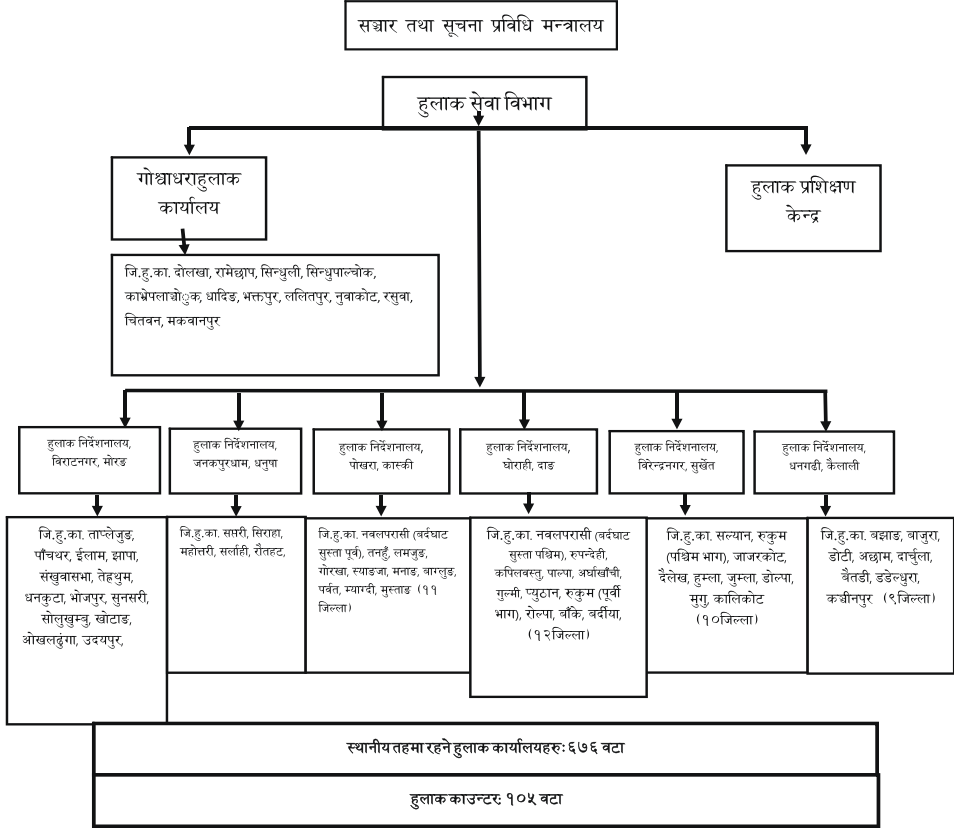
फोकल एजेन्सी (Designated operator) को रुपमा काम गरी नेपालको हुलाक सेवालाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको पहुँचमा निरन्तरता दिने,

- हुलाक टिकटको समग्र व्यवस्थापन गर्ने,
- हुलाक सेवा संचालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा नेपाल सरकारको निर्देशन अनुरूप अन्य आवश्यक काम गर्ने ।

नेपाल हुलाकको सावकिको संगठन संरचना

नेपाल हुलाकको हालको संगठन संरचना

हुलाक सेवासम्बन्धी कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था:

- नेपालको संविधान, २०७२- नेपालको संविधान (२०७२) को अनुसूची ५ (८) मा दूरसञ्चार, रेडियो फ्रिक्वेन्सीको बाँडफाँड, रेडियो, टेलिभिजन र हुलाक सेवाको संचालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी काम संघको एकल अधिकार सुचिमा रहेको,
- हुलाक ऐन, २०१९, हुलाक नियमावलि, २०२०,
- आन्तरिक हुलाक वस्तु (बीमा गर्ने) ऐन, २०१९,
- आन्तरिक हुलाक वस्तु (बीमा गर्ने) नियमहरू, २०१९,
- धनादेश नियमावलि, २०३१,
- हुलाक बचत बैङ्क नियमावलि, २०३३,
- अतिरिक्त हुलाक नियमावलि, २०३४,
- हुलाक सेवा कार्यविधि निर्देशिका, २०६३
- हुलाक टिकट प्रकाशन निर्देशिका, २०७०,
- हुलाक बचत बैक कार्यसञ्चालन (प्रथम संशोधन) निर्देशिका, २०७३,
- नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावलि, २०७४,
- हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रको प्रशिक्षण सञ्चालन सम्बन्धी मापदण्ड, २०७८,

- नेपाल सरकारको बार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेट: आ.व. २०८२/८३ को नीति तथा कार्यक्रमको (बुँदा नं.१११) हुलाक सेवाका पूर्वाधारलाई व्यवस्थित गर्दै कार्यक्षेत्रमा विविधीकरण, सेवा प्रवाहमा आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गरीनेछ । एक स्थानीय तह एक स्मार्ट हुलाक को अवधारणा कार्यान्वयन गरीनेछ भन्ने रहेको,
- आ.व. २०८२/८३ को बजेट (बुँदा नं.१३७) विद्युतीय व्यापार विस्तार र लजिष्टिक सेवा संचालन गर्न हुलाक सम्बद्ध निकायहरुबीच अन्तर आबद्धता कायम गरीनेछ । हुलाक कार्यालयहरुलाई क्रमशःस्मार्ट हुलाकमा विकास गरीनेछ आ.व. २०८३/८४ को नीति तथा कार्यक्रम (बुँदा नं.७५) मा बिज्ञापन तथा संचार क्षेत्रको पारदर्शी र उत्तरदायी व्यवस्थापनका लागि तीन वटै तहका सरकारको समन्वयमा यस क्षेत्रको नियमन प्रणाली सुदृढ गरीनेछ । हुलाक सेवाको विविधीकरण,आधुनिकीकरण र डिजिटल रुपान्तरण गरीनेछ भन्ने उल्लेख भएको ।
- आवधिक योजनामा भएका नीतिगत र कानुनी व्यवस्था ,
- हुलाक सेवा संचालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा नेपाल सरकारले समय समयमा दिएका निर्देशनहरु ।

साथै सन् १९५६ मा विश्व हुलाक संघ (APPU) र सन् १९८२ मा एशिया प्रशान्त हुलाक संघ (APPU) र सन् २०१६ मा ईएमएस सहकारी (EMS Corporative)को सदस्यता प्राप्त ।

हुलाक कार्यालयहरुको कार्यक्षेत्र:

गोश्वरा हुलाक कार्यालय काठमाडौं

- वैदेशिक सेवाको विनिमय कार्यालय,
- वाग्मती प्रदेशको निर्देशनालय,
- काठमाडौं जिल्लाको जिल्ला हुलाक कार्यालय, र
- काठमाडौं महानगरपालिकाको हुलाक कार्यालय ।

हुलाक निर्देशनालय ६ वटा (दाङ, सुर्खेत, धनगढी, बिराटनगर, पोखरा र धनुषा)

- सम्बन्धित प्रदेशको हुलाक निर्देशनालय,
- सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला हुलाक कार्यालय,
- जिल्ला सदरमुकामको स्थानीय तहको हुलाक कार्यालय, र
- प्रदेश भित्र रहने जिल्ला हुलाक कार्यालयहरुको नियमन तथा अनुगमन ।

जिल्ला हुलाक कार्यालय

- सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला हुलाक कार्यालय, र
- जिल्ला सदरमुकामको स्थानीय तहको हुलाक कार्यालय ।

स्थानीय हुलाक कार्यालय-

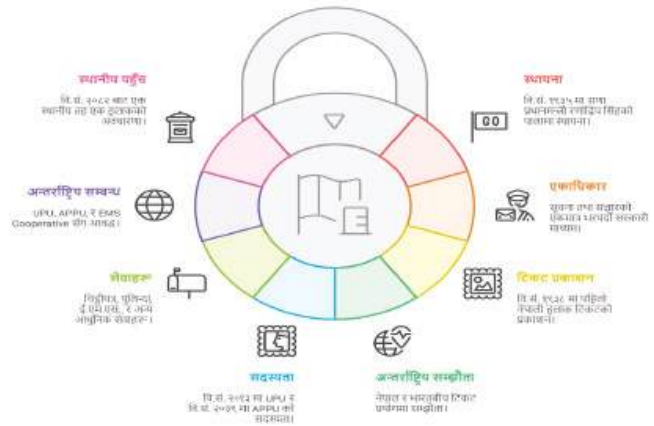
- एक पालिका एक हुलाकको अवधारणा अनुरूप देशै भरिका स्थानीय तहमा हुलाक सेवा संचालनमा रहेको ।

हाल हुलाक सेवाबाट संचालित सेवाहरु:

- द्रुत डाँक सेवा (EMS: Express Mail Service): स्वदेश तथा बिदेशमा (४५ जिल्ला र ३९ देशमा) संचालित,
- पुलिन्दा (Parcel)सेवा आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा संचालित, आन्तरिक देशैभर तथा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा ७५ देश (९२ गन्तब्य) देशमा नियमित रुपमा ढुवानीको कार्य,
- Post Box सेवा: काठमाडौं उपत्यका र देशका मुख्य सहरी क्षेत्रहरुमा उपलब्ध,

- चिट्ठीपत्र आदानप्रदान (Letters): साधारण र रजिस्ट्री चिट्ठीपत्र देशभित्र तथा देश बाहिर समेत,
- टिकट डिजाइन तथा प्रकाशन, व्यवस्थापन तथा टिकट बिक्री सेवा
- जनशक्ति व्यवस्थापन -हुलाकका कर्मचारीको पदस्थापना, क्षमता विकास र तालिम,
- आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय डाँक लेखा व्यवस्थापन,
- सन् १९५६ मा विश्व हुलाक संघ (APPU) र सन् १९८२ मा एशिया प्रशान्त हुलाक संघ (APPU) र सन् २०१६ मा ई-एमएस सहकारीको सदस्यता प्राप्ति पश्चात अन्तर्राष्ट्रिय मंचहरुमा Nepal Post को नाममा आफ्नो उपस्थिति जनाउदै आएको ,
- नेपाल विश्व हुलाक संघ (UPU) र एशिया प्रशान्त क्षेत्रको हुलाक संघ (APPPU) दुबैको सदस्यका रुपमा विश्व हुलाक संघले UPU regional project: Operational efficiency and e-commerce development (ORE3) परियोजना २०२२-२०२५ सम्पन्न भई २०२६-२०२९ संचालनको चरणमा रहेको,
- हुलाक बचत बैंक तथा धनादेश सेवा : देशभरका निर्देशनालय, जिल्ला र इलाका हुलाक कार्यालयहरुबाट हुलाक बचत बैंक सेवा संचालनमा रहेकोमा हाल हुलाक बचत बैंक राष्ट्रिय बाणिज्य बैंकमा हस्तान्तरण भैसकेको ले यो सेवा हाल हुलाक मार्फत संचालनमा नरहेको ।
- राहदानी विभागबाट प्राप्त पासपोर्ट, यातायात व्यवस्था विभागको इम्बोस्ड नम्बर, राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पंजीकरण विभागबाट प्राप्त राष्ट्रिय परिचयपत्र, अन्तरिक राजश्व विभागबाट प्राप्त प्यान कार्ड, राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालाबाट ल्याब स्याम्पल आदि सम्बन्धित जिल्लाहरुसम्म मात्र हुवानी भैरहेकोमा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदको मिति २०८२/१२/१३ गतेको बैठकबाट स्विकृत १०० बुँदे शासकिय सुधार कार्यसूचि अन्तरगत समावेश बुँदा नं.२७ मा हुलाक सेवालार्ई आधुनिकीकरण गरी Government courier servicesका रुपमा विकास गर्ने घोषणा गरेकोले हाल राहदानी विभागबाट प्राप्त पासपोर्ट सम्बन्धित जिल्लाका जिल्ला प्रशासनहरु सँग सम्झौता गरी अधिकांश जिल्लाका सेवाग्राहीको घर-घरमा पुर्याउन शुरु भैसकेको छ ।
- एफ एम रेडियो तथा केवल नवीकरण, प्रेस प्रतिनिधि पास र परिचयपत्र नवीकरण, अनलाईन नवीकरण तथा पत्रिका हुवानी, लोक कल्याणकारी विज्ञापन व्यवस्थापन तथा जिल्लामा सूचनाको हक कार्यान्वयनको अनुगमन सम्बन्धी एजेन्सी सेवा सम्बन्धी काम पनि गर्दै आएको ।

नेपाल हुलाकको विकास र विरासत

हुलाक सेवामा हाम्रो उपलब्धिहरु:

- संघीय सरकारको पालिकास्तर सम्म ठुलो संजालयुक्त संरचनामा अनुभवी र प्रयास जनशक्ति रहेको,
- संघीय संरचना अनुसार एक स्थानीय तह एक हुलाक कार्यान्वयनमा ल्याई हाल ६७६ पालिकामा पालिका हुलाक संचालन भएको ,
- उपलब्ध सीमित स्रोत तथा सवारी साधनहरुको उपलब्धताबाट हुलाक बस्तुको सुरक्षित हुवानी गरी दुर दराजका सेवाग्राहीको मन जित्न सफल भएको,

- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा द्रुत डाँक सेवा सहितको ढुवानीको काम भईरहेको , हुलाकको विश्वसनीयता वढ्नु गई द्रुत डाँक सेवा (EMS: Express Mail Service) स्वदेश तथा बिदेशमा (४५ जिल्ला र ३९ देशमा) संचालित भईसकेको साथै पुलिन्दा (Parcel)सेवा आन्तरिक देशैभर तथा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा ७५ देश (९२ गन्तब्य) मा संचालित भई प्रतिदिन औषत ३००० के.जी. भन्दा बढी तौलका हुलाक वस्तु विदेश पठाउन थालिएको ।
- बर्तमान सरकारले हुलाक सेवालार्ई उच्च प्राथमिकतामा राखी हुलाक सेवालार्ई Government courier services का रुपमा विकास गर्ने रणनीति लिए बमोजिम हाल राहदानी विभागबाट प्राप्त पासपोर्ट,यातायात व्यवस्था विभागको सवारी चालक अनुमतिपत्र, इम्बोस्ड नम्बर, राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पंजीकरण विभागबाट प्राप्त राष्ट्रिय परिचयपत्र, अन्तरिक राजश्व विभागबाट प्राप्त प्यानकार्ड, राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालाबाट ल्याब स्याम्पल, विश्व विद्यालयका प्रश्नपत्र, उत्तरपुस्तिका, शैक्षिक प्रमाणपत्र आदि सम्बन्धित व्यक्ति तथा निकायसम्म ढुवानी गर्ने कामको देशैभर थालनी भएको,
- काठमाण्डौ उपत्यका भित्र दैनिक रुपमा हुलाक वस्तु लिने र पुर्याउने (Pick and Drop) कार्यका लागि घुम्ती सेवा सन्चालन भईरहेको छ,
- राज्यको नीतिअनुरुप हुलाक कार्यालयहरूलाई स्मार्ट हुलाकमा विकास गर्न पालिका हुलाक कार्यालयहरू लाई क्रमशः सुचना प्रविधिमैत्री बनाउदै लगिएको ।
- हुलाकमा दक्ष जनशक्तिको विकासका लागि हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र रही नियमित रुपमा तालिम संचालन गर्दै आएको,
- नेपाल विश्व हुलाक संघ र एशिया प्रशान्त क्षेत्र हुलाक संघको सदस्यका रुपमा अन्तर्राष्ट्रिय मंचमा सहभागीता जनाउदै नेपाल हुलाकमा समेत अन्तर्राष्ट्रिय प्रणाली एवं मापदण्ड प्रयोगमा ल्याएको,
- हुलाक सेवालार्ई प्रविधिमैत्री बनाउन सेवाको डिजिटाइजेशन जस्तै: हुलाक वस्तु दर्तादिखि वितरणसम्मको Event हरुलाई PITS (Postal internal tracking system) मार्फत Tracking गर्न सकिने, CDS.POST(Custom Declaration System), IPS.POST(International Postal System), I-Care(Inquiry System of EMS Post), GCSS (Global Customer Service System: Inquiry System of Parcel Post), RAIS (Registered Article Inquiry System), QCS(Quality Control System), EMS Cooperative Guide, EMS Smart, International Customer Care System आदि जस्ता आधुनिक प्रणाली तथा सफ्टवेयरहरू अबलम्बन गर्ने शुरुवात गरीएको, डिजिटल भूक्तानीको लागि गोश्वारा हुलाक कार्यालयबाट QR Payment system शुरुवात गरीएको ।
- गुणस्तरीय हुलाक टिकट स्वदेशमा समयमानै छपाइको शुरुवात भएको ,
- काठमाडौंको गोश्वारा हुलाक कार्यालय बाहेक भन्सार कार्यालय रहेका नेपालका मुख्य शहरहरू रहेका झापा, मोरङ, पर्सा, रुपन्देही, पोखरा, बाँके र कैलाली गरी ७ जिल्लाबाट वैदेशिक हुलाक बस्तुको दर्ता र भन्सार प्रक्रिया शुरु भएको ।
- हुलाक टिकट छपाइबाट देशको आन्तरिक राजस्व बढोत्तरी भएको साथै मुलुकको सम्पदा, कला, संस्कृति, जीवनशैली एवं ख्याति प्राप्त व्यक्तित्वहरूको विश्वस्तरमा प्रचारप्रसार भई देशलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा चिनाउन सहयोग पुगेको,
- जिल्लास्तरमा सुचनाको हक कार्यान्वयनमा प्रभावकारी भूमिका रहेको,
- हुलाक सेवालार्ई प्रतिष्पर्धी र मितव्ययी बनाउन सीमित स्रोत साधनका बाबजुत हर संभव प्रयास गरीएको ।
- सरकारी सेवालार्ई घरदैलो सम्म पुऱ्याउन लागत र समय प्रभावकारितामा विशेष ध्यान दिईएको छ ।
- समग्रमा घर घरमा हुलाक मन मनमा हुलाकको नीति अवलम्बन गरीएको ।

हुलाकको ईतिहासलाई विगत देखि बर्तमान सम्म अध्ययन गर्दा हुलाक सेवाप्रति जनताको भरोसा बढ्न गएको ,राज्यले तत्काल नतिजा खोज्ने सेवा हुलाक सेवा रहेको,न्यून लागत र तोकेको समयमा सेवा पुऱ्याउने हुलाक सेवा सक्षम रहेको देखिन्छ, तथापि समयक्रमसँगै परिवर्तित समाजको मन जित्न हुलाक सेवालार्ई अझ प्रभावकारी बनाउनुपर्ने आजको आवश्यकता रहेको छ ।

हुलाक सेवालार्ई अझ प्रभावकारी बनाउन गर्नुपर्ने प्रयासः

- कानुनी एवं नीतिगत सुधारः हाल सम्म हुलाक ऐन २०१९ नै कार्यान्वयनमा रहेको हुदाँ बदलिदो परिस्थिति अनुरुप काम गर्न कतिपय कानुनी अवरोध रहेकोले संघीय संरचना अनुरुप नयाँ हुलाक ऐन तत्काल जारी हुनुपर्ने देखिन्छ साथै हुलाक सेवा कार्यविधि, निर्देशिका समयानुकूल परिवर्तन हुनुपर्ने ।
- प्रविधिको प्रयोग र डिजिटल रुपान्तरणः हुलाक सेवामा बढी भन्दा बढी सुचना प्रविधिको प्रयोग बढाई प्रतिष्पर्धी र मितव्ययी बनाउनु आजको आवश्यकता रहेको छ ।
- जनशक्ति व्यवस्थापनः राज्यको पुनःसंरचना र सुचना प्रविधिको माग बमोजिम जनशक्ति व्यवस्थापन आवश्यक रहेको देखिन्छ । साथै हुलाक सेवाको माग वढदै गएकोले एक वडा एक हल्काराको व्यवस्था, कार्यालयमा दुई सिफ्ट सेवा संचालन, कर्मचारीहरूलाई कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन भत्ता आदिको व्यवस्था गरी सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- हुलाक सेवालार्ई घर घरमा पुऱ्याउने राज्यको नीति अनुरुप हुलाक सेवालार्ई स्रोत साधन (डाँक ढुवानी गर्न सवारी साधन, सूचना प्रविधि मैत्री सुविधा सम्पन्न भवन आदि) सम्पन्न बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।
- समन्वय र सहकार्यः हुलाक सेवाका सेवाग्राहीको रुपमा रहेका सरकारी निकायहरू (जिल्ला प्रशासन, अस्पताल, विश्वविद्यालय, राहदानी, यातायात लगायतका निकाय) सँग समन्वय र सहकार्य वढाई सरकारी सेवाको ढुवानी सकेसम्म हुलाक मार्फत गराउनु पर्ने देखिन्छ ।
- समय समयमा डाँक रेखाको पुनरावलोकन गरी संघीय संरचना र सडक पुर्वाधारको विकास भएअनुसार ढुवानीको व्यवस्था गरी समय र लागत घटाउनु पर्ने ।
- नेपाल विश्व हुलाक संघ र एशिया प्रशान्त क्षेत्र हुलाक संघको सदस्य भएको नाताले विश्वमा अवलम्बन गरिएका प्रयासहरू हाम्रो देश अनुकूल हुने गरी क्रमशः अवलम्बन गर्दै जानुपर्ने साथै विश्वमका सबै १९२ देशहरूमा हुलाक वस्तु पुऱ्याउन सकेसम्म प्रयास गर्नुपर्ने ।
- हाल कार्यान्वयनमा रहेको हुलाक महसुलको पुनरावलोकन गरी राजस्व स्रोतको पहिचान एवं दायरा विस्तार गर्नुपर्ने ।
- हुलाक सेवाको सामाजिक संजाल, पत्रपत्रिका, टेलिभिजन लगायतबाट व्यापक प्रचार प्रसार गरी आमनागरिकमा हुलाकले प्रदान गर्ने सेवाको बारेमा जानकारी गराउने आदि ।

वर्तमान सरकारको नीति अनुरुप सरकारी सेवाको बाहक हुलाक सेवालार्ई सवल बनाई जनताको घरदैलो सम्मनै सेवा पुऱ्याउन पर्ने रहेको हुदाँ सबै सरोकारवाला निकायहरूको समन्वय र सहकार्यमा हुलाक सेवालार्ई प्रभावकारी र विश्वसनीय बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरूः

- नेपालको संबिधान (२०७२),
- हुलाक ऐन, २०१९ र हुलाक नियमावलि, २०२०,
- नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावलि २०७४ (संशोधन समेत)
- सोह्रौँ पंचबर्षीय योजना (२०८१/०८२- २०८५/२०८६)
- आ.व.२०८२/८३ को नीति तथा कार्यक्रम,
- आ. व. २०८२/२०८३ को बजेट वक्तव्य,
- चालु आ.व.२०८३/८४ को नीति तथा कार्यक्रम,
- हुलाक सेवाको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०८०,
- हुलाक सेवा विभागको बार्षिक प्रतिवेदन २०८१/२०८२, आदि ।
- हुलाक सेवा विभागबाट विभिन्न समयमा भएका प्रस्तुतीकरणहरू ।

नेपालको हुलाक, सुधारका कुरा, अनि भविष्यको आशा

ढाल बहादुर जि.सी. *

विश्वको इतिहासमा मानिसहरूको बीच खबर आदानप्रदान गर्ने मुख्य माध्यमको रूपमा हुलाकको विकास भएको पाइन्छ। हुलाकको इतिहास धेरै पुरानो छ। नेपाल मात्र नभएर विश्वामा नै खबर आदानप्रदान गर्ने माध्यमको रूपमा हुलाकको विकास भएको हो। खबर आदानप्रदान गर्ने कार्य जनताहरूबीच भन्दा पनि राज्यहरूबीच गर्ने मुख्य माध्यम नै हुलाकको विकसित रूप हो। विगतमा विश्वभर नै राज्य विस्तार गर्ने तथा नयाँ राज्य स्थापना गर्ने प्रचलन लामो समय चल्यो। यस क्रममा लामो समयका युद्ध पनि भए। यस सन्दर्भमा खबर प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता हुने गर्दथ्यो। यस सन्दर्भमा हुलाकले कहिले न कहिले आफ्नो स्थान लिएको पाइन्छ। राज्यराज्य बीच खबर आदानप्रदान गर्ने तथा राज्यले आफ्ना निकायहरू बीच खबर आदानप्रदान गर्ने माध्यम बनेकोमा राज्यका जनताहरूबीच हुँदै विश्वभर एक आपसमा खबर आदानप्रदान गर्ने माध्यमको रूपमा हुलाकको विकास भएको पाइन्छ। सूचना प्रविधिको विकास नहुने बेलासम्म खबर लगायत अन्य वस्तु आदानप्रदान गर्ने कामको लागि हुलाकमा नै निर्भर रहनु पर्ने अवस्था थियो। वर्तमान समयमा सूचना प्रविधिले गर्दा खबर आदानप्रदान गर्ने कामको लागि व्यक्तिगत चिठ्ठीपत्र पठाउने जस्ता काम हुलाकबाट लगभग समाप्तप्राय हुन लागेको छ। तथापि विकसित देशमा हाल पनि हुलाकको महत्व घटेको छैन। काममा परिवर्तन मात्र भएको छ।

नेपालमा औपचारिक हुलाक सेवाको शुरुवात वि.सं. १९३५ मा भएको भएता पनि सो भन्दा अघि समेत हुलाकको सेवा प्रचलनमा रहेको थियो। खासगरी सीमित सेवा प्रदान गर्ने खालको हुलाकको रूपमा साना-साना राज्यहरू बीच खबर आदानप्रदान गर्ने काम त विगत देखि नै अभ्यासमा रहेको विषय हो। यसलाई नै हुलाकको पूर्व रूपमा लिन सकिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको पालामा पनि हुलाक रहेको कुरा विभिन्न अभिलेखमा उल्लेख भएको पाइन्छ। नेपालमा हुलाक सेवाको शुरुवात गर्ने राणा प्रधानमन्त्री रणोद्दीप सिंहलाई मानिन्छ। जे होस औपचारिक रूपमा सरकारको तर्फबाट नेपाल हुलाक घर नामको सरकारी कार्यालय स्थापना गरी हुलाक सेवा मार्फत सूचना आदानप्रदान गर्ने माध्यमको रूपमा हुलाक विकसित हुँदै गएको हो र हालको रूपमा संचालनमा छ। विगतका योजनाहरू हेर्दा देशका सबै स्थान (तत्कालीन गाउँ विकास समिति) मा हुलाक पुर्याउने नीति लिएको पाइन्छ। कम्तिमा एक वटा अतिरिक्त हुलाक स्थापना साविकका प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा गर्ने गरेको पाइन्छ। सूचना प्रविधिको विकास भए पश्चात हुलाकले गर्ने मुख्य काम चिठ्ठीपत्र आदानप्रदान गर्ने काममा क्रमशः गिरावट हुँदै गयो। यसले गर्दा हुलाकको काम के छ ? भन्ने प्रश्न पनि उठेको पाइन्छ।

नेपालको हुलाकको सन्दर्भमा वि.सं. २०१९ सालमा लागू भएको हुलाक ऐन नै हाल सम्म कार्यान्वयनमा रहेको छ। हुलाक ऐन, २०१९ वि.सं. २०१९/१२/३० गतेबाट लागू भएको हो भने हुलाक नियमावलि, २०२० वि.सं. २०२०/१२/१८ बाट लागू भएको हो। हुलाक ऐन, २०१९ को चौथो संशोधन २०५०/०६/२७ मा भएको देखिन्छ। तत्पश्चात हालसम्म उक्त ऐनमा कुनै संशोधन भएको पाइदैन। अर्थात ३२ वर्ष सम्म हुलाक ऐनमा कुनै संशोधन भएको छैन। ३२ वर्षमा सूचना प्रविधि लगायत समाजमा धेरै परिवर्तन भएको कुरामा कसैको दुइमत हुन नसक्ला। यति लामो समयसम्म कानूनी रूपमा कुनै परिमार्जन नहुँदा नेपालको हुलाकले कसरी हालको आवश्यकता अनुसार काम गर्न सम्भव हुन्छ ? भन्ने प्रश्न ज्वलन्त रूपमा छ।

नेपाल विश्व हुलाक संघको सदस्य भएको कारण पनि नेपालको कानून मात्र नभई विश्व हुलाक संघको प्रावधान अनुसार नेपाल हुलाकले विभिन्न विषयहरू पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपालको हुलाकलाई आधुनिकीकरण गर्नमा बिश्व हुलाक संघ (Universal Postal Union (UPU) र Asian Pacific Postal Union को विशेष योगदान रहेको छ। विश्व हुलाक संघ द्वारा संचालित सफ्टवेयर नै नेपालको हुलाकले पनि प्रयोग गर्दै आइरहेको छ।

* प्रमुख हुलाक अधिकृत, गोश्वारा हुलाक कार्यालय

विश्व मा हुलाकलाई सुधार गर्ने सन्दर्भमा मूल रूपमा २ वटा क्षेत्रमा पुनर्संरचना गरी संचालन गरेको पाइन्छ ।

१. संरचनात्मक
२. कार्यात्मक

संरचनात्मक रूपमा हेर्दा विश्वका हुलाकहरू पहिला सरकार अन्तर्गतको विभाग वा कार्यालय मार्फत संचालन भएका हुन । विश्वका विभिन्न देशमा हाल पनि सरकारको मन्त्रालय अन्तर्गतका निकाय अन्तर्गत नै विभाग वा यस्तै निकाय मार्फत हुलाक संचालन भएको पाइन्छ । यसमा पनि विभिन्न प्रकारले संचालित छन । कतिपय देशहरूमा सरकारको लगानीमा स्वायत्त संस्थान स्थापना गरी हुलाक संचालन भएको पाइन्छ भने कतिपय देशमा अन्य धेरै किसिमले हुलाक सेवा संचालन भएको पाइन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा हुलाकले विगतमा गर्ने मुख्य काम देहायका थिए ।

- (क) चिठीपत्र (साधारण र रजिष्ट्री पत्र) आदानप्रदान,
- (ख) हुलाक टिकट बिक्री,
- (ग) हुलाक बचत बैंक संचालन,
- (घ) धनादेश सेवा,
- (ङ) पत्रपत्रिका आदानप्रदान,
- (च) EMS सेवा,
- (छ) पुलिन्दा (पार्शाल) सेवा, आदि ।

वर्तमान समयमा गर्ने काम हेर्दा देहायको अवस्था छ ।

- (क) चिठीपत्र (साधारण र रजिष्ट्री पत्र) आदानप्रदान,
- (ख) हुलाक टिकट बिक्री,
- (ग) पत्रपत्रिका आदानप्रदान ,
- (घ) EMS सेवा धनादेश सेवा,
- (ङ) पुलिन्दा (पार्शाल) सेवा, आदि ।

अन्य:

- राष्ट्रिय सूचना आयोगबाट तोकिएका कामहरू ।
- सूचना तथा प्रसारण विभागबाट तोकिएका कामहरू, एफ.एम रेडियो नवीकरण, पत्रकार परिचय पत्र वितरण आदि ।
- विज्ञापन बोर्डबाट तोकिएका कामहरू - लोक कल्याणकारी विज्ञापन रकम भुक्तानी गर्ने ।

यसै सन्दर्भमा मित्रराष्ट्र बंगलादेशले यही २०२६ को फेब्रुअरी १२ मा सम्पन्न गरेको आम निर्वाचनमा आफ्ना बिदेशमा रहेका नागरिकहरूलाई हुलाक मार्फत मतदानको व्यवस्था गरेको थियो । यस क्रममा विश्व हुलाक संघको सदस्यको रूपमा नेपाल हुलाकले पनि नेपालमा रहेका बंगलादेशी मतदाताहरूको लागि प्राप्त मतपत्र सम्बन्धित मतदाता समक्ष पुर्याउने र मतदान गरे पश्चात बंगलादेश फिर्ता गर्ने काम नेपाल हुलाकले सम्पन्न गरेको छ । यो पनि नेपाल हुलाकको लागि गौरवको विषय हो ।

नेपालमा वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि उदारीकरणको अवधारणा कार्यान्वयनमा आएको देखिन्छ । यस क्रममा सरकारी संस्थान लगायत उद्योगधन्दाहरू निजीकरण गर्ने अवधारणा पनि आएको देखिन्छ । साथै राज्यले गर्ने कतिपय कार्य निजी क्षेत्रलाई खुला गर्ने नीति अख्तियार गरेको पाइन्छ । तत्पश्चात राज्यका विभिन्न क्षेत्रमा निजी क्षेत्रले लगानी गरी काम गरेको पाइन्छ । हुलाक क्षेत्रमा पनि सो समयबाट नै व्यवसायिक कामहरू गर्नुपर्ने आवश्यकता थियो, तर त्यसो हुन सकेन । वि.सं. २०६० तिरबाट मोवाइल फोनको विस्तार हुन थालेसँगै व्यक्तिगत तथा पारिवारिक सम्पर्क गर्न चिठीपत्र पठाउनु पर्ने

अवस्थाको क्रमशः अन्त्य हुन थाल्यो । हाल सरकारी कार्यालयका चिठीपत्रहरू बैंक तथा वित्तीय संस्थाका चिठीपत्रहरू नै मुल रूपमा हुलाकले आदानप्रदान गर्दै आइरहेको छ । उदारीकरण र सूचना प्रविधिको विकास र विस्तार हुँदा समेत नेपालको हुलाक सेवामा खासै सुधार भएको देखिदैन । पुरानो कानून अनुसार नै अहिले पनि हुलाक चलेको छ । कानूनमा भएका व्यवस्थाहरू बमोजिम विभिन्न सेवाहरू हुलाकले प्रदान गर्दै आएको छ । हालसम्म नेपालको हुलाक ब्यबसायिक भन्दा पनि सेवामूलक अवधारणामा केन्द्रित देखिन्छ । तथापि द्रुत डाक सेवा जस्ता ब्यबसायिक सेवा पनि हुलाकले संचालन गर्दै आइरहेको छ ।

संस्थागत पुर्नसंरचनाको विषयमा सन् १९९० को दशकपछि विश्वमा धेरै फेरबदल भएको देखिन्छ । नेपालमा सुचना तथा संचार मन्त्रालय अन्तर्गत हुलाक सेवा विभागको मातहतमा नेपालको हुलाक संचालनमा रहेको छ । वि.सं. २०७२ सालमा देश संघीय संरचनामा परिवर्तन भयो । तर संघीय संरचना अधिको हुलाकको संरचनामा केही परिवर्तन गर्ने काम वि.सं. २०८१/०४/०१ बाट लागू भएको नयाँ संगठन संरचना र दरबन्दी अनुसार भयो । हाल प्रत्येक स्थानीय तहमा हुलाक कार्यालय स्थापना गरिएको छ । हुलाक कार्यालयको संख्या केही घटाइएको छ । हुलाक कार्यालयहरू स्थानीय तहका कार्यालयको प्रशासनिक केन्द्र नजिक रहने गरी राखिएको छ । केही जनशक्ति पनि कटौती गरिएको छ । यसबाट हुलाकको right sizing पनि भएको छ । हुलाक सेवाको विस्तारसँगै थप जनशक्ति आवश्यक भएमा थप गर्न सक्ने विकल्प पनि रहेको छ । तथापि हालसम्म अतिरिक्त हुलाकका कर्मचारीहरूबाट पनि खास गरी ग्रामीण इलाकामा चिठीपत्र वितरणको काममा राम्रो सहयोग प्राप्त भएको देखिन्छ । अतिरिक्त हुलाक पाचौँ संसोधन नियमावलि २०८२/०१/१० बाट लागू भएसँगै अतिरिक्त तर्फका कर्मचारी रिक्त हुँदै जाने तर पदपूर्ति नहुने कानूनी व्यवस्था भएको हुँदा अब अतिरिक्त हुलाकका कर्मचारीहरूबाट हुने काम समेत दरबन्दी तर्फका कर्मचारीहरूबाट गराउनु पर्ने गरी व्यवस्थापन गर्दै जानुपर्ने देखिएको छ । तर अहिलेको दरबन्दीले मात्र कतिपय स्थानमा उक्त काम गर्न कठिन हुने अवस्था देखिन्छ । थप सवारी साधनको व्यवस्था गर्न सकेको अवस्थामा मात्र सहज हुने देखिन्छ । वि.सं. २०८१ बाट लागू भएको नयाँ दरबन्दी बनाउँदा पनि सबै स्थानीय तहका हुलाक कार्यालयमा समेत कम्तीमा एकवटा मोटरसाइकल हुनुपर्दछ भन्नेक मान्यता राखिएको थियो । तर बजेटको उचित प्रवन्ध नहुँदा सो काम हुन सकेको देखिदैन । हुलाकको काम मूल रूपमा हुलाक वस्तु ओसारपसार गर्ने हो । तसर्थ ओसारपसार गर्न आजको समयमा सवारी साधन नै महत्वपूर्ण हुन्छ । सवारी साधनबाट सामान आदानप्रदान गर्ने नेटवर्क बनाउन सकेमा नै हुलाक प्रभावकारी हुन्छ । साथै थोरै जनशक्ति बाट पनि काम गर्न सकिन्छ ।

हुलाकको काम नै हुलाक वस्तु आदानप्रदान गर्ने भएपनि अहिलेको समयमा हुलाकले विभिन्न सरकारी कार्यालयहरूसँग सम्झौता नै गरेर विभिन्न वस्तुहरू आदानप्रदान गरिरहेको छ । राहदानी विभागसँग सम्झौता गरी विभिन्न जिल्लासम्म राहदानी पुऱ्याएको छ । इम्बोस्ड नम्बर प्लेट, राष्ट्रिय परिचयपत्र, मालपोत सम्बन्धी कागजातहरू पनि हुलाक मार्फत देशका सबै जिल्लाहरूमा पुगेका छन । यस्तै राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला टेकुका नमूना विभिन्न जिल्लामा पठाउने र ल्याउने काम पनि हुँदै आएको छ । परराष्ट्र मन्त्रालयले विदेशमा राहदानी लगायतका सामग्री पनि नेपाल हुलाकको सेवा भएका देशहरूमा हुलाक मार्फत नै पठाउने गरेको छ । उक्त सामग्री डिप्लोम्याटिक मेल ब्यागको रूपमा जाने गरेको छ । विभिन्न सरकारी निकायहरूले पनि सामान आदानप्रदान गर्न हुलाकलाई दिन पाए सहज हुने थियो भन्ने आशय अहिले देखिन्छ । नेपालको हुलाक सरकारी निकायको रूपमा संचालित छ । यस अवस्थामा हाल हुलाकमा लागू भएको दररेट नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद) बाट स्वीकृत दररेट भएको हुँदा सरकारी निकायहरूले हुलाक मार्फत कुनै सामान पठाउँदा सहज हुन्छ । यसो गर्दा खरिदका अन्य विधि प्रयोग गर्नुपर्दैन । सिधै सम्झौता गरेर काम गर्न सकिन्छ । अहिले धेरै निकायहरू हुलाकको सेवाप्रति जानकार हुँदै गएका छन भने स्वदेश तथा विदेशमा डकुमेन्ट वा पार्सल पठाउन हुलाक प्रयोग गर्ने गरेका छन ।

सुधारका विषय र भविष्यको आशा

१. कानूनी सुधार

वर्तमान विश्व परिवेश तथा नेपालमा हुलाकले गर्ने काममा प्रभावकारिता ल्याउन कानूनमा नै सुधार गर्नु जरुरी छ । वि.सं. २०१९ सालमा बनेको ऐनका आधारमा हुलाक सेवाको काम कसरी अहिलेको आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने खालको हुन सक्ला ? तसर्थ मुख्य कुरा कानून नै समसामयिक बन्नु जरुरी छ । यस आधारमा नै हुलाकले सुधारको गति लिन्छ ।

हुलाकले गर्ने नियमित कामका अतिरिक्त व्यवसायिक काम र अन्य कामहरूको सम्बन्धमा स्पष्ट निकास दिने गरी नयाँ हुलाक

ऐन बन्नुपर्दछ। यसो भएमा हुलाकले गर्ने नियमित कामका अतिरिक्त थप कामहरु समेत गर्न सक्नेछ। विश्वमा सूचना प्रविधिको विकास भएका राष्ट्रमा समेत हुलाकको महत्व घटेको छैन। अझ बढेको छ। तसर्थ नेपालमा पनि हुलाक ऐन बनाउँदा अत्यन्त ध्यान दिनु आवश्यक छ। विश्वमा जहाँ विकसित राष्ट्रमा समेत हुलाक राम्रो छ। नेपालमा के गरेर सुधार हुन्छ, थप गति लिन्छ भन्नेछ विचार गरेर ऐनमा सोही बमोजिम व्यवस्था गर्नुपर्दछ। ऐन, नियम बनाउँदा गहन अध्ययन गरी विश्वमा हुलाकले गर्ने कामहरु समेतको विचार गरी नेपालको हुलाक सम्बन्धी कानून बन्नुन जरुरी छ।

२. थप नयाँ कामहरु गर्ने

विश्वमा हुलाकले गर्ने काम विभिन्न छन। आधारभूत काम चिठी पत्र, पार्सल आदान प्रदान गर्ने भए पनि बिश्व अभ्यास हेर्दा अन्य धेरै प्रकारका कामहरु हुलाक मार्फत गर्ने गरेको पाइन्छ। तसर्थ हुलाकमा उपलब्ध जनशक्ति तथा श्रोत साधन अनुसार नेपाल सरकार अन्तर्गतका विभिन्न मन्त्रालयहरुले कुनै नयाँ काम गर्दा हुलाक मार्फत गराउन सक्ने व्यवस्था पनि हुनु पर्दछ। नेपाल सरकारको विभिन्न मन्त्रालय, विभाग वा अन्य आयोगको कामहरुमध्ये जिल्लाहरुमा कार्यालय नभएका निकायहरुले गर्नुपर्ने काम हुलाकबाट गर्न सकिन्छ। तर नेपालमा सानातिना विषयमा पनि स्थाई रुपमा वा अस्थाई कार्यालय खोल्ने अभ्यास पनि देखिएको छ। हुलाकले अहिले पनि राष्ट्रिय सूचना आयोगको काम, सूचना तथा प्रसारण विभागको केही काम गर्दै आइहेको छ भने विज्ञापन बोर्डले गर्ने लोक कल्याणकारी विज्ञापनको रकमको अनुगमन र भुक्तानीको काम गर्दै आएको छ। साथै अन्य निकायका काम पनि हुलाकबाट गर्न सकिन्छ। यसो गर्न सकेमा राज्यलाई भार पनि कम पर्ने हुन्छ भने सेवा पनि जनताको नजिक पुग्दछ। हुलाकको सेवा स्थानीय तहसम्म रहेको हुँदा र स्थानीय तहको केन्द्रसँगै रहेको हुँदा जनतालाई सेवा लिन सहज हुन्छ। तसर्थ स्थानीय तहमा रहेका हुलाकलाई इन्टरनेट जडान गरी कम्प्युटर सहितको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ। यसो भएमा थुप्रै सेवा हुलाकबाट दिन सकिन्छ। तर हुलाकबाट अन्य के के गर्न सकिन्छ भन्नेय बारेमा जानकारी नभएर होला यस बारेमा ध्यान दिएको पाइदैन।

३. ठेगाना प्रणाली सम्बन्धी अधिकार

प्रत्येक व्यक्तिको घरसम्म पुगेर सेवा दिने सरकारी निकाय हुलाक हो। कुनै पनि व्यक्तिको चिठीपत्र वा अन्य डकुमेन्ट हुलाकबाटै जाने हुँदा ठेगाना सम्बन्धी काम हुलाकबाटै हुनुपर्दछ। नेपालमा ठेगाना प्रणालीको बारेमा कुन निकायले गर्ने भन्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था देखिदैन। खास गरी स्थानीय तहले आ-आफ्नै किसिमले सडक, गल्लीका नाम राख्ने र घर नम्बर राख्ने गरेको पाइन्छ। तर राष्ट्रिय रुपमा नै ठेगाना प्रणाली निर्धारण गर्ने काम भएको देखिदैन। तसर्थ उक्त व्यवस्था हुलाक ऐनमा राख्नुपर्दछ। अनि सोही आधारमा ठेगाना प्रणाली विकास गरी लागू गर्नुपर्दछ। यसो भएमा हुलाकको काममा वृद्धि हुने तथा यो हुन सकेमा नेपालको ठेगाना प्रणालीमा एकरूपता हुने, राज्यको आधिकारिक ठेगाना प्रणाली हुन्छ। निजी कम्पनीले ठेगाना प्रणाली बनाउने र बजारीकरण गर्न खोज्ने प्रणालीको अन्त्य हुन्छ। कतिपय देशमा घर भवन बनाउनु अघि हुलाकबाट ठेगानाको विवरण अद्यावधिक गर्नु पर्ने व्यवस्था हाल पनि छ।

४. आफ्नै सवारी साधनको नेटवर्क बनाउने

हुलाक सेवा विभाग अन्तर्गत गोश्वारा हुलाक कार्यालय र अन्तर्गतका केही कार्यालयमा केही सवारी साधन रहेका छन। उक्त सवारी मार्फत हुलाकले हुलाक वस्तुको आदानप्रदान गरी आएको छ भने अन्य ठाउँमा निजी क्षेत्रसँग सम्झौता गरी हुलाक वस्तुको आदानप्रदान गर्दै आएको छ। अहिले गोश्वारा हुलाक कार्यालयले देशका अधिकांस जिल्लामा जाने हुलाक वस्तुलाई जिल्ला हुलाक कार्यालय, चितवनसम्म पुर्याउछ अनि त्यहाँबाट पूर्वतर्फ र पश्चिमतर्फ पूर्वपश्चिम हाइवेका विभिन्न स्थानहरुमा डाँकहरु छाड्ने र लिने काम हुन्छ। र केही जिल्लाहरुमा रहेका सवारी साधनबाट अन्य जिल्लाहरुमा समेत डाँक आदानप्रदान हुने गरेको छ। अहिलेको अवस्था हेर्दा ७७ जिल्लाहरु मध्ये आधा जसो जिल्लाहरुमा आफ्नै सवारी साधनबाट डाँक आदानप्रदान हुने गरेको छ। बाँकी जिल्लाहरुमा निजी क्षेत्रका सवारी साधनहरु मार्फत डाँक दुवानी हुने गरेको छ। केही हिमाली र पहाडी जिल्लाहरुमा हवाईजहाज मार्फत पनि डाँक आदानप्रदान हुने गरेको छ। तर डाँक आदानप्रदान गर्न सवारीसाधन र हुलाक वस्तुको मात्रा लगायतका कारण दैनिक रुपमा डाँक आदानप्रदान गर्न समस्या छ। तसर्थ काठमाडौँ देखि केही हिमाली जिल्ला छाडेर अन्य स्थानमा आफ्नै सवारीसाधनबाट हुलाक वस्तु दुवानी गर्न सक्ने नेटवर्क बनाउनुपर्दछ। यसको लागि

नेटवर्क मिलाउने गरी विभिन्न स्थानमा गाडीको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । उक्त गाडीहरूले निश्चित जिल्लाहरूबीच डाँक आदानप्रदान गर्नु जरुरी छ । यसो गर्न सकेमा कुनै निकायबाट निश्चित सामानहरू लैजाने गरी आउँदा तोकिएको समयवाधि भित्र डाँकको आदानप्रदान गर्न सकिन्छ । यसो गर्दा नै हुलाकको प्रभावकारिता बढ्दछ । अन्यथा निजी क्षेत्रको सवारी साधनबाट पठाउँदा न समयमा पुग्छ न सामानको पूर्ण सुरक्षाको प्रत्याभुति गर्न सकिन्छ ।

५. हुलाक वस्तुको दर्ता बढाउने

धेरै जिल्ला तथा स्थानीय हुलाकहरू चिठीपत्र दर्ता गर्ने काममा सीमित छन । तसर्थ पार्सल, इ.एम.एस. लगायतका सेवालार्इ प्रभावकारी र प्रचारप्रसार गरी हुलाक वस्तु दर्तालाई थप प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

६. विश्वव्यापी नेटवर्क विस्तार

नेपाल विश्व हुलाक संघको सदस्य भएको नाताले १९२ देशमा नै हुलाक बस्तु पठाउन सक्दछ । हाल सो हुन सकेको छैन । तसर्थ हामीले जति धेरै देशमा हुलाक बस्तु पठाउन सक्थ्यो त्यति नै काम बढ्ने हुन्छ ।

भविष्यको आशा

सूचना प्रविधिको व्यापक विकास भएसँगै नेपालमा हुलाकको भविष्य छैन, के काम छ र हुलाकको भन्ने कुराहरू सुनेको पाइन्छ । मोवाइलमा कुराकानी भएपछि चिठीपत्र आदानप्रदान कसले गर्दछ र ? यही बुझाइ छ । व्यक्तिगत चिठीपत्र पठाउने काम मोवाइल, इन्टरनेट लगायतका कारणबाट बन्द जस्तै हुन थालेको पाइन्छ । तथापि सरकारी निकायबाट हुने कतिपय चिठीपत्र आदानप्रदान, डकुमेन्ट आदानप्रदान, अदालतका कागजात, विश्वबिद्यालयका सर्टिफिकेट लगायत विभिन्न खालका पार्सल आदि सक्कल रूपमा नै चाहिन्छन् । यसको लागि हुलाक जस्ता माध्यमबाट नै पठाउनुपर्दछ । विश्वलमा सूचना प्रविधिको व्यापक विकास र उपयोग भएका अमेरिका, वेलायत, जापान जस्ता देशमा नै हुलाक राम्रोसँग चलेका छन । तसर्थ नेपालमा पनि हुलाकले गर्ने परम्परागत काममा परिवर्तन हुँदै गएको हो तर आवश्यकता र औचित्य रहेको छ ।

नेपाल विश्व हुलाक संघको सदस्य भएको नाताले उक्त संस्थाको विधान बमोजिम आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गर्नुपर्ने अवस्था रहन्छ । अर्को तर्फ हुलाक सेवा मात्र नभएर व्यवसायिक क्षेत्र पनि हो । विश्वका विकसित देशमा समेत हुलाकको औचित्य आज सम्म पनि उत्तिकै रूपमा पुष्टि भएको देखिन्छ । राज्यले व्यक्तिको घरसम्म लिएर जाने सेवा हुलाक हो । अन्य सरकारी सेवा लिन कार्यालय सम्म आउनु पर्दछ । तसर्थ नेपालमा पनि हुलाकको भविष्य देखिन्छ । तर सुधारका काम गरेर अघि बढनुपर्दछ । यसले एकातर्फ सेवा दिनेछ भने अर्कोतर्फ राज्यलाई राजस्व आम्दानी गर्ने माध्यम पनि हुनेछ । नेपालबाट पनि मानिसहरू अहिले विश्वभर पुगेका छन । तसर्थ चिठीपत्रको सट्टा पार्सल आउने र पठाउने प्रचलन पनि व्यापक रूपमा बढेको छ । साथै देशभित्र पनि विभिन्न स्थानबाट सामान तथा अर्गानिक वस्तु मगाउने तथा पठाउने जस्ता काम गर्ने माध्यमको रूपमा हुलाक प्रयोग हुन सक्छ । विश्व भर इ-कर्मशको एउटा माध्यम हुलाक बन्दै गएको छ । तसर्थ हुलाकको औचित्य र आशापूर्ण भविष्य छ । त्यसलाई कार्यान्वयनमा लैजान थुप्रै काम गर्नुपर्दछ । तर जे काम पनि समयमा नै गर्न सकेमा मात्र औचित्य पुष्टि गर्ने र प्रतिफल आउने हो । यस अवस्थामा विश्व परिवेशमा भईरहेको अभ्यास र नेपालको अवस्था समेत हेरेर बस्तुगत आधारमा सुधार गर्नुपर्ने विषयमा आवश्यक सुधार गरी अगाडि बढ्नु नै समयको माग र प्रमुख आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- हुलाक ऐन, २०१९
- हुलाक नियमावली, २०२०
- विभिन्न निकायका वेबसाइटहरू

नागरिकता प्राप्ति र समाप्तिका आधार

देवी पाण्डे खत्री*

बिषय

नागरिक र राज्यको कानूनी सम्बन्ध स्थापित गरि नागरिक अधिकारको रक्षा गर्ने दस्तावेज नागरिकता हो। नागरिकताको सम्बन्ध राष्ट्रियतासँग जोडिएको हुन्छ किनकि स्वदेशी र बिदेशी नागरिकहरूको बीचमा फरक छुट्टाउने आधार नै नागरिकता हो। यो राज्य र नागरिकबीचको सम्बन्ध सेतुको रूपमा रहेको हुन्छ। नागरिकले राज्यसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने र राज्यद्वारा प्रदान गरिने आधिकारिक प्रमाण पनि हो। राज्यका आफ्ना नागरिकले प्राप्त गर्ने सबै अधिकार बिदेशी नागरिकले समान रूपले पाउन सक्दैनन्।

नागरिकताको महत्त्व

नेपालमा नागरिकता प्रमाणपत्रलाई बैधानिक कानूनी पहिचानका साथै देहायका कारण सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण दस्तावेज मानिन्छ।

<ul style="list-style-type: none">रास्ट्रिय पहिचान को लागि,राजनीतिक अधिकार प्राप्त गर्न,व्यापार, व्यवसाय दर्ता तथा संचालन गर्न,सम्पत्ति खरिद बिक्री गर्न,बैंकसँग कारोबार गर्न,संघ/संस्था खोल्न,राहदानी बनाउन, वैदेशिक रोजगारमा जान,	<ul style="list-style-type: none">अंश र बंशको अधिकार प्राप्त गर्न,शिक्षा आर्जन गर्न छात्रवृत्ति प्राप्त गर्न,सरकारी तथा निजी क्षेत्रमा रोजगार प्राप्त गर्न,संघ/संस्था खोल्न,पन्जिकरणको कार्य गर्न,राज्यले दिने सामाजिक सुरक्षा तथा अन्य सुबिधा प्राप्त गर्न।
---	---

नागरिकता प्राप्ति का आधार

नागरिकता प्राप्ति र वितरणलाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने संबैधानिक र कानूनी आधार तथा पृष्ठभूमि राष्ट्रको बिशिष्ट भौगोलिक अवस्था, परम्परा र राष्ट्रिय आवश्यकताको आधारमा देशपिच्छे फरक फरक देखिन्छन्।

जन्मको आधारमा नागरिकता

- मुलुकको सीमाभित्र जन्म लिएको आधारमा (citizen by birth) नागरिकता वितरण गर्ने प्रणाली,
- नेपालमा नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ४ ले जन्मको आधारमा नागरिकता दिने व्यवस्था गरेको थियो,
- विभिन्न समयमा Cut off period तोकेर यस सिद्धान्त अनुसार नेपालले नागरिकता दिने गरेको।

बंशज को आधारमा नागरिकता

कुनै व्यक्तिको जन्म हुदा निजको बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति वंशजको नाताले नेपालको नागरिक हुनेछ। (नेपाल नागरिकता ऐन २०६३),

* प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, विज्ञापन बोर्ड

- बाबु वा आमा नागरिक भएको देशमा सन्तानले नागरिकता पाउने सिद्धान्त ।
- रगत/हाड नाताको सम्बन्धको आधारमा नागरिकता पाउने विधि पनि भनिन्छ ।
- यस सिद्धान्तको मूल ध्येय आफ्नो देशको नागरिकको सन्तान स्वतः आफ्नो नागरिक हुन्छ, उसलाई कुनै बन्देज लगाउनु हुदैन भन्ने हो ।
- नेपाल सहित विश्वका अधिकांश मुलुकले बंशजको आधारमा नागरिकता वितरणको विधि अवलम्बन गरेका छन् ।

बाबु वा आमा मध्ये कुनै एकले जन्मको आधारमा नेपाली नागरिकता प्राप्त गरेको र अर्कोको नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्नु अगावै मृत्यु भएको वा सम्पर्क विहिन भएको व्यक्तिको हकमा नेपालको नागरिक आमाबाट नेपालमा जन्म भई नेपालमा नै बसोबास गरेको व्यक्तिको बाबु सम्पर्क विहिन भई बाबुको पहिचान हुन नसकेको वा त्यस्तो व्यक्तिको जन्मदर्ता वा शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र वा अन्य कुनै प्रमाणमा बाबुको नाम उल्लेख भएता पनि बाबुको पहिचान खुलाउन नसकेको भनी निज र निजको आमाले स्वघोषणा गरेमा त्यस्तो बाबुको पहिचान नखुलेको मानिनेछ र निजले उपदफा (५) बमोजिम वंशजको आधारमा नागरिकता प्राप्त गर्नेछ । नेपाल नागरिकता (दोस्रो संशोधन) ऐन, २०८२ ले गरेको व्यवस्था ।

अंगीकृत नागरिकता कुनै अर्को मुलुकको नागरिकलाई अंगीकरण गरि आफ्नो देशको नागरिक बनाउने प्रक्रिया हो । नेपालमा स्वदेशी नागरिकसँग बिबाह गरेकी बिदेशी महिलाले बैबाहिक अंगीकृत नागरिकता पाउने व्यवस्था रहेको हुन्छ ।

नेपालको नागरिक आमाबाट विदेशमा जन्म भई नेपालमा स्थायी बसोबास गरेको विदेशको नागरिकता वा राहदानी नलिएको र बाबुको पहिचान नभएको व्यक्ति र निजको आमाले तोकिए बमोजिम स्वघोषणा गरेमा अंगीकृत नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था नेपाल नागरिकता (दोस्रो संशोधन) ऐन, २०८२ ले गरेको ।

सम्मानार्थ नागरिकता कुनै पनि मुलुकको परममित्र वा हित चिताउने ख्यातिप्राप्त व्यक्तिलाई सम्बन्धित सरकारको निर्णयको आधारमा बिशेष सम्मान स्वरूप प्रदान गरिने नागरिकता यस श्रेणीमा पर्दछ ।

क्षेत्र विलय वा प्राप्तिको आधार: दुई वा दुईभन्दा बढी देशको बीचमा भएको युद्ध वा सैनिक हस्तक्षेप वा बहुदेशीय बिपद्जन्य अवस्था वा अन्य कुनै कारणले कुनै देशको भूभाग अर्को राष्ट्रमा मिसिन वा गाभिन गएको अवस्थामा वा कुनै सन्धी वा सम्झौताद्वारा भूमि प्राप्त गर्ने बैधानिकता प्राप्त गरेपछि नागरिकलाई छनौटको अवसर दिई वा नदिई क्षेत्र विलयमा परेका नागरिकले पाउने नागरिकता यस कोटिमा पर्दछ ।

गैर आवासीय नागरिकता: साविकमा स्वयम् व्यक्ति वा निजका बाबु वा आमा अथवा बाजे बज्यैले बंशज वा जन्मको आधारमा नेपालको नागरिकता भएको तर सार्क राष्ट्र बाहेक अन्य विदेशी मुलुकको नागरिकता प्राप्त गरिसकेको व्यक्तिले कानूनमा तोकिए बमोजिमको प्रक्रिया पुरा गरेमा राजनैतिक अधिकार बाहेकको अन्य अधिकार दिनेगरि नेपालको संबिधान २०७२ मा भएको व्यवस्था अनुसार नागरिकता ऐन, २०६३ र नियमावलि, २०६३ मा संशोधन गरि २०८० सालको अशोज महिना देखि यस्तो गैर आवासीय नागरिकता दिने व्यवस्था राखिएको छ । संवैधानिक व्यवस्था अनुसारको कानूनी प्रबन्ध गरि २०८० आश्विन महिनाबाट गैर आवासीय नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र वितरण शुरु गरिएको छ ।

अन्य आधारहरू:

- दुई देशको नागरिकतामध्ये कुनै एक देशको मात्र नागरिकता छनौट(choice/selection) गर्ने आधार,
- विभिन्न कारणले पहिले लोप भएको वा गुमेको नागरिकता पुनः प्राप्ति(Reacquisitions) गर्ने आधार,
- बाह्य मुलुकको कुनै व्यक्तिलाई धर्मपुत्र/धर्मपुत्री (Adoptions) ग्रहण गरेको आधार,

नागरिकता गुमाउने आधार: संयुक्त राष्ट्रसंघ लगायत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सिद्धान्त तथा मान्यता अनुसार कुनै पनि बालिगलाई कानून बमोजिम बाहेक नागरिकता प्राप्त गर्ने अधिकारबाट बन्चित गर्न नहुने विश्वरव्यापी मान्यता रहेको

छ । सार्वभौम मुलुकको बिशिष्टता अनुसार बनेको मूल कानून तथा प्रचलित अन्य कानून अनुसार नागरिकता गुम्ने वा समाप्त हुने आधारहरूलाई सामान्यता देहायनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

स्वतः समाप्त हुने:

विदेशी मुलुकको नागरिकता प्राप्त गरेमा सो प्राप्त गरेको मितिदेखि नै स्वदेशको नागरिकता स्वतः समाप्त हुने व्यवस्था नेपालको नागरिकता सम्बन्धी कानूनमा रहेको छ । विधिवत परित्यागको लागि नागरिकता जारी गर्ने निकाय र अधिकारी समक्ष अनुसूची-९ बमोजिमको फाराम भरी नागरिकता नरहेको लिखित जानकारी लिनुपर्दछ ।

निष्काशन:

राष्ट्रहित, देशद्रोह, सम्बन्धित देशको संकट संविधान र कानूनले तोकेको आचरण विपरीत काम गर्ने, विदेशी मुलुकको सेवामा स्थायी रूपमा नियुक्त हुनु, सपथ खानु, राष्ट्रिय संकटको समयमा देशको सेवा नगर्नु, विदेशी मुलुकका लागि जासुसी गरि सूचना बेच्ने व्यक्तिलाई नागरिकताबाट हटाई देश निष्काशन गर्ने प्रचलन धेरै मुलुकको कानूनमा रहेको पाईन्छ ।

दीर्घकालीन पलायन:

कतिपय देशको नागरिकता कानूनमा कुनै एक निश्चित समयभन्दा बढी अवधि (जस्तै: १०, १५ वा २० वर्ष) सम्म विदेश पलायन भई बसोबास गरेको र स्वदेशको सम्पर्कमा नभएमा त्यस्तो व्यक्तिको नागरिकता समाप्त हुन सक्छ ।

छनौटको विकल्प:

दुई वा दुईभन्दा बढी देशको बीचमा भएको युद्ध वा सैनिक हस्तक्षेप वा बहुदेशीय बिपद्जन्य अवस्थाको कारण कुनै देशको भू-भाग अर्को राष्ट्रमा मिसिन वा गाभिन गएको अवस्थामा वा कुनै सन्धी वा सम्झौताद्वारा विदेशी भू-भाग प्राप्त गरेपछि नागरिकलाई साविक देश वा नयाँ बिलिन हुन आएको देशमध्ये कुनै एक देशको नागरिकता छनौटको लागि निश्चित समयअवधि सहितको छनौटको विकल्प/अवसर दिँदा बिलय वा गाभिएको देशको नागरिकता छनौट गरेमा साविक देशको नागरिकता गुम्ने हुन्छ ।

झुट्टा बिबरण दिएको:

स्वदेशी व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक पहिचान लुकाई वा वास्तविक विवरण भन्दा फरक नाम, थर, वतन, बाबु, आमा, जन्ममिति फरक पारी सम्बन्धित अधिकारी वा निकायलाई ढाँटी झुट्टा विवरण दिएको अवस्थामा र गैर नेपाली नागरिकले नेपाली नागरिक हुँ भनी सम्बन्धित अधिकारी वा निकायलाई ढाँटी नेपाली नागरिकता लिएको अवस्थामा छानबिनबाट झुट्टा प्रमाणित भएको अवस्थामा त्यस्तो झुट्टा बिबरणको आधारमा जारी भएको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र रद्द वा खारेज भएको कारणले नागरिकता गुम्ने हुन्छ ।

बंशज वा जन्मको आधारमा नागरिकता प्रदान गर्न आवश्यक पर्ने आधारभुत कागजातहरू:

- जन्म दर्ता प्रमाणपत्र ,
- नावालक परिचयपत्र (लिएको भएमा),
- स्थानीय तह (वडा) को सिफारिस,
- शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र(अध्ययन गरेको भएमा),
- बाबु र आमाको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र,

- बसाईसराई गरि आएको भएमा सोको प्रमाण पत्र,
- बाबु आमा नभएमा सनाखत गर्नेसँग तीन पुस्ता भित्रसम्मको नाता प्रमाणपत्र,
- सर्जिमिन मुचुल्का (आवश्यकता अनुसार), र
- विवाह दर्ता प्रमाणपत्र (बुवा वा आमाको नागरिकतामा पति/पत्नी उल्लेख नभएमा तथा विवाहित भएमा आफ्नो र पत्नी बीचको) आदि ।

साथै विदेशी भूमिमा जन्मिएको भएमा जन्मदर्ता/अस्पतालको जन्म प्रमाणपत्र र अध्यागमनको अभिलेख (आवश्यकता अनुसार राहदानी,भिसा,अध्यागमनबाट दिएको प्रस्थान र आगमन अनुमति) आवश्यक पर्ने ।

नेपाली महिला (बाबुको पहिचान नभएको/हुन नसकेको)को सन्तानले नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र पाउँनको लागि आवेदन पेश गर्दा संलग्न गर्नुपर्ने कागजातहरू:

- अनुसूची-१ बमोजिम सम्बन्धित वडाको सिफारिस सहितको निवेदन,
- सम्बन्धित वडाको कितानी सिफारिस,
- निवेदकको जन्मदर्ताको प्रमाणपत्र र अध्ययन गरेको शैक्षिक प्रमाण पत्र,
- आमाको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र, मृत्यु भएको भए मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र पत्र,
- आमा र आवेदकको फोटो सहितको नाता प्रमाणित पत्र,
- बसाईसराई गरी आएकाहरूको हकमा बसाईसराई गरी आएको दर्ता प्रमाण पत्र र जग्गाधनी लालपूर्जा वा सो नभएमा/स्थायी बसोवास गरेको सिफारिस पत्र,
- नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्तिको लागि आवेदन दिने व्यक्ति र आमाले अनुसूची-४ ख. बमोजिमको गरिएको स्वघोषणा,
- प्रहरी मार्फत गरिएको स्थलगत सर्जिमिन मुचुल्का,
- कार्यालयले थप बुझ्न आवश्यक ठानेका अन्य प्रमाण कागजातहरू

गैर आवासीय नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रिया र आवश्यक कागजातहरू

- गैर आवासीय नेपालीले साविकमा नेपाली नागरिकता लिएको तर उक्त नेपाली नागरिकता परित्याग नगरेको भए सक्कलै नेपाली नागरिकता प्रमाणपत्र, विदेशी मुलुकको नागरिकता भएको प्रमाण र राहदानी सहित नागरिकता परित्यागको प्रक्रियाका लागि अनुसूची-९ को फाराम भरी सम्पर्क गर्नुपर्नेछ ।
- गैरआवासीय नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र लिने व्यक्तिले नागरिकता जारी भएको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट कानून बमोजिम नेपाली नागरिकता त्याग गरेको निस्सा लिएको हुनुपर्नेछ ।
- गैर आवासीय नेपाली नागरिकता प्राप्तिको लागि देहायका कागजातहरू सहित कार्यालयको नागरिकता शाखामा सम्पर्क गर्नुपर्नेछ
- अनुसूची ८.ग बमोजिम सम्बन्धित वडाको सिफारिस पत्र सहितको आवेदन,
- अनुसूची ८.घ बमोजिमको प्रतिवद्धता पत्र र अनुसूची ८.च बमोजिमको सपथ,
- साविकको नेपाली नागरिकता र राहदानी परित्याग गरेको प्रमाणको सक्कल र प्रतिलिपि,
- विदेशी मुलुकको नागरिक भएको र राहदानी भएको प्रमाणको सक्कल र प्रतिलिपि,

- सार्क सदस्य राष्ट्र बाहेकका देशमा बसोवास गरेको प्रमाण,
- निवेदकको तीन पुस्ते नाताभिन्नको नातेदारको नेपाली नागरिकता सहित सनाखतको लागि उपस्थित हुनुपर्नेछ ।यदि नजिकको नातेदार नभएमा थप बुझी निजलाई चिन्ने नेपाली नागरिकबाट सनाखत गराउन सकिनेछ ।
- जिल्ला प्रशासन कार्यालयले प्रहरीको स्थलगत सर्जमिन मुचुल्का लगायत अन्य माध्यमबाट थप विवरण बुझ्न सक्नेछ ।

सारांशमा

नागरिकता प्राप्ति र समाप्ति सम्बन्धी कानूनी आधार र प्रक्रियामा विभिन्न पक्षहरू समेटिएका छन् । नागरिकता नागरिक र राज्य बीचको संवैधानिक सम्बन्धको प्रतीक हो, जसले नागरिकलाई विभिन्न अधिकारहरू प्रदान गर्दछ । नेपालमा नागरिकता प्रणाली जन्म र बंशजको आधारमा संचालित छ । जन्मको आधारमा, नागरिकता ऐन, २०६३ अनुसार जन्मेको व्यक्ति स्वदेशी नागरिक मानिन्छ । बंशजको आधारमा, यदि कुनै व्यक्तिका बाबु वा आमा नेपालको नागरिक छन् भने, उनी नेपाली नागरिक हुनेछ । अंगीकृत नागरिकता र सम्मानार्थ नागरिकता पनि उपलब्ध छन् । नागरिकता गुमाउने आधारमा विदेशको नागरिकता प्राप्त गर्नु, नेपालको कानूनविपरीत कार्य गरेका र झुटा विवरण प्रस्तुत गरेका हुनुपर्दछन् । आवश्यक कागजातहरूमा जन्मदर्ता प्रमाणपत्र, नागरिकताको प्रमाणपत्र र अन्य सहायक कागजात संलग्न गर्नुपर्दछ । गैर आवासीय नागरिकता प्राप्तिमा लागि विशेष प्रक्रियाहरू र कागजात आवश्यक पर्दछन् । नागरिकता गुमाउने प्रक्रियामा परित्याग, देश छोडेर लामो समय बसोबास र अन्य कानूनी आधारहरू रहेका छन् । नेपालमा, नागरिकता प्राप्तिमा विभिन्न किसिम र प्रक्रियाहरू रहेका छन् ।

राष्ट्रिय सुरक्षा नीति, कार्यान्वयन र आगामी कार्यदिशा

आत्माराम सत्याल*

सुरक्षा एक बहुआयामिक विषय रहेकोले यसले मुलुकको सार्वभौमसत्ता, राष्ट्रिय अखण्डता, भौतिक, सामाजिक, आर्थिक सांस्कृतिक र मानवीय पक्षलाई समेत समेटेछ। सुरक्षा नीतिमा सार्वजनिक र निजी मूल्य मान्यताहरू, राष्ट्रिय सम्मान र गौरव, जीउधन एवम् सामाजिक- सांस्कृतिक मूल्य मान्यताहरूको सुरक्षा र सुरक्षण पनि पर्दछन्। राष्ट्रिय सुरक्षाले समग्र भौगोलिक, सामाजिक आर्थिक र राजनैतिक पक्षको पूर्ण सुरक्षालाई जनाउँछ।

हरेक देशले आफ्नो Ground Reality को आधारमा राष्ट्रिय आकांक्षा र अति महत्वपूर्ण राष्ट्रिय हितको पहिचान सुनिश्चित गर्दै आन्तरिक दबाब र चूनौतिहरूबाट आफ्नो राष्ट्रलाई सुरक्षित गर्नुपर्ने हुन्छ।

यस सम्बन्धी नीतिले राष्ट्रको वर्तमान र भविष्यसँग सरोकार राख्दछ। उक्त नीतिले राष्ट्रको बिद्यमान र सम्भावित खतरा र अवसरलाई केन्द्रमा ध्यान दिई राष्ट्रको हित र चासोलाई दिशानिर्देश गर्दछ। सुरक्षा नीति २०७५ अनुसार नेपालका राष्ट्रिय हितहरूमा सार्वभौमसत्ता र स्वतन्त्रता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय एकता, राजनीतिक स्थायित्व, कानूनको शासन र आन्तरिक सुरक्षा, सुशासन र समृद्धि, लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता, निर्बाध अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार मार्ग, मानवीय सुरक्षा, ऊर्जा र प्राकृतिक श्रोत साधनको उपयोग, सङ्घीय एकाइबीचको सुसम्बन्ध, पर्यावरण र जलवायु संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय शान्ति र सुरक्षा पर्दछन्।

राष्ट्रिय सुरक्षाले व्यक्ति, परिवार, समाज र राष्ट्र हुँदै अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रको सुरक्षाको माग गर्दछ।

राष्ट्रिय सुरक्षा भनेको सार्वभौमसत्ता, वैधता, आर्थिक क्षमता, सामाजिक एकता, वातावरण लचकता र साइबर सुशासनलाई सुरक्षा स्तम्भका रूपमा लिन्छ।

Gen-Z विद्रोहले सैन्य सीमाभन्दा बाहिर सुरक्षा पुनः परिभाषा गर्नुपर्ने आवश्यकता स्पष्ट दिएको छ।

नेपालको संविधानका राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू, राष्ट्रिय सुरक्षा नीति २०७५, विषयगत नीतिहरू (उदाहरणको लागि, विपद व्यवस्थापन ऐन, स्थानीय प्रशासन ऐन २०२८, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९, जासुसी ऐन २०१८, वातावरण ऐन २०७६, राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐन २०२९, सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४) ले राष्ट्रिय सुरक्षालाई मार्गनिर्देशन गर्दछन्।

सुरक्षा नीतिको कार्यान्वयन अबस्था

देशमा आन्तरिक व्यवस्था कायम गर्ने गृह मन्त्रालय, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग र अन्तर्गत निकायको स्थापना गरी आफ्नो विषयगत कानूनहरू मार्फत जनतालाई सुरक्षा सेवा दिदै आएका छन्।

वातावरण संरक्षणको कार्यको लागि वन तथा वातावरण मन्त्रालय, कृषि तथा पशुपन्क्षी विकास मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले नीति बनाउने, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको कार्य गरी आएको छ। साइबर सुरक्षाबाट जनतालाई जोगाउन सूचना प्रविधि विभाग, नेपाल प्रहरीको साइबर सेल, नेपाली सेनाको Intelligence Unit ले कार्य गर्दै आएको छ। राष्ट्रिय सुरक्षा बहुआयामिक क्षेत्र रहेकोले यसले तोकिएको लक्ष्य र उद्देश्यहरू पुरा गर्न समग्र राज्य संयन्त्रको भूमिका रहेको छ।

रक्षा मन्त्रालयले सुरक्षा नीतिको उद्देश्य पुरा गर्न हालसम्म गरेको महत्वपूर्ण कार्यहरूलाई तपसिलमा उल्लेख गरिएको छ।

- राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को ४० र ४१ औं बैठक सम्पन्न भै अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय सुरक्षाका समसामयिक विषयमा समीक्षा गरिएको छ।

* उपसचिव, नेपाल सरकार

- नेपालको संविधानको धारा २६६ को उपधारा ३ बमोजिम आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा राष्ट्रिय सुरक्षा परिषदबाट भएका निर्णय सम्पादित प्रमुख कार्यहरूको विवरण एवम् अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय विश्लेषण समावेश गरी तयार गरिएको आठौँ वार्षिक प्रतिवेदन सम्माननीय प्रधानमन्त्री एवं राष्ट्रिय सुरक्षा एवम् सुरक्षा परिषदका अध्यक्ष मार्फत सम्माननीय राष्ट्रपति समक्ष पेश गरिएको ।
- राष्ट्रिय सेवा दल ऐन, २०२७ लाई प्रतिस्थापन गरी नयाँ ऐन जारी गर्ने विषयमा राष्ट्रिय सेवा दल सम्बन्धी विधेयकको मस्यौदा तर्जुमा तथा सहमतिका लागि कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा पठाइएको ।
- सैनिक सेवा छैठौँ संसोधन नियमावलि २०६९ मस्यौदा कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा पठाइएको ।
- राष्ट्रिय प्रतिरक्षा विश्वविद्यालय सञ्चालन तथा व्यवस्थापन विधेयकको मस्यौदा सहमतिका लागि अर्थ मन्त्रालयमा पठाइएको ।
- सचिव बैठकको निर्णयबाट माग भएअनुसार यस मन्त्रालयको तत्काल सुधार कार्ययोजना २०८२ तयार गरी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा पठाइएको ।
- मन्त्रालय र अन्तर्गत निकयहरूबाट संचालित विकास आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी अनुगमनको लागि वार्षिक अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्ययोजना २०८२ स्वीकृत भई सो अनुसार कार्यान्वयन भएको ।
- मन्त्रालय र अन्तर्गत सञ्चालित राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूमा काठमाडौँ -तराई/मधेश द्रुतमार्ग आयोजना , कोशी करिडोर, कर्णाली करिडोर र राष्ट्रपति चुरे-तराई मधेश संरक्षण कार्यक्रम रहेको छ राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरूमा बेनिघाट -आरुघाट- लोके भञ्ज्याङ्ग सडक र महाकाली कोरिडोर छन् । अन्य आयोजना र कार्यक्रममा बंकर देखि ब्यारेक, राष्ट्रिय प्रतिरक्षा विश्वविद्यालय पूर्वाधार निर्माण, राष्ट्रिय सेवा दल , सामुदायिक विपद प्रतिकार्य, ऐतिहासिक किल्ला र Unification Memorial पार्क , सैनिक हवाई सेवा र VVIP / Rescue सञ्चालनमा छन् ।
- नागरिक -सैनिक सम्बन्ध, सहयोग र सहकार्य अन्तर्गत सुत्केरी, विदेशी नागरिक, गैर-सैनिक घाइतेहरूको हवाई उद्धार, आगलागी नियन्त्रण, विविध घटनाहरूमा उद्धार तथा सहयोग (सवारी दुर्घटना, नदी तथा तालमा डुबेको , हिमपातमा फसेको, शव उद्धार, अविरल वर्षाको कारण बिस्थापित विपन्न ३ परिवारको लागि घर निर्माण, राहत/सहयोग, निशुल्क स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन, रक्तदान , बिभिन्न विषयमा सचेतनामूलक कक्षा सञ्चालन, संयुक्त अभ्यास, आदि) सञ्चालनमा छन् ।
- यसको साथै प्रकृति संरक्षण, बिभिन्न देशहरूमा शान्ति सेनामा सहभागीता, बीरेन्द्र अस्पताल तथा सैनिक अस्पताल बाट नियमित स्वास्थ्य उपचार सेवा र सैनिक कल्याणकारी कोषबाट बिभिन्न कल्याणकारी कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन् ।
- मुलकको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, स्वाधीनता र नेपालीको हक हितको सुरक्षा लगायतका विषयमा रक्षा मन्त्रालयको महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ कुनै पनि मूलकका लागि सुरक्षा सर्वोपरि महत्वको विषय हो ।

राष्ट्रिय सुरक्षा नीति कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका समस्या र चुनौतीहरू:-

- नीति कार्यान्वयनको क्रममा हालसम्म देखिएका समस्या र चुनौतीहरू यस प्रकार हुन्छ ।
- Gen-Z विद्रोहले सैन्य सीमाभन्दा बाहिर सुरक्षा पुनः परिभाषा गर्नुपर्ने आवश्यकता स्पष्ट दिएको छ ।
- सबै किसिमका सुरक्षा चुनौतीहरूलाई वस्तुनिष्ठ, ढंगले विश्लेषण गर्न जरुरी, बदलिदो विश्व भूपरिवेशसँग आएका चुनौतीहरूलाई निरन्तर अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने र उपयुक्त नीति, रणनीति, तथा उपायहरू अवलम्बन गर्न जरुरी छ ।
- राष्ट्रिय सुरक्षा विषयमा सबैको साझा बुझाइ र एकीकृत धारणा निर्माण गर्न अत्यावश्यक भैसकेको छ ।
- राज्यका सबै अंग तथा निकायले Whole of the Government को अवधारणामा कार्य गरी राष्ट्रिय सुरक्षा प्रणालीलाई सुदृढ बनाउनुपर्छ ।
- राष्ट्रिय सुरक्षा प्रणालीमा सबै नागरिकको सहभागीता, स्वामित्व र अपनत्व सिर्जना गर्नु अपरिहार्य छ ।
- सुरक्षा सम्बन्धी निर्णयहरू अल्पकालिक राजनीतिक स्वार्थद्वारा निर्देशित हुने कारण संकट व्यवस्थापन क्षमता र अन्तर्राष्ट्रिय विश्वसनीयता घटाएको छ ।
- खाद्यान्नको दिगो आपूर्ति तथा पहुँच, खाद्यान्न संकटले द्वन्द्व अन्य कारणहरू जस्तै राजनीतिक, धार्मिक, आर्थिक र सामाजिक पक्षहरूलाई बढवा दिने उत्प्रेरकको रूप समेतको कार्य गरी सामाजिक र राजनीतिक अस्थिरता बढाउन सक्ने अवस्था छ ।

- विपद व्यवस्थापन विषयमा SENDAI Framework, आवधिक योजनाको लक्ष्य र राजनैतिक पाटीका घोषणापत्रको न्यून कार्यान्वयन, बन्धुजन्तुको अपराध बढ्दो Trend को कारण र जलाशय योजनाको सुरक्षाले वातावरण सुरक्षाको चुनौति बढ्दो क्रममा रहेको अवस्था छ ।
- बहुध्रुवीय शक्ति सन्तुलनको अवस्थाको कारण राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्थाका परिभाषा, चुनौती र आयामहरूमा पनि परिवर्तन आएको छ ।
- नेपाल र भारतबीचको खुल्ला सीमानाको अवाञ्छित तत्वले उपयोग गर्दा दुबै देशको सुरक्षा चुनौतीहरू बढिरहेको अवस्था छ ।
- विभिन्न राष्ट्रहरूसँग आर्थिक अन्तरनिर्भरताले सुरक्षा जोखिम बढाएको अवस्था छ ।

आगामी कार्यदिशा

संविधानले सर्वाङ्गीण मानवीय सुरक्षाको प्रत्याभूति एवं राष्ट्रिय सुरक्षा नीति २०७५ लाई समेत आधार मानेर राष्ट्रिय सुरक्षा सम्बन्धी कानून निर्माण गर्नु आवश्यक छ । सो कानूनमा संविधान अनुरूप राष्ट्रिय सुरक्षा सम्बन्धी विषय, राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिको कार्यान्वयन, संवेदनशील स्थान, संरचना, सूचना वा प्रणालीको वर्गीकरण तथा संरक्षणको व्यवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय सीमानाको संरक्षण गर्ने, नेपाली सेनाको परिचालन, राष्ट्रिय सुरक्षा परिषदको काम कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था, राष्ट्रिय सुरक्षा सल्लाहकारको परिषदको काम कर्तव्य र अधिकार समेत समावेश गर्ने ।

- नागरिक-सैनिक समन्वयलाई मजबुत बनाउनुपर्छ ।
- कानूनको शासन कायम राखी जनताको सरकार प्रतिको वैधता बढाउनु पर्छ ।

राष्ट्रिय हित सम्बन्धी एकीकृत राष्ट्रिय दस्तावेज र परराष्ट्र नीति सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण सम्बन्धमा दुबिधाका विषयहरूमा राजनीतिक दलहरू, तथा अन्य सरोकारवालाहरूको समान राय र धारणा बनाउन परराष्ट्र मन्त्रालयले समय समयमा बिफ्रिड गरी औपचारिक धारणा प्रस्तुत गर्ने । खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको स्थायित्वको लागि अल्पकालीन र दीर्घकालीन नीतिगत व्यवस्थाहरूका उपायहरू गर्ने । अल्पकालीन अन्तरगत खाद्य विविधीकरण, वडा स्तरमा नै तथ्याङ्क संकलन र खाद्यान्नको माग र आपूर्ति (खाद्यान्न बासलात) विश्लेषण गरी योजना तर्जुमा गर्ने. स्थानीय सरकारको क्षमता विकास गर्ने, कृषि भण्डार तथा पूर्वाधारको विकास, खाद्य सुरक्षा, राष्ट्रिय सुरक्षा र मानव अधिकारको चासो र बाहिर देशबाट पाठ सिकौं जस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्ने । दीर्घकालीन व्यवस्थाहरूका महत्त्वहरूमा नेपालको कृषि विकासको उद्देश्य पुनः परिभाषित गर्ने, राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा तथा सम्प्रभुताको एकीकृत नीति र एकीकृत कानूनको तयारी गरी लागू गर्नुपर्छ ।

युवाको समस्याको समाधान रोजगारी मार्फत गर्ने ।

बदलिदो विश्व शक्ति संरचना एवम् भू- राजनैतिक परिवेशबाट उत्पन्न सामरिक स्वार्थहरू तथा सीमा सुरक्षाका चुनौतीको विश्लेषण गर्दै सीमा नियमन सम्बन्धी अलग्गै कानून बनाउन आवश्यक छ । सीमा सम्बन्धमा अलग्गै छाता ऐनले सीमा सुरक्षा र नियमनको लाभ हालको भन्दा प्रभावकारी हुन्छ । सशस्त्र प्रहरीलाई आधारभूत आवश्यकता र अधिकार प्रदान गरेर सीमा सुरक्षामा केन्द्रित गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

सबै किसिमका सुरक्षा चुनौतीहरूलाई वस्तुनिष्ठ ढंगले विश्लेषण गर्न जरुरी, बदलिदो विश्व भूपरिवेशसँग आएका चुनौतीहरूलाई निरन्तर अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने र उपयुक्त नीति, रणनीति, तथा उपायहरू अवलम्बन गर्न जरुरी हुन्छ ।

राष्ट्रिय सुरक्षा विषयमा सबैको साझा बुझाइ र एकीकृत धारणा निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।

राज्यका सबै अंग तथा निकायले Whole of the Government को अवधारणामा कार्य गरी राष्ट्रिय सुरक्षा प्रणालीलाई सुदृढ बनाउनुपर्ने छ ।

राष्ट्रिय सुरक्षा प्रणालीमा सबै नागरिकको सहभागीता, स्वामित्व र अपनत्व सिर्जना गर्नु अपरिहार्य छ ।

राष्ट्रिय सुरक्षा र राष्ट्रिय हितलाई Cyber Domain बाट हुन सक्ने क्षतिलाई कम गर्न राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति २०८० को कार्यान्वयनमा आएका कमीकमजोरीलाई सम्बोधन गर्दै परिमार्जन गर्ने, छाता संगठनको विकास गर्ने, भूराजनीतिक परिवेशमा

ध्यानमा राखी आफ्नो साइबर क्षमतालाई अभिवृद्धि गर्नेतर्फ जोड दिनुपर्छ ।

नेपाल भारत खुला सीमालाई नियमन गर्ने सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट भएको परमादेशको मिति २०७८ बैशाख १२ को पूर्ण विवरणलाई कार्यान्वयनमा लानुपर्दछ ।

राज्य व्यवस्था समिति र राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समितिले दिएका उपर्युक्त सुझावहरूलाई अध्ययन गरी कार्यान्वयनमा लैजाने ।

मुलकमा संचालित ठूला र रणनीतिक महत्वका विकास परियोजना संचालन गर्दा उक्त योजनाले राष्ट्रिय सुरक्षामा पार्ने प्रभावको लेखाजोखा र विश्लेषणमा उपयुक्त देखिएका परियोजनाहरू मात्रको कार्य प्रारम्भ गर्नुपर्छ ।

निजी सुरक्षा सम्बन्धी छुट्टै विशेष कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ ।

जासूसी सयन्त्र गठनका लागि कानून बनाई राष्ट्रिय गुप्तचर सगठनलाई क्षमताबन बनाई प्रतिगुप्तचर दक्षता अभिवृद्धि गर्नुपर्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाका गतिविधिहरूलाई पनि नियमन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ ।

एकीकृत सीमा सुरक्षा व्यवस्थापनद्वारा सीमा सुरक्षा प्रभावकारी बनाउनुपर्छ ।

सुरक्षाका लागि जिम्मेवार निकायहरूबीच नै कार्यमूलक सम्बन्ध कायम गर्ने (उदाहरणको लागि विगतमा नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबीच समन्वयको कमीले मधेश आन्दोलनको क्रममा कैलाली घटना घटेको , २०५६ सालमा नेपाली सेनाले सहयोग नगरेको कारण तात्कालीन गृह मन्त्रीले पदबाट राजिनामा दिनुपरेको) नेपालको रक्षा सिद्धान्त प्रतिरक्षात्मक सार्वभौमिकता केन्द्रित हुनुपर्छ ।

राष्ट्रिय सुरक्षा नीति र परराष्ट्र नीतिको सुसंगत सम्बन्धद्वारा राष्ट्रको विकास गर्नुपर्छ ।

निष्कर्ष

राष्ट्रिय सुरक्षा विषयमा संलग्न सम्पूर्ण सकारी निकायहरू, अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्था, नागरिक समाज एवं नागरिकहरूले कार्य गर्दै आएको भएता पनि जनताको अपेक्षा पूरा गर्न ती निकायहरूले निकै मिहिनेत गर्नुपर्ने देखिन्छ । राष्ट्र सुरक्षित हुन सकेको खण्डमा मुलुकको विकासले गति लिने र आमनागरिकले मर्यादित र गुणस्तरीय जीवन निर्वाह गर्ने सक्ने छन् । नेपालको दीर्घकालिक सुरक्षाले मानव, समाज र राज्य सुरक्षा गर्ने सक्षम, न्याय, मानव अधिकार एवं अस्तित्वको पक्षलाई ध्यानमा राखी देशमा शान्ति कायम गर्ने र राजनैतिक, आर्थिक एवं समाजिक स्थिरताद्वारा समग्र समाजको स्थिरता कायम गर्ने दिशामा निर्देशित हुन आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू (References)

- नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान ।(२०७९), बदलिँदो बिश्व परिबेशमा नेपालको खाद्य सुरक्षा र यसका राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित नीतिगत पक्षहरू बहस पत्र ।
- बस्न्यात, बिनोज रणनीतिक स्थिरता र बिस्वसनियता कान्तिपुर दैनिक 2082 फाल्गुन ।
- सुरक्षा अंगका विभिन्न लेखहरू
- रक्षा मन्त्रालयको Website
- राष्ट्रिय सुरक्षामा सार्वजनिक हित र दिपक्षीय सम्मान, आर्थिक सुरक्षा, बावावरणीय सुरक्षा, समाजिक र सामूहिक पहिचान, राजनैतिक सुरक्षा, सहअस्तित्व र विविधताको सम्मान जस्ता विषयहरू पर्दछन् ।
- राजनैतिक सुरक्षामा राजनीतिक पूर्व सहभागीता र समानुपातिक प्रतिनिधित्व, आर्थिक सुरक्षामा जिवीकोपार्जन र रोजगारीको विषय पर्दछ भने जीवनका आधारभूत आवश्यकता र स्वास्थ्य सुरक्षा पर्दछन् ।
- सुरक्षाको चुनौतीहरू- बाह्य र भत्री एवं स्रोतको आधारमा प्राकृतिक र विपत्ति पर्दछन् । बाढी, पहिरो, भूइचालो, खडेरी, आगो, सुनामी जस्तालाई प्राकृतिक र मानवीय प्रदुषण, रासायनिक, एडियो, खाद्यान्न संकट जस्ता बिषयहरू पर्दछन् ।

डिजिटल कुरियरको रूपमा नेपालको हुलाक सेवाको रूपान्तरण

टिकाराम ढकाल*

१. विषय प्रवेश

नेपालको प्रशासनिक र सामाजिक इतिहासमा हुलाक सेवा केवल एउटा सरकारी कार्यालय मात्र नभई राज्यको उपस्थितिको सबैभन्दा पुरानो र बलियो आधारशीला हो। विक्रम संवत् १९३५ मा तत्कालीन प्रधानमन्त्री रणोद्दीप सिंहको शासनकालमा 'नेपाल हुलाक घर' को रूपमा स्थापना भएको यो सेवाले करिब डेढ शताब्दीदेखि स्वदेश तथा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकलाई सामान्यतया पत्राचार, सूचना र सञ्चारको सूत्रमा बाँध्दै आएको छ। सन् १९७४ मा विश्व हुलाक संघ (UPU) को सदस्यता प्राप्त गरेसँगै यसले अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालमा आफ्नो पहुँच विस्तार गरेको छ।

हालको बदलिँदो परिस्थिति, एक्काईसौं शताब्दीको डिजिटल क्रान्ति, ई-कमर्सको तीव्र विस्तार र निजी क्षेत्रका कुरियर सेवाहरूको बढ्दो प्रतिस्पर्धाले नेपालको यो ऐतिहासिक संस्था र यसको कार्यलाई गम्भीर अस्तित्वको संकटमा पुऱ्याएको अवस्था छ। नेपाल सरकारले अघि सारेको "डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क" को बृहत्तर लक्ष्य प्राप्तिका लागि हुलाक सेवालाई परम्परागत चिठीपत्रको संवाहकबाट आधुनिक "डिजिटल कुरियर" मा रूपान्तरण गर्नु केवल समयको माग मात्र नभई एक रणनीतिक अपरिहार्यता बनेको छ। हुलाकको भविष्य अब पुराना पत्रमञ्जुषा, हुलाकी र हलकारामा मात्र होइन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) र अत्याधुनिक डिजिटल प्रविधिको अवलम्बन गरी पूर्वाधारको विकास तथा एकीकरणमा समेत निहित हुने अवस्था छ।

२. वर्तमान संरचनात्मक र संगठनात्मक स्वरूपः

हाल नेपालको हुलाक सेवा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय मातहतको हुलाक सेवा विभागमार्फत सञ्चालित छ। यस संस्थाको सबैभन्दा ठूलो सवल पक्ष यसको वृहद भौतिक सञ्जाल हो, जुन राज्यको अन्य कुनै पनि निकायको भन्दा बढी रहेको छ। देशभरि करिब १०० कार्यालयहरू र सबै तहका गरी १० हजार भन्दा बढी जनशक्ति यस क्षेत्रमा कार्यरत छन्।

हुलाक सेवाको वर्तमान संरचनालाई निम्न तहमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

- नीतिगत तह: सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय (नीति निर्माण र बजेट तर्जुमा)।
- केन्द्रीय निकाय: हुलाक सेवा विभाग (योजना र अनुगमन कार्य)।
- विशिष्टिकृत केन्द्र: गोश्वारा हुलाक र हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र (परिचालन र क्षमता विकास)।
- प्रादेशिक तह: ६ वटा हुलाक निर्देशनालयहरू (प्रादेशिक समन्वय)।
- जिल्ला र स्थानीय तह: ७० जिल्ला हुलाक कार्यालयहरू, ६७६ स्थानीय तह हुलाक, १०५ हुलाक काउण्टर र करिब २००० जति (खारेजीको क्रममा रहेका) अतिरिक्त हुलाक कार्यालयहरू।

यस्तो सञ्जाल र स्रोत साधन भएको हुलाक सेवाको सन्दर्भमा नेपालमा केही विरोधाभाष समेत देखिन्छ। एकातिर राज्यसँग दुर्गम क्षेत्रसम्म पुग्ने पुरानै पूर्वाधार छ, तर अर्कोतिर यी कार्यालयहरूमा समयसापेक्ष प्रविधिको प्रयोग शून्यप्रायः छ। हाल २००० जति अतिरिक्त हुलाक कार्यालयहरू (APOs) खारेजीको प्रक्रियामा रहेका छन्, तर यिनलाई केवल बन्द गर्नुभन्दा हालै सरकारले ल्याएको शासकीय सुधारका एकसय कार्यसूची अनुरूपको उद्देश्य पूर्ति गर्न स्थानीय "डिजिटल सेवा केन्द्र" को रूपमा विकास गर्नु सामाजिक र आर्थिक दृष्टिकोणले बढी बुद्धिमानी हुनेछ। यी भौतिक तथा मानवीय स्रोत साधनहरूलाई अब उपरान्त डिजिटल रूपान्तरणको 'लास्ट माइल' पूर्वाधारको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ।

* उपसचिव, नेपाल सरकार

३. प्रणालीगत चुनौतीहरू र अबको सम्भावना:

नेपालको हुलाक प्रणालीले हाल बहुआयामिक चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ। हुलाक ऐन, २०१९ र नियमावली २०२० ले कानुनी आधार प्रदान गरे पनि, अतिरिक्त हुलाकको हकमा अझै पनि २०३४ सालको पुरानो नियम प्रयोगमा छ। नेपालको हुलाक प्रणालीका वर्तमान अवस्थाका मुख्य समस्याहरूलाई निम्न रूपमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ:

- **आर्थिक क्षति र निजी क्षेत्रको वर्चस्व:** हुलाकको कार्यक्षमता कमजोर हुँदा देशको ठूलो हिस्सा ओगट्दै वार्षिक अर्बौं रुपैयाँ निजी कुरियर कम्पनीहरूमा गइरहेको छ। सरकारी निकायहरूले समेत आफ्नै निकायहरूबीच हुने पत्राचार, राहदानी, सवारी चालक लाईसेन्स जस्ता संवेदनशील कागजात ढुवानीमा हुलाकलाई विश्वास गर्न नसक्नुले सार्वजनिक संस्थाको साखमा आँच आएको छ।
- **पारदर्शिता र ट्र्याकिङको अभाव:** नेपालको वर्तमान हुलाक प्रणाली कागजी प्रक्रियामा आधारित भएकोले गर्दा निजी कुरियरहरूको जस्तो सेवाग्राहीले आफ्ना सबै हुलाक वस्तु र सामानको वास्तविक स्थिति (Real-time status) थाहा पाउँदैनन्, जसले अविश्वास पैदा गरेको छ।
- **लास्ट माइल डेलिभरी:** नेपालको जटिल भूगोल र सडक पहुँचको अभावमा दुर्गम क्षेत्रमा समयमै पार्सल पुऱ्याउन अझै पनि ठूलो चुनौती छ। यस्तो क्षेत्रमा हुलाकी एवं हलकाराहरूलाई परिचालन गर्न समेत कठिनाई हुने गरेको छ।

अबको सम्भावना विश्लेषण गर्दा यी चुनौतीहरूले केवल एउटा विभागको असफलता मात्र नभई समग्र राज्यको प्रभावकारितामा असर पारेका छन्। राहदानी वा सरकारी आधिकारिक कागजात वितरणमा हुने ढिलाईले नागरिकको मौलिक अधिकारमा अवरोध पुऱ्याउनुका साथै 'Ease of Doing Business' सूचकांकमा नेपालको स्थानलाई समेत नकारात्मक प्रभाव पारेको छ।

४. अन्तर्राष्ट्रिय मानक: स्वीस पोस्ट र जर्मनीको हुलाकबाट सिकाई

विश्व हुलाक संघ (UPU) को २०२४ को "इन्टिग्रेटेड इन्डेक्स फर पोस्टल डेभलपमेन्ट" (2IPD) मा स्विजरल्याण्ड र जर्मनीले हुलाक सेवा सम्बन्धमा विश्वमै शीर्ष स्थान हासिल गरेका छन्। स्विजरल्याण्डको हुलाक प्रणाली स्वीस पोष्ट विश्वकै नमूना मानिन्छ जसको सफलताका प्रमुख खम्बाहरू :विश्वसनीयता (Reliability), पहुँच (Reach), सान्दर्भिकता (Relevance), र लचकता (Resilience) नेपालका लागि अनुकरणीय हुन सक्छन्।

स्विजरल्याण्डले हुलाकलाई केवल चिठ्ठीपत्रमा सीमित नगरी 'पोस्ट-फाइनान्स' (बैंकिङ), 'डिजिटल स्वास्थ्य' (औषधि र रेकर्ड ढुवानी), र निर्वाचनमा समेत 'ई-भोटिङ' जस्ता क्षेत्रमा विविधीकरण गरेको छ। नेपालले विशेषगरी हिमाली जिल्लाहरूमा औषधि र स्वास्थ्य जाँचका प्रतिवेदनहरू ढुवानी गर्न हुलाकको भौतिक पहुँचलाई "कोल्ड-चेन लजिस्टिक्स" को रूपमा प्रयोग गर्ने स्विस मोडल अपनाउन सक्छ।

५. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) को रणनीतिक प्रयोग

हुलाक सेवाको कायापलटका लागि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) एक अचुक औजार हुन सक्छ। नेपालको विशिष्ट भौगोलिक र प्रशासनिक सन्दर्भमा यसको भूमिका निम्न अनुसार हुन सक्दछ:

- **अव्यवस्थित ठेगाना प्रणालीको समाधान (Geocoding):** नेपालमा हालसम्म पनि सबै क्षेत्रमा घर नम्बर र व्यवस्थित सडक ठेगानाको अभाव छ। कृत्रिम बुद्धिमत्ताको एल्गोरिदमले नेपालका परम्परागत चिन्हहरू जस्तै: "पिपलको रुख नजिकैको रातो घर" जस्ता अस्पष्ट ठेगानाहरूलाई निश्चित भौगोलिक अवस्थिति (Latitude/Longitude) मा बदल्न सक्छ, जसले सेवा प्रदान गर्ने स्थानलाई थप प्रभावकारी बनाउन सक्छ। यसो गर्दा समय, खर्च र इन्धन घटाउँछ।
- **मागको पूर्वानुमान (Demand Forecasting):** सूचना प्रविधिको प्रयोगले चाडपर्व वा विशेष अवस्थामा कुन क्षेत्रमा पार्सलको चाप बढ्छ भन्ने पूर्वानुमान गरी जनशक्ति र सवारी साधनको अग्रिम व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ।

- **भाषिक अन्तराल र पहुँच (NLP):** हाल विश्वभरी नै प्रयोग हुने अंग्रेजी भाषाको अतिरिक्त नेपाली भाषामा गर्न मिल्ने च्याट प्रणालीको विकास गरी हुलाको सेवा लिन कम साक्षर नागरिकहरूलाई सहयोग पुग्ने हुन्छ । यसको लागि आवाजको माध्यमबाट आफ्नो पार्सलको अवस्था बुझ्न सक्ने समेत प्रणाली विकास गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- **आधुनिक ढुवानी साधनको प्रयोग:** नेपालमा अँझै पनि सार्वजनिक बसमार्फत डाँक सेवा र हुलाकीले साइकलजस्ता साधनहरू प्रयोग गर्दै आएको सन्दर्भमा हवाईजहाज, हेलिकप्टर र ससानो दूरीमा जिपिएस जडित आधुनिक ड्रोनजस्ता ढुवानी साधनको प्रयोग गरेर हुलाकलाई थप प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

६. एकीकृत सरकारी कुरियर प्रणालीको अवधारणा

नेपाल सरकारले जारी गरेको शासकीय सुधार सम्बन्धी एकसय कार्यसूचीको बुँदा नम्बर २७ मा हुलाक सेवालार्ई आधुनिकीकरण गरी सरकारी कुरियर सेवाको रूपमा विकास गर्ने र राहदानी (Passport), नागरिकताको प्रतिलिपि, र सवारी चालक अनुमति पत्र (License) जस्ता महत्त्वपूर्ण कागजातहरू नागरिकको घरदैलामै पुऱ्याउने व्यवस्था एकसय दिनभित्र गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । यस कदमले अब नेपालको हुलाकलाई "आधिकारिक सरकारी कुरियर सेवा" को रूपमा घोषणा गर्न नेपाल सरकार अग्रसर भएको बुझिन्छ । सरकारले वितरण गर्ने राहदानी, नागरिकता, राष्ट्रिय परिचयपत्र, सवारी चालक अनुमतिपत्र, जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा जस्ता संवेदनशील कागजातहरू अनिवार्य रूपमा हुलाक मार्फत मात्र डेलिभरी हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।

यस प्रणालीको लागि सामान प्राप्त गर्ने व्यक्ति वास्तविक हो भन्ने सुनिश्चितताका लागि बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै प्रत्येक पत्र वा पार्सलको सुरक्षा र आधिकारिकताको लागि क्यूआर कोड र डिजिटल हस्ताक्षरको प्रावधान गर्नुपर्ने र सेवाग्राहीले घरेबाट आफ्नो कागजातको स्थिति थाहा पाउने गरी रियल-टाइम ट्र्याकिङ प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ ।

एकीकृत सरकारी कुरियरको रूपमा विकास गर्दा सेवाग्राहीलाई हुने सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण सकारात्मक पक्ष भनेको कानुनी ग्राह्यता (Legal Admissibility) हो । निजी कुरियरको तुलनामा सरकारी हुलाकको प्रमाणित डेलिभरीले कानुनी रूपमा बढी मान्यता पाउँछ, जसले न्यायिक प्रक्रियामा हुने ढिलासुस्ती अन्त्य गर्न सघाउ पुग्ने देखिन्छ ।

७. संस्थागत सुधार र जनशक्ति व्यवस्थापन:

नेपालको परम्परागत हुलाकलाई आधुनिक हुलाक कुरियर प्रणालीको विकास गर्न हाल यो सेवामा कार्यरत करिब दश हजार कर्मचारीको व्यवस्थापनका लागि सरकारी स्थायित्व र निजी क्षेत्रबाट सिकाइ लिनुपर्ने कार्यकुशलताबीच सन्तुलन मिलाउनु जरुरी देखिन्छ । जसका लागि हाल विद्यमान हुलाक प्रशिक्षण केन्द्रलाई प्रविधि र सामग्रीयुक्त डिजिटल स्किल्स हबका रूपमा पुनर्संरचना गर्दा उपयुक्त हुन्छ । त्यसै गरी कर्मचारीहरूको मूल्याङ्कन डेलिभरी संख्या, समय र सेवाग्राहीको सन्तुष्टिको आधारमा कार्यसम्पादनमा आधारित मूल्यांकन प्रणाली अबलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

त्यसै गरी: सूचना प्रविधि र कृत्रिम बुद्धिमत्ता क्षेत्रका विशेषज्ञहरूलाई करारमा भर्ना गरी स्थायी कर्मचारीहरूलाई प्रविधि हस्तान्तरण गर्ने गरी हाइब्रिड मोडलको विकास गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

८. आगामी मार्गचित्र:

हुलाक सेवालार्ई स्मार्ट सरकारी कुरियर बनाउन अल्पकालीन रूपमा आगामी ५ वर्षका लागि स्पष्ट लक्ष्यहरू (KPIs) निर्धारण गरी यसको क्रमशः विकास गर्न सकिन्छ । जसका लागि देहाय बमोजिमको समयावधिमा निम्नानुसारका क्रियाकलाप गर्नुपर्ने हुन्छ:

- **पहिलो वर्ष (पूर्वाधार र नीति):** नयाँ डिजिटल हुलाक तथा सरकारी कुरियर ब्यवस्थापन सम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गर्ने र उच्च प्रविधियुक्त डाटा सेन्टर सातै प्रदेशमा स्थापना गर्ने । डाटा सेन्टर स्थापना गर्दा तत्कालको लागि हाल रहेका हुलाक

कार्यालयहरूलाई नै प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

- **दोस्रो वर्ष (डिजिटल कनेक्टिभिटी):** हाल जिल्ला हुलाक बाहेक ६७६ स्थानीय तहमा रहेका पालिका हुलाक कार्यालयमा उच्च गतिको इन्टरनेट जडान गरी सरकारी अन्य प्रणालीहरू जस्तै राहदानी विभागसँग प्रणाली एकीकरण गर्ने ।
- **तेस्रो वर्ष (सेवातर्फ फड्को):** हाल कायम रहेका सबै अतिरिक्त हुलाकको खारेजी गरी आधुनिक वडा कुरियर केन्द्र स्थापना गर्ने र सबै सरकारी पत्राचारहरूलाई अनिवार्य रूपमा हुलाकमार्फत डिजिटल बनाउने ।
- **चौथो वर्ष (AI कार्यान्वयन):** कृत्रिम बुद्धिमत्तामा आधारित डिजिटल ठेगाना एवं रुट अप्टिमाइजेसन गरी सुरक्षायुक्त डिजिटल प्रणाली विकास गर्ने एवं माग पूर्वानुमान प्रणाली रूपमा लागू गर्ने ।
- **पाचौं वर्ष ५ (पूर्ण रूपान्तरण):** शतप्रतिशत पेपरलेस हुलाक सेवा, ई-कमर्स लगायतका डिजिटल बजारमा क्रमश हिस्सा बढाउँदै लैजाने । सरकारी राजश्वमा अबलम्बन गरीने इकमर्सलाई शतप्रतिशत गर्ने ।

९. निष्कर्ष र नीतिगत सिफारिसहरू

नेपालको पुरानो एवं लोकप्रिय सेवा मध्येको एक परम्परागत हुलाक सेवालार्थ हालको अवस्थाबाट मुक्त गरी सरकारी डिजिटल कुरियरको रूपमा रूपान्तरण गर्नु केवल एउटा विभागको सुधार मात्र होइन, यो त डिजिटल नेपालको सपना साकार पार्ने एवं नवगठित सरकारको सुधारको एकसय बुँदे कार्यक्रमको पनि एउटा भौतिक र डिजिटल पुल हो । यदि समयमै कानुनी सुधार, प्रविधिमा लगानी र निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरिएन भने यो ऐतिहासिक संस्था केवल इतिहास एवं संग्राहलयको विषय मात्र बन्न सक्छ ।

विश्वमा अवलम्बन गरिएको नवीनतम प्रविधिको अङ्गीकार र संरचनात्मक कायापलटले नै नागरिकको सरकारी सेवाप्रतिको विश्वास पुनः जागृत गर्नेछ र नेपालको हुलाकलाई विश्व मञ्चमा एक राइजिङ स्टार (Rising Star) को रूपमा स्थापित गर्न सफल हुने देखिन्छ । यसका लागि वर्तमान सरकारको निर्णयजस्तै राजनीतिक दृढता र नीतिगत स्पष्टता गरी सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा समेत समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ स्रोतहरू:

- शासकीय सुधार सम्बन्धी एक सय कार्यसूचीहरू, नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदको २०८२/१२/१३ को निर्णय
- हुलाक ऐन, २०१९; हुलाक नियमावलि, २०२०; अतिरिक्त हुलाक (पाचौं संसोधन) नियमावलि, २०८०; नेपाल कानून आयोगको वेबसाइट ।
- Department of Postal Service, Nepal: Annual Progress Report and Introduction Booklet (2080/81).; <https://nepalpost.gov.np/>
- Legal Acts: Postal Service Act 2019, Postal Rules 2020, and Additional Postal Rules 2034.
- Universal Postal Union (UPU) 2024 Report on Global Postal Development (2IPD).
- Swiss Post Strategic Service Portal (post.ch/en/digitization-and-identification).

बदलिँदो विश्व परिवेशमा नेपालको खाद्य सुरक्षा: चुनौती, अवसर र भावी कार्यदिशा

रामेश्वर पोखरेल*

१. सारांश (Abstract)

खाद्य सुरक्षा समग्र राष्ट्रको सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक स्थायित्व सँग प्रत्यक्षरूपमा अन्तरनिहित बहु-आधामिक (Cross-cutting) विषय हो । पछिल्ला वर्षहरूमा विश्वव्यापीकरण, जलवायु परिवर्तन, महामारी तथा भूराजनीतिक प्रतिस्पर्धा (Geopolitical Competition)का कारण विश्व खाद्य प्रणालीमा गहिरो प्रभाव परेको छ । विशेषतः मध्यपूर्व क्षेत्रमा भईरहेका युद्ध, अमेरिका-इरान तनाव, ऊर्जा बजारको अस्थिरता तथा विश्वव्यापार प्रणालीमा आएको अवरोधले विकासशील मुलुकहरूमा खाद्य संकटको जोखिम बढाइरहेको छ । विश्व खाद्य बजारमा देखिएको यस्तो अस्थिरताले आयातमा अधिक निर्भर विकासशील मुलुकहरूलाई विशेष रूपमा प्रभावित गरेको छ । नेपाल कृषि प्रधान देश भएतापनि कृषि उत्पादन, पूर्वाधार विकास, बजार व्यवस्थापनका कमजोरीका साथै उत्पादित बस्तुहरूको समेत Marketing , Branding र supply Side Constraint का कारणले गर्दा खाद्य सुरक्षामा विभिन्न चुनौतीहरू देखिन्छन् । नेपालको संविधानले खाद्य अधिकारलाई मौलिक अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गरेको र विभिन्न नीति तथा योजनाहरूले खाद्य सुरक्षालाई प्राथमिकतामा राखेका छन् ।

२. परिचय

खाद्य सुरक्षा मानव जीवनको आधारभूत आवश्यकता मात्र नभई कुनै पनि राष्ट्रको समग्र विकासको महत्वपूर्ण आधार हो । प्रयास र पोषणयुक्त खाद्य पदार्थको उपलब्धता बिना स्वस्थ, उत्पादक तथा समृद्ध समाजको निर्माण सम्भव हुँदैन । आजको विश्वमा खाद्य सुरक्षा केवल कृषि उत्पादनको विषय मात्र नभई अर्थतन्त्र, ऊर्जा, व्यापार, जलवायु तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धसँग गहिरो रूपमा जोडिएको विषय बनिसकेको छ । विश्वव्यापी जनसंख्या वृद्धि, जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक विपद् तथा राजनीतिक अस्थिरताले खाद्य प्रणालीलाई थप जटिल बनाइरहेका छन् । विशेषगरी महामारी तथा युद्ध जस्ता घटनाहरूले विश्व खाद्य आपूर्ति प्रणालीमा गम्भीर असर पारिरहेका छन् । नेपाल जस्तो विकासशील तथा आयातमा निर्भर अर्थतन्त्रका लागि अन्तर्राष्ट्रिय घटनाक्रमहरूले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने उच्च सम्भावना हुन्छ । तसर्थ खाद्य सुरक्षालाई राष्ट्रिय नीति तथा विकास योजनाको महत्वपूर्ण प्राथमिकताका रूपमा लिन आवश्यक देखिन्छ ।

३. खाद्य सुरक्षाको अवधारणा

खाद्य सुरक्षा भन्नाले प्रत्येक व्यक्तिले निश्चित समयमा पर्याप्त, सुरक्षित तथा पोषणयुक्त खाद्य पदार्थमा आफ्नो पहुँच स्थापित गर्ने अवस्थालाई जनाउँछ । खाद्य सुरक्षाका प्रमुख आयामहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

(क) खाद्य उपलब्धता (Availability)

देशभित्र पर्याप्त खाद्य उत्पादन, आयात वा भण्डारण हुन आवश्यक ।

(ख) खाद्य पहुँच (Access)

सबै नागरिकहरूले आर्थिक तथा भौतिक रूपमा खाद्य प्राप्त गर्न सक्नु ।

* उपसचिव, नेपाल सरकार

(ग) खाद्य उपयोग (Utilization)

खाद्य पदार्थ पोषणयुक्त तथा स्वास्थ्यका दृष्टिले सुरक्षित हुनु ।

(घ) खाद्य स्थायित्व (Stability)

दीर्घकालीन रूपमा खाद्य आपूर्ति निरन्तर रहन आवश्यक ।

४. विश्व राजनीतिक परिवेश र खाद्य प्रणाली

विश्व राजनीतिक घटनाक्रमहरूले खाद्य प्रणालीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछन् । ऊर्जा मूल्य, कृषि व्यापार, मल उत्पादन तथा अन्तर्राष्ट्रिय ढुवानी प्रणालीमा हुने परिवर्तनहरूले खाद्य बजारलाई प्रभावित बनाउँछन् । COVID-19 महामारीले विश्वव्यापी उत्पादन, व्यापार तथा आपूर्ति शृंखलामा ठूलो अवरोध सिर्जना गर्यो । धेरै देशहरूले खाद्यान्न निर्यातमा प्रतिबन्ध लगाए, जसका कारण खाद्य वस्तुहरूको मूल्यमा उल्लेखनीय वृद्धि भयो । रुस-युक्रेन युद्धले विश्व खाद्य प्रणालीमा गहिरो प्रभाव पार्यो । रुस र युक्रेन गहुँ, मकै तथा मल उत्पादनका प्रमुख देशहरू हुन् । युद्धका कारण विश्व बजारमा खाद्यान्न तथा मलको मूल्यमा उतार-चढाव आएको थियो । त्यसैगरी हाल मध्यपूर्व क्षेत्रमा देखिएको Israel-Iran tensions ले ऊर्जा बजारमा अस्थिरता ल्याउने सम्भावना बढाएको छ । तेलको मूल्य बढ्दा कृषि उत्पादन लागत, ढुवानी खर्च तथा खाद्य वस्तुको मूल्यमा वृद्धि हुन्छ ।

५. नेपालको खाद्य सुरक्षा अवस्था

नेपाल कृषि प्रधान देश हो र देशको करिब ६० प्रतिशतभन्दा बढी जनसंख्या प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कृषि क्षेत्रमा निर्भर रहेका छन् । नेपालको कृषि उत्पादन प्रणालीलाई व्यवसायिक बनाउन सकिएको छैन । परम्परागत स्वरूपमा आधारित भएकाले उत्पादकत्व अपेक्षाकृत कम रहेको छ । पछिल्ला वर्षहरूमा नेपालमा खाद्यान्न आयात उल्लेखनीय रूपमा बढेको छ । सिंचाइको सीमित उपलब्धता, कृषि प्रविधिको सीमित प्रयोग, अनुसन्धान तथा विकासमा जोड नदिनु, बजार व्यवस्थापनको समस्या, श्रम पलायन जस्ता तत्वहरू नेपालमा खाद्य सुरक्षाका प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

६. नेपालको नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था

नेपालले खाद्य सुरक्षालाई संवैधानिक तथा नीतिगत रूपमा महत्वपूर्ण स्थान दिएको छ । संवैधानिक व्यवस्था अनुसार नेपालको संविधानको धारा ३६ ले प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्राप्तताको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । त्यसैगरी Right to Food and Food Sovereignty Act, 2075, Agriculture Development Strategy, 2076, राष्ट्रिय कृषि नीति, २०७५, राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा योजना नीति तथा कार्यक्रमहरू लागू गरिएका छन् । साथै नेपालको वर्तमान सोह्रौँ योजनाले कृषि क्षेत्रलाई आर्थिक रूपान्तरणको प्रमुख आधारका रूपमा लिएको छ । यस योजनाले कृषि उत्पादनमा वृद्धि, कृषिमा आधुनिकीकरण, सिंचाइ विस्तार, कृषि मूल्य शृंखला विकास, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुदृढीकरणमा जोड दिएको छ ।

७. प्रमुख चुनौतीहरू

नेपालमा खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न विभिन्न संरचनात्मक चुनौतीहरू रहेका छन् ।

क) कृषि उत्पादकत्व कम हुनु,

ख) बजारको अभाव,

ग) Branding को अभाव,

घ) Supply side Constraint रहनु,

ङ) जलवायु परिवर्तन,

च) कृषि पूर्वाधारको अभाव,

- छ) सिंचाइ सुबिधाको कमी,
- ज) खेती योग्य जमिनको कमी,
- झ) आयात निर्भरता, र
- ञ) युवा पलायन आदि ।

८. अवसर र सम्भावनाहरू

नेपालमा कृषि विकासका लागि विभिन्न अवसरहरू पनि रहेका छन् ।

- क) जैविक कृषि उत्पादन,
- ख) कृषि पर्यटन,
- ग) डिजिटल तथा स्मार्ट कृषि प्रविधि,
- घ) मूल्य शृंखला विकास,
- ङ) उच्च मूल्यका कृषि उत्पादन आदि ।

९. अबको बाटो (सुझावहरू)

- क) कृषि आधुनिकीकरण तथा यान्त्रीकरण विस्तार,
- ख) सिंचाइ पूर्वाधार विकास,
- ग) जलवायु अनुकूल (Climate – Smart) खेती,
- घ) भण्डारण सुधार,
- ङ) संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय,
- च) कृषि अनुसन्धान तथा प्रविधि विकास,
- छ) कृषि बजार सुधार तथा मूल्य शृंखला विकास,
- ज) भूमि व्यवस्थापन सुधार,
- झ) युवालाई कृषिमा आकर्षित गर्ने कार्यक्रम आदि ।

१०. निष्कर्ष

खाद्य सुरक्षा कुनै पनि राष्ट्रको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक स्थायित्वको आधारभूत तत्व हो । बदलिँदो विश्व राजनीतिक परिवेश, जलवायु परिवर्तन तथा अन्तर्राष्ट्रिय आपूर्ति शृंखलामा देखिएको अस्थिरताले विश्व खाद्य प्रणालीलाई चुनौतीपूर्ण बनाएको छ । नेपाल कृषि प्रधान देश भए पनि खाद्यान्न आयातमा बढ्दो निर्भरता दीर्घकालीन खाद्य सुरक्षाका लागि चुनौतीपूर्ण विषय बनेको छ । प्रभावकारी नीति कार्यान्वयन, कृषि आधुनिकीकरण तथा प्रविधिको प्रयोगमार्फत नेपालले खाद्य सुरक्षामा आत्मनिर्भरता हासिल गर्ने दिशा तय गर्न सक्छ ।

References:

- नेपालको संविधान
- सोह्रौँ योजना (२०८१/८२ - २०८५/८६)
- राष्ट्रिय कृषि नीति, २०७५
- Agriculture Development Strategy, २०७६
- World Bank. (2023). Global Food Security Update.

नेपालमा सरकारी जग्गा उपयोग सम्बन्धी कानूनी प्रबन्ध र व्यवहारिक चुनौती

रोशनशङ्कर घिमिरे*

१. परिचय

जग्गा कुनै पनि देशको महत्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोत हो । राज्यको स्वामित्वमा रहेको जग्गा अर्थात् सरकारी जग्गा सार्वजनिक हित, विकास निर्माण, सेवा प्रवाह तथा राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण सम्पत्ति हो ।नेपालमा सरकारी जग्गाको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोगको विषय राज्य व्यवस्थापनको प्रमुख जिम्मेवारीमध्ये एक मानिन्छ । सरकारी कार्यालय, विद्यालय, अस्पताल, सडक, खेलमैदान, सार्वजनिक संरचना, विकास आयोजना तथा विभिन्न सामाजिक तथा आर्थिक गतिविधिको लागि सरकारी जग्गाको प्रयोग गरिन्छ ।

नेपालमा विगतदेखि नै सरकारी जग्गाको व्यवस्थापन सम्बन्धी विभिन्न कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरिँदै आएको छ । सरकारी जग्गाको दर्ता, उपयोग तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारले “सरकारी जग्गा दर्ता, उपयोग तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यनीति, २०७९” लागू गरेको छ । यो कार्यनीति मालपोत ऐन, २०३४ को दफा २४ को उपदफा ९१.० को प्रयोजनका लागि तयार गरिएको हो । यस कार्यनीतिले सरकारी जग्गाको दर्ता, उपयोग, लिजमा उपलब्ध गराउने प्रक्रिया, अनुगमन तथा नियन्त्रण सम्बन्धी स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।

भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ ले सरकारी जग्गा भन्नाले नेपाल सरकारको हक, स्वामित्व, नियन्त्रण वा अधिनमा रहेको सरकारी घर, भवन वा जग्गा, सडक, बाटो वा रेल्वे, वन, जङ्गल वा वन जङ्गलमा रहेका रुख, बुट्यान, नदी, खोलानाला, ताल, पोखरी तथा त्यसको डिल, नहर, कुलो वा ऐलानी, पर्ती जग्गा, खनिज वा खनिज पदार्थ, हिमाल, भिर, पहरा, डगर, बगर, सार्वजनिक बगैँचा, सार्वजनिक, सामुदायिक गुठी वा कुनै व्यक्तिको नाममा रहेको जग्गा बाहेकको अन्य जग्गा भनी परिभाषित गरेको देखिन्छ ।

संघीय शासन प्रणाली लागू भएपछि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकारको बाँडफाँड भएको छ । यस सन्दर्भमा सरकारी जग्गाको उपयोग तथा व्यवस्थापनको विषय अझ महत्वपूर्ण बनेको छ । विभिन्न तहका सरकारहरूलाई विकास आयोजना सञ्चालन गर्न जग्गाको आवश्यकता पर्ने भएकाले सरकारी जग्गा व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक छ । यद्यपि कानूनी व्यवस्था भए पनि व्यवहारिक रूपमा सरकारी जग्गा व्यवस्थापनमा अनेक चुनौतीहरू देखिएका छन् । सरकारी जग्गाको अभिलेख व्यवस्थापन, अतिक्रमण, प्रशासनिक जटिलता, अनुगमनको कमजोरी तथा संस्थागत समन्वयको अभाव जस्ता समस्याहरूले सरकारी जग्गाको प्रभावकारी उपयोगमा अवरोध सिर्जना गरेको पाइन्छ । यस लेखमा नेपालमा सरकारी जग्गा उपयोगसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था तथा व्यवहारिक चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. नेपालमा सरकारी जग्गा उपयोगसम्बन्धी कानूनी प्रबन्ध

नेपालमा सरकारी जग्गाको व्यवस्थापनका लागि विभिन्न कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ । विशेषगरी सरकारी जग्गा दर्ता, उपयोग तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा २०७९ को कार्यनीति महत्वपूर्ण आधारका रूपमा रहेको छ ।

* उपसचिव, नेपाल सरकार

२.१. सरकारी जग्गाको दर्ता सम्बन्धी व्यवस्था

सरकारी जग्गाको पहिचान, संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि दर्ता प्रणाली अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ। कार्यनीति अनुसार सरकारी प्रकृतिका तर दर्ता हुन बाँकी रहेका जग्गा सम्बन्धित मालपोत कार्यालयले नेपाल सरकारको नाममा दर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तह तथा सो अन्तर्गतका निकायले प्रयोग गरिरहेका तर दर्ता नभएका जग्गा पनि नेपाल सरकारको नाममा दर्ता गरी अभिलेख कायम गर्नुपर्ने प्रावधान छ। यसले सरकारी जग्गाको स्वामित्व स्पष्ट बनाउन तथा भविष्यमा हुने विवादलाई न्यून गर्न सहयोग पुर्याउँछ।

यसका अतिरिक्त नापनक्सा गर्दा फिल्डबुकमा नेपाल सरकार वा सरकारी निकायको नाम उल्लेख भएको तर दर्ता हुन बाँकी रहेका जग्गा पनि नेपाल सरकारको नाममा दर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

२.२. सरकारी निकायलाई जग्गा उपयोग गर्न दिने व्यवस्था

सरकारी जग्गा सार्वजनिक प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिने भएकाले आवश्यक परेमा एक सरकारी निकायबाट अर्को सरकारी निकायलाई उपयोग गर्न दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ।

कुनै सरकारी निकायलाई जग्गा आवश्यक परेमा सम्बन्धित केन्द्रीय निकाय वा प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहबाट सिफारिससहित मालपोत कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्ने हुन्छ। त्यसपछि मालपोत कार्यालयले आवश्यक छानबिन गरी जिल्ला स्तरको सिफारिस समितिमा प्रस्ताव पठाउँछ।

सिफारिस समितिले अध्ययन तथा विश्लेषण गरी उपयुक्त देखिएमा विभागमार्फत मन्त्रालयमा प्रस्ताव पठाइन्छ। संघीय निकायका हकमा भूमि सम्बन्धी विषय हेर्ने मन्त्रालयले स्वीकृति दिन सक्ने व्यवस्था छ भने प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहका हकमा अन्तिम स्वीकृति नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्ले दिने व्यवस्था रहेको छ।

२.३. निजी जग्गा सरकारी प्रयोजनका लागि उपलब्ध गराउने व्यवस्था

कार्यनीतिले निजी क्षेत्रबाट सरकारी प्रयोजनका लागि जग्गा उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था पनि गरेको छ। कुनै व्यक्ति वा संस्थाले आफ्नो निजी जग्गा अस्पताल, स्वास्थ्य केन्द्र, विद्यालय वा अन्य सरकारी संरचना निर्माणका लागि निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

यसका लागि प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा गठन हुने एक समितिले जग्गाको उपयुक्तता, स्थान, पूर्वाधारको उपलब्धता तथा प्रयोगको सम्भावना जाँच गरी स्वीकृति दिन्छ। स्वीकृति प्राप्त भएपछि दानपत्र लिखत पारित गरी सम्बन्धित सरकारी निकायको नाममा हस्तान्तरण गरिन्छ।

यस व्यवस्थाले एकातिर सार्वजनिक हितका लागि निजी क्षेत्रको सहयोगलाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ भने अर्कोतिर व्यक्तिगत मोलाहिजा गरी सेवा प्रवाहलाई अपायक हुने गरी जग्गा दान लिन सक्ने सम्भावनालाई रोक्न लगाएको देखिन्छ।

२.४. सरकारी जग्गा लिजमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था

सरकारी जग्गा निश्चित प्रयोजनका लागि लिजमा उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था पनि कार्यनीतिमा गरिएको छ। विदेशी कूटनीतिक नियोग, अन्तरसरकारी संगठन, विश्वविद्यालय, स्वायत्त संस्था तथा कानूनी रूपमा दर्ता भएका संस्था वा व्यक्तिले सरकारी जग्गा लिजमा लिन सक्ने व्यवस्था छ।

- लिज अवधि तीन प्रकारको हुने व्यवस्था गरिएको छः

- अल्पकालीन लिज – पाँच वर्षसम्म
- मध्यकालीन लिज – पन्ध्र वर्षसम्म
- दीर्घकालीन लिज – चालीस वर्षसम्म

लिजमा जग्गा प्राप्त गर्न इच्छुक व्यक्ति वा संस्थाले आवश्यक कागजातसहित मालपोत कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्ने हुन्छ। निवेदन प्राप्त भएपछि मालपोत कार्यालयले नक्सा, फिल्डबुक तथा अभिलेखसँग तुलना गरी छानबिन गर्छ। त्यसपछि जिल्ला सिफारिस समिति, विभाग तथा मन्त्रालयमार्फत नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्सम्म प्रस्ताव पुग्छ र अन्तिम निर्णय हुन्छ।

लिजमा जग्गा दिँदा जग्गाको न्यूनतम मूल्याङ्कन, प्रस्तावित योजना तथा उपयोगको उद्देश्यका आधारमा लिज रकम निर्धारण गरिन्छ।

२.५. लिज प्राप्तकर्ताको दायित्व

लिजमा सरकारी जग्गा प्राप्त गर्ने व्यक्ति वा संस्थाले सम्झौतामा उल्लेखित शर्तहरू पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। लिजमा लिएको जग्गा जुन प्रयोजनका लागि लिएको हो सोही प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

यसका अतिरिक्त लिजमा प्राप्त जग्गा बेचबिखन गर्न, सट्टापट्टा गर्न, धितो राख्न वा अन्य व्यक्तिलाई सवलिजमा दिन नपाउने व्यवस्था गरिएको छ। यसले सरकारी जग्गाको दुरुपयोग हुन नदिन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

२.६. अनुगमन तथा नियन्त्रण व्यवस्था

सरकारी जग्गाको सही उपयोग सुनिश्चित गर्न अनुगमन व्यवस्था पनि कार्यनीतिमा समावेश गरिएको छ। मालपोत कार्यालयले उपयोगका लागि दिएका वा लिजमा उपलब्ध गराइएका जग्गाको प्रयोग सम्झौताअनुसार भए-नभएको सम्बन्धमा कम्तिमा वर्षमा एकपटक अनुगमन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

यदि अनुगमनका क्रममा सम्झौता विपरीत प्रयोग भएको पाइएमा आवश्यक निर्देशन दिने वा लिज सम्झौता रद्द गर्न सकिने व्यवस्था पनि गरिएको छ। यसले सरकारी सम्पत्तिको संरक्षणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको छ।

३. सरकारी जग्गा उपयोगसम्बन्धी व्यवहारिक चुनौती

कानूनी व्यवस्था स्पष्ट भए पनि व्यवहारिक रूपमा सरकारी जग्गाको व्यवस्थापनमा विभिन्न चुनौतीहरू देखिएका छन्।

३.१. अभिलेख व्यवस्थापनको समस्या

नेपालका धेरै स्थानमा सरकारी जग्गाको स्पष्ट अभिलेख उपलब्ध छैन। कतिपय सरकारी जग्गा अझै पनि विधिवत रूपमा दर्ता भएका छैनन्। नापनक्सा र अभिलेखबीच असमानता हुने समस्या पनि देखिन्छ।

यसका कारण सरकारी जग्गाको सही पहिचान गर्न कठिन हुने तथा विवाद उत्पन्न हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ।

३.२. सरकारी जग्गा अतिक्रमण

सरकारी जग्गा अतिक्रमण नेपालमा ठूलो समस्या बनेको छ। सडक किनार, नदी किनार, वन क्षेत्र तथा अन्य सार्वजनिक स्थानहरूमा अनधिकृत बसोबास र संरचना निर्माण हुने गरेको पाइन्छ।

अतिक्रमण हटाउन कानूनी व्यवस्था भए पनि राजनीतिक दबाब, सामाजिक समस्या तथा पुनर्वासको अभावका कारण समस्या समाधान गर्न कठिन हुने गरेको देखिन्छ।

३.३. प्रशासनिक प्रक्रियाको जटिलता

सरकारी जग्गा उपयोग वा लिजमा उपलब्ध गराउने प्रक्रिया धेरै तहको भएकाले निर्णय लिन समय लाग्ने समस्या देखिन्छ। मालपोत कार्यालय, जिल्ला सिफारिस समिति, विभाग, मन्त्रालय तथा मन्त्रिपरिषद्सम्म पुग्ने प्रक्रिया लामो भएकाले कतिपय विकास आयोजना ढिलाई हुने अवस्था देखिन्छ।

३.४. अनुगमन तथा कार्यान्वयनको कमजोरी

कार्यनीतिमा अनुगमनको व्यवस्था भए पनि व्यवहारिक रूपमा नियमित तथा प्रभावकारी अनुगमन हुन नसकेको देखिन्छ। कतिपय अवस्थामा लिजमा लिएको जग्गा सम्झौतामा उल्लेखित प्रयोजनभन्दा फरक रूपमा प्रयोग गरिएको उदाहरण पनि पाइन्छ।

३.५. संस्थागत समन्वयको अभाव

सरकारी जग्गा व्यवस्थापनमा संघीय, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच समन्वय आवश्यक हुन्छ। तर व्यवहारमा यी निकायबीच समन्वयको अभाव देखिने गरेको छ। यसले निर्णय प्रक्रिया ढिलो हुने तथा व्यवस्थापनमा समस्या उत्पन्न हुने अवस्था सिर्जना गर्छ।

३.६. राजनीतिक तथा संस्थागत प्रभाव

कतिपय अवस्थामा सरकारी जग्गाको उपयोग वा लिजको निर्णयमा राजनीतिक तथा संस्थागत दबाब पर्ने गरेको आरोप लाग्ने गरेको छ। यसले पारदर्शिता तथा सुशासनमा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ।

४. सुधारका सम्भावित उपाय

सरकारी जग्गा व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन निम्न उपायहरू अपनाउन आवश्यक देखिन्छ:

- पहिलो, सरकारी जग्गाको डिजिटल अभिलेख प्रणाली विकास गर्न आवश्यक छ। यसले जग्गाको विवरण सुरक्षित राख्न तथा व्यवस्थापनलाई पारदर्शी बनाउन सहयोग पुर्याउँछ।
- दोस्रो, सरकारी जग्गा अतिक्रमण नियन्त्रणका लागि कडा कानूनी कार्यान्वयन आवश्यक छ। अतिक्रमण रोक्न स्थानीय तह तथा सम्बन्धित निकायको सक्रिय भूमिका आवश्यक हुन्छ।
- तेस्रो, सरकारी जग्गा उपयोग तथा लिज प्रक्रियालाई सरल र पारदर्शी बनाउनुपर्ने आवश्यकता छ। अनावश्यक प्रशासनिक जटिलता कम गर्न सकेमा विकास आयोजना छिटो कार्यान्वयन हुन सक्छ।
- चौथो, नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ। यसले लिजमा दिइएको जग्गाको सही उपयोग सुनिश्चित गर्न सहयोग पुर्याउँछ।
- पाँचौँ, संघीय, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच समन्वय र सहकार्यलाई सुदृढ बनाउन आवश्यक छ।
- छैटौँ, सरकारी जग्गा सम्बन्धी जानकारी सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराउन सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाउन आवश्यक छ। सरकारी जग्गाको विवरण, लिजमा उपलब्ध गराइएका जग्गा तथा उपयोगमा रहेका जग्गाको जानकारी सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध गराउँदा पारदर्शिता बढ्नेछ।

५. निष्कर्ष

नेपालमा सरकारी जग्गा व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट कानूनी व्यवस्था रहेको छ। सरकारी जग्गा दर्ता, उपयोग तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यनीति, २०७९ ले सरकारी जग्गाको व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित र पारदर्शी बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ।

तर व्यवहारिक रूपमा अभिलेख व्यवस्थापनको कमजोरी, अतिक्रमण, प्रशासनिक जटिलता, अनुगमनको कमजोरी तथा संस्थागत समन्वयको अभाव जस्ता चुनौतीहरू अझै पनि विद्यमान छन् । यी समस्याहरू समाधान गर्न आधुनिक प्रविधिको प्रयोग, प्रभावकारी कानूनी कार्यान्वयन तथा संस्थागत सुधार आवश्यक देखिन्छ ।

सरकारी जग्गा राष्ट्रको अमूल्य सम्पत्ति भएकाले यसको संरक्षण, व्यवस्थित उपयोग तथा पारदर्शी व्यवस्थापन अत्यन्त आवश्यक छ । यदि कानूनी प्रबन्धको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सकियो भने सरकारी जग्गालाई राष्ट्रिय विकास, सार्वजनिक सेवा विस्तार, आर्थिक गतिविधि प्रवर्द्धन तथा सामाजिक हितका लागि प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न सकिनेछ । यसले दीगो विकास, सुशासन तथा सार्वजनिक स्रोतको न्यायपूर्ण उपयोगलाई समेत प्रोत्साहन गर्नेछ ।

नेपालमा प्रशासन सुधार, प्रयास एवं चुनौतीहरू

युवराज आचार्य*

विषय प्रवेश

प्रशासनिक प्रणालीको कार्यविधि, व्यवहार, मनोवृत्तिमा सकारात्मक र समयसापेक्ष परिवर्तन ल्याउने, प्रशासनभित्र नवीनता, सिर्जनशीलता, समसामयिक र सकारात्मक सुधार ल्याउने निरन्तरको प्रक्रिया हो प्रशासन सुधार। जसले प्रशासनभित्र व्यवसायिकता र सक्षमता अभिवृद्धि गर्दै प्रशासनलाई सक्षम, सुदृढ, सेवामुलक र प्रबिधिमैत्री बनाउँछ।

हाल नेपालमा झण्डै दुई तिहाईको शक्तिशाली सरकार आएको र यसले पाएको अपार जनकरारलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न शासकीय सुधारलाई उच्च प्राथमिकता दिएको छ। सरकारले सार्वजनिक प्रशासनलाई डिजिटल, पारदर्शी, मितव्ययी र नतिजामुखी बनाउने लक्ष्य लिएको छ। विशेषगरी सुशासन, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, डिजिटल सेवा प्रवाह तथा प्रशासनिक पुनर्संरचनालाई मुख्य प्राथमिकताका रूपमा अघि सारिएको देखिन्छ। यस आलेखमा नेपालमा प्रशासन सुधार, यसका विगतमा गरिएका प्रयासहरू, सामना गरिएका चुनौतीहरू र अब प्रशासनलाई कसरी जनताको विश्वास जित्न सक्ने सुशासनमुखी संयन्त्रको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ जस्ता जिज्ञाशाहरू समेट्ने जमर्को गरिएको छ।

प्रशासन सुधार

प्रशासनको संगठन संरचना, कार्यविधि र कार्यशैलीमा सुधार गर्ने, त्यहाँ कार्यरत मानव श्रोतको आचरण, व्यवहार र मनोवृत्तिमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने र प्रशासनभित्र नवीनता, सृजनशीलता र व्यवसायिकताको अभिवृद्धि गरी प्रशासन संयन्त्रलाई बढि सक्षम, सुदृढ र प्रभावकारी बनाउने निरन्तरको प्रक्रिया नै प्रशासन सुधार हो। प्रशासन सुधार किन त ?

- बदलिंदो राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्था अनुकूल प्रशासनलाई गतिशील बनाउन,
- परिणाममुखी र प्रबिधिमैत्री प्रशासन संचालन गर्न,
- जनताको बढ्दो आकांक्षा एवं आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्न तथा जनतालाई प्रदान गरिने सेवाको गुणस्तर तथा प्रभावकारिता बढाउन,
- पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम गर्न,
- विश्वव्यापीकरणबाट लाभ लिन प्रतिस्पर्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्न,
- संघीयता अनुरूप प्रशासनको रूपान्तरण गर्न,
- प्रशासनभित्र नवीनता र सिर्जनात्मकताको प्रवेश गराउन।

“No government can be better than its administrative mechanism.”

“Reform is a journey rather than a destination.” Or “Reform is a continuous process.”

“समाज अनुरूपको शासन र शासन अनुरूपको प्रशासन” । सरकार समाजको ऐना हो । आदि आदि ।

प्रशासनभित्र नवीनता र सिर्जनात्मकताको प्रवेश गराउन र प्रशासनिक क्षमता वढाइ विद्यमान प्रशासनमा समसामयिक एवं सकारात्मक सुधार ल्याउने कार्य प्रशासन सुधार हो। विश्वको इतिहास हेर्ने हो भने बेलायतमा सन् १८५४ र अमेरिकामा सन् १८८३ बाट प्रशासन सुधारको थालनी भएको पाइन्छ। नेपालमा २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि N.M. Buch

* प्रमुख कोष नियन्त्रक, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय ललितपुर

Commission-2009 गठन गरी प्रशासन सुधारको कार्य अगाडि बढेको र त्यसपछि बिभिन्न आयोग र समितिहरु गठन भई सुधारका प्रयासहरु भएता पनि यसमा अपेक्षित उपलब्धी हासिल हुन सकेको छैन ।

प्रशासन सुधारले,

- सरकारी निकाय एवं ती निकायमा कार्यरत कर्मचारीहरुको कार्यसम्पादन स्तर बढाउने,
- कर्मचारीको कार्यक्षमतामा गुणात्मकता बढाउने,
- भविष्यमा आइपर्ने प्रशासनिक चुनौतिको सामना गर्ने,
- प्रशासनभित्र व्यवसायिकता र सक्षमता अभिवृद्धि गर्दै प्रशासनलाई सक्षम, सुदृढ, र प्रबिधिमैत्री बनाउने,
- सरकारी नीति तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन स्तरमा सुधार गरी सरकार प्रति जनविश्वास अभिवृद्धि गर्ने ।

प्रशासन सुधार

सार्वजनिक क्षेत्रको सुधार	प्रशासन सुधार	निजामती सेवाको सुधार
<ul style="list-style-type: none"> • सेवाको सुधार • शासकीय सुधार • सरकार, निजीक्षेत्र, गै.स.सं., • नागरिक समाज लगायत सबै क्षेत्र 	<ul style="list-style-type: none"> • कार्यापालिका, व्यवस्थापिका, न्यायपालिका • सार्वजनिक संस्थानहरु, सुरक्षा निकायहरु,संवैधानिक अंगहरु 	<ul style="list-style-type: none"> • समग्र निजामती सेवाको सुधार

प्रशासन सुधारका बिषयहरु

कार्यक्षेत्र: संघ, प्रदेश र स्थानीय तह साथै सरकारले गर्ने र नगर्ने कार्यहरु स्पष्ट पार्ने, स्थानीय सरकारको क्षमता अभिवृद्धि जस्ता संगठनात्मक पक्षहरु ।

संरचना: छरितो संघ, समन्वयकारी प्रदेश र बलियो स्थानीय तह प्रशासनलाई आधुनिक र प्रबिधिमैत्री बनाउने ।

कार्यविधि: सरल स्पष्ट र नतिजामूखी – सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सुधार, नागरिक हक अधिकारको प्रत्याभूति दिई उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने गरी कार्य सरलीकरण र सेवा सुविधाको प्रभावकारीता अभिवृद्धि गर्ने ।

आचरण/ व्यवहार/ मनोवृत्ति: सकारात्मक सोच र सेवकको भावना – पुरस्कार र सजाय, वृत्ति विकास, आचार संहिता, सकारात्मक सोचको विकास गर्ने किसिमका कर्मचारीका पक्ष सम्बन्धी सुविधाका बिषयहरु ।

सेवा, शर्त र सुबिधा: सेवा शर्तको सुरक्षा समयसापेक्ष सुबिधा वृत्ति विकास जीउज्यानको सुरक्षा व्यवसायिक सुरक्षा लगायत आर्थिक पक्ष – उत्प्रेरणा, मनोबल, प्रतिभा पलायन हुन रोक्ने किसिमका कुराहरु ।

प्रशासन सुधारका सिद्धान्त/Models

- Kaizen Model: प्रशासन सुधार समिति – निरन्तरको प्रक्रिया
- Commission Model: आयोग समिति गठन सुझाव माग कार्यान्वयन गर्ने ।
- Incremental Model: सुधारलाई निरन्तर प्रक्रियाको रुपमा अगाडि बढाउने ।
- Institutional Model: Government Reform Program (GRP) को माध्यमबाट ।

समग्रमा २ वटा पक्ष समेटिएका छन् :-

- प्रशासनको सुधार – संगठन संरचना, मनोवृत्ति, व्यवहार, आचरण, कार्यविधि र कार्यशैलीमा सुधार ।
- सुधारको प्रशासन – निजामती सेवा लगायत व्यवस्थापिका कार्यपालिका र न्यायपालिकाको सुधार, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, विकेन्द्रीकरण, वित्तीय कार्यकुशलतामा सुधार आदि ।

प्रशासन सुधारका कारणहरू

- Political change,
- आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक कारण,
- प्रशासन आफै पनि, प्रशासनिक कारण,
- लोकतन्त्र र यसप्रतिको बढ्दो लोकप्रियता, लोकतन्त्रका लाभहरूको वितरण प्रशासनयन्त्रले गर्ने,
- प्रविधिको परिवर्तन र विकासप्रतिको जनताको चाहना,
- बाह्य कारणहरू – Globalization. तीव्र विकास ।

नेपालमा वि.सं. २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तन पश्चात बुच कमिशन एवं टंक प्र.आयोगसम्मले काम गरेको पाईन्छ । वि.सं. २०१७ पछिको परिवर्तन पश्चात वि.सं. २०२५ मा झा आयोग गठन राजनैतिक परिवर्तनका साथ साथै आर्थिक र सामाजिक विकासका लागि भएको पाइन्छ । वि.सं. २०३२/३३ को थापा आयोग प्रशासनिक समस्याहरू औल्याई योजनावद्ध आर्थिक विकास हासिल गर्ने उद्देश्यबाट गठन भएको थियो भने वि.सं. २०४८ को कोइराला आयोग भने राजनैतिक परिवर्तनका साथ साथै उदारवादी विश्व अर्थ व्यवस्थाको प्रभाव, सामाजिक विकासको गतिलाई आत्मसात गर्न बाह्य कारणबाट गठन भएको पाइन्छ । यस्तै वि.सं. २०६३ को पम्फा भुसाल आयोग समेत राजनैतिक परिवर्तनकै उपज हो । प्रशासन सुधार सुझाव समिति २०७० मुलुकको प्रशासनलाई संघीयता अनुरूप बनाउने उद्देश्यले आएको देखिन्छ ।

प्रशासन सुधारका पूर्वशर्तः

- प्रतिवद्ध राजनैतिक नेतृत्व ।
- राजनैतिक स्थिरता ।
- प्रशासनिक उच्च नेतृत्वको कटिबद्धता ।
- आर्थिक र मानवीय साधन श्रोतको प्रभावकारी व्यवस्थापन ।
- सरोकारवालाहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन र सचेतना ।
- नागरिक र सामाजिक दबाव ।
- कार्यान्वयनका लागि सवल संस्थागत संयन्त्र ।
- सुधारमुखी सोच ।

प्रशासन सुधारका लागि भएका प्रयासहरू

- एन. एम. बुच कमिशन, २००९ – अध्यक्ष N. M. Buch
- प्रशासन पुनर्गठन योजना आयोग, २०१३ - अध्यक्ष टंकप्रसाद आचार्य
- प्रशासन सुधार आयोग, २०२५ - अध्यक्ष वेदानन्द झा
- प्रशासन सुधार आयोग, २०३२ - अध्यक्ष भेषवहादुर थापा
- उच्च स्तरीय प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ - अध्यक्ष गिरिजाप्रसाद कोइराला
- प्रशासन पुनर्संरचना आयोग, २०६५ - अध्यक्ष पम्फा भुसाल
- प्रशासन सुधार सुझाव समिति, २०७० - अध्यक्ष डा. काशिराज दाहाल

पछिल्लो समिति - प्रशासन सुधार सुझाव समिति, २०७० का मुख्य मुख्य सुझावहरू: जुन सुझावहरू संघीयता कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण रहेको ।

- प्रशासनका आधारभूत मूल्य, मान्यता संविधानमै उल्लेख गर्नुपर्ने ।
- मन्त्रालयको संख्या हाललाई १८ वटा बनाई संघीयतामा ११ वटामा सीमित गर्ने ।

- क्षेत्रीय कार्यालय खारेजी, अध्ययन र औचित्यता बिना नयाँ संगठन स्थापना नगर्ने ।
- निजामती सेवामा बहुवालाई जेष्ठतामा आधारित ब्याज प्रमोशन बनाउने ।
- कर्मचारीको अवकाशको उमेर ६० वर्ष बनाउने ।
- बिषयगत र व्यवसायिक रुपमा मात्र टेड युनियन सञ्चालन गर्ने ।
- समावेशीकरणको नीतिमा सुधार गर्ने ।
- PEs को पदपूर्ति स्वतन्त्र आयोगबाट गर्ने ।
- प्रशासनमा विद्युतीय शासनको अभ्यास बढाउने ।
- सुरक्षा निकायको सुदृढीकरण गर्ने ।
- कुटनीतिक नियुक्तिका लागि आधारभूत योग्यता तोक्ने ।
- एकीकृत सेवा प्रवाह प्रणालीको अवलम्बन गर्ने ।
- सचिव बहुवा प्रणालीमा सुधार र सरुवाको संयन्त्र निर्माण गर्ने ।
- टेड युनियनका पदाधिकारीहरूको आचारसंहिता निर्माण र कडाइका साथ कार्यान्वयन ।
- उत्तराधिकार योजना लागू गर्ने ।

सबै आयोगमा भएका सिफारिशहरू: सार संक्षेप

- संगठनलाई सानो, छरितो, मितव्ययी बनाई कर्मचारी संख्या कटौती गर्ने ।
- प्रशासनलाई व्यावसायिक बनाउने ।
- कर्मचारीलाई सेवामुखी र जनमुखी बनाउने ।
- कार्यविधिमा सरलीकरण गरी सेवाप्रवाहमा सुधार गर्ने ।
- ऐन नियममा समयानुकूल परिमार्जन/संशोधन गर्ने ।
- सरकारको कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने ।
- निजामती सेवामा सुधार गर्ने ।
- योजना र विकास प्रक्रियामा सुधार ।
- कर्मचारी वृत्ति विकास र क्षमतामा ध्यान दिने ।

प्रशासन सुधारका उपलब्धी

- केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म प्रशासनिक संगठन एवं जनशक्तिको विस्तार ।
- प्रशासनिक एवं आर्थिक कार्यविधिमा सरलीकरण एवं सुधार ।
- प्रशासनिक क्षमतामा वृद्धि ।
- सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता ।
- परम्परागत मुलुकी प्रशासनबाट आधुनिक प्रशासनतर्फ उन्मुख ।
- निजामती कर्मचारीको सेवाको सुरक्षा र तलव सुविधामा वृद्धि ।
- प्रशासनिक काम कारवाहीमा पारदर्शिता तथा सुशासनको अभिवृद्धि ।
- सरकारी कर्मचारीको आचरणमा परिवर्तन ।
- बढ्दो सूचना प्रविधिको प्रयोग ।
- सार्वजनिक क्षेत्रको भूमिकामा संकुचन, नियमनकर्ता, प्रवर्द्धनकर्ता र सहजकर्ताको भूमिका ।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण ।

- सार्वजनिक निजी साझेदारीमा वृद्धि ।

नेपालमा प्रशासन सुधार सम्बन्धमा देखिएका मूलभूत चुनौतीहरू

- सुधारप्रति राजनैतिक तथा उच्च प्रशासनिक नेतृत्वको प्रतिवद्धताको अभाव ।
- सबै सुझावहरू कार्यान्वयन हुन नसक्नु ।
- सुधारका स्थितिलाई यथास्थितिले प्रतिरोध गर्नु ।
- सुधारलाई निरन्तरता प्रदान गर्न नसक्नु ।
- राजनैतिक परिवर्तन र जनताका इच्छा र आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्न सक्ने गरी प्रशासन सुधारलाई केन्द्रित गर्न नसक्नु ।
- वान्छित सामाजिक, आर्थिक उपलब्धी हासिल गर्न सक्ने गरी प्रशासन सुधार हुन नसक्नु ।
- प्रशासनलाई अन्यमुलुकसँग प्रतिस्पर्धी बनाउन नसक्नु ।
- बोझिलो र अनुत्पादक प्रशासन यन्त्र ।
- विधिको शासनको पालना ।
- प्रशासनमा उच्च राजनीतीकरण र कर्मचारी ट्रेड युनियनको बिकृत व्यवस्था ।
- केन्द्रकृत प्रशासनिक व्यवस्थाबाट संघीय स्वरूपको प्रशासनिक व्यवस्थामा रुपान्तरण ।
- प्रशासन यन्त्रमा एकरूपता कायम गर्ने र केन्द्र र राज्यप्रशासनबीचको सम्बन्ध ।
- स्रोत र साधन, जनशक्ति र भौतिक संरचनाको बाँडफाँड ।
- प्रशासन यन्त्रमा व्यावसायिकता ।
- प्रशासनयन्त्रबाट प्रदान गरिने सेवामा निष्पक्षता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम गर्ने ।
- प्रशासनमा समावेशीकरण ।
- सुशासन र भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन ।
- कर्मचारीको मनोबल वृद्धि ।
- राजनीति र प्रशासनबीच कार्यक्षेत्रको स्पष्टता ।
- प्रशासन यन्त्रको परिवर्तन नचाहने मानसिकता ।
- सरोकारवालाहरूको कम चासो, जनचेतनाको स्तर न्यून ।
- सुधार क्षेत्रको प्राथमिकता एकिन नहुनु ।

प्रशासन सुधारका संभावनाहरू

- संघीयता कार्यान्वयनको १० वर्षको अभ्यासका आधारमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको पुनर्संरचना गर्न एक उच्चस्तरीय आयोग गठन गरिनेछ । साथै सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रबिधिमैत्री बनाई पारदर्शिता सुनिश्चित गर्ने, प्रक्रियागत सरलीकरण गर्ने र सेवा प्रवाहको समय तथा लागत घटाइनेछ । सेवा प्रवाहमा प्रत्यक्ष संलग्न हुने कार्यालयहरूलाई सेवाग्राहीमैत्री एवं खुला कार्यस्थलको ढाँचामा विकास गर्दै लगिनेछ । सार्वजनिक सेवालाई मुहाररहित, सम्पर्करहित र कागजरहित बनाउन आवश्यक प्रबन्ध मिलाईनेछ ।
- संघीयताको परिप्रेक्ष्यमा प्रशासनिक यन्त्रमा आमूल परिवर्तन गर्ने अवसर प्राप्त भएको ।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको प्रशासनिक संरचना र तिनीहरूको सम्बन्ध स्थापित ।
- निजामती कर्मचारीको व्यवस्था (केन्द्रीय सेवा, प्रान्तीय सेवा, स्थानीय सेवा ।
- प्रशासनिक तथा आर्थिक कार्यविधिमा सुधार भएको ।
- संघीय निजामती सेवा ऐन तथा नियमावलिमा सुधार गर्ने अवसर ।

- प्रशासनिक क्षमतामा अभिवृद्धि हुँदै गएको ।
- सुशासन तथा पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्न वातावरण बढेर गएको ।
- सरोकारवालाहरूको सहभागीता बढ्दै गएको ।
- कर्मचारीको सोच तथा व्यवहारमा परिवर्तन हुँदै गएको ।
- ICT को निरन्तर प्रयोग बढेर गएको ।
- स्थानीय तहमा नयाँ नेतृत्व र स्थायित्वको कारण सुधारप्रति सकारात्मक वातावरण र दबाव बढेर गएको ।

प्रशासन सुधारको संभावना पछिल्लो समय अझ बढेर गएको छ जसलाई सरकारको नीति तथा कार्यक्रम आ ब २०८३/८४ र शासकीय सुधारसम्बन्धी १०० बुँदे सूचकांकमा भएका व्यवस्थाले समेत स्पष्ट पार्दछः

१. सुशासन र उत्तरदायी प्रशासन

- सार्वजनिक प्रशासनलाई छरितो, पारदर्शी, जवाफदेही र नागरिकमैत्री बनाइने ।
- भ्रष्टाचार नियन्त्रण तथा दण्डहीनताको अन्त्यलाई प्राथमिकता दिइने ।

२. डिजिटल शासन (Digital Governance)

- सरकारी सेवा प्रवाहलाई डिजिटल माध्यमबाट सञ्चालन गर्ने ।
- ई-गभर्नेन्स, डिजिटल अभिलेख, अनलाईन सेवा र विद्युतीय भुक्तानी प्रणाली विस्तार गर्ने ।
- एकीकृत डिजिटल शासन प्रणाली विकास गर्ने नीति लिइएको छ ।

३. सार्वजनिक सेवा प्रवाह सुधार

- नागरिकले सरल, सहज र छिटो सेवा प्राप्त गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- सेवा प्रवाहमा समयसीमा तथा कार्यसम्पादन मापन प्रणाली लागू गर्ने ।
- हेलो सरकार तथा गुनासो व्यवस्थापन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने ।

४. प्रशासनिक पुनर्संरचना

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको संगठन तथा व्यवस्थापन (O&M) सर्वेक्षण गर्ने ।
- दोहोरो तथा अनावश्यक संरचनालाई पुनर्संरचना वा एकीकरण गर्ने ।

५. मितव्ययी प्रशासन

- प्रशासनिक खर्च कटौती गर्ने ।
- मन्त्रालय, बोर्ड, समिति तथा अनुत्पादक निकायहरूको पुनरावलोकन गर्ने ।

६. कर्मचारी प्रशासन सुधार

- कर्मचारीको कार्यसम्पादनलाई परिणामसँग जोड्ने ।
- कार्यसम्पादन सूचक (Performance Indicators) लागू गर्ने ।
- कर्मचारीलाई राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त राख्ने नीति लिइएको छ ।

७. भ्रष्टाचार नियन्त्रण र पारदर्शिता

- सम्पत्ति छानबिन प्रणाली सुदृढ गर्ने ।
- राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको पुनर्संरचना गर्ने ।
- सार्वजनिक निकायमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्ने ।

८. राजस्व तथा कर प्रशासन सुधार

- e-billing तथा स्वचालित कर प्रणाली लागू गर्ने ।
- राजस्व चुहावट नियन्त्रण र डिजिटल कर प्रशासन विस्तार गर्ने ।

९. सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन

- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनसम्बन्धी कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गर्ने ।
- “National Enterprise Architecture Framework” तयार गर्ने ।

१०. संघीय प्रशासन सुदृढीकरण

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय र प्रशासनिक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
- स्थानीय तहमा दक्ष जनशक्ति व्यवस्थापनलाई प्राथमिकता दिने ।

शासकीय सुधार सूचकांक र नीति तथा कार्यक्रम २०८३/८४ ले प्रशासनलाई डिजिटल, पारदर्शी, मितव्ययी र नतिजामुखी बनाउने लक्ष्य लिएको छ । विशेषगरि सुशासन, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, डिजिटल सेवा प्रवाह तथा प्रशासनिक पुनर्संरचनालाई मुख्य प्राथमिकताका रूपमा अघि सारिएको देखिन्छ ।

नेपालमा प्रशासन सुधार हुन नसक्नाका कारणहरू

- प्रमुख राजनीतिक नेतृत्वको निस्क्रियता ।
- आयोगहरूका सुझाव सुधार कार्यान्वयन भन्दा Position holding मा सजग Bureaucrats/Technocrats.
- गैर सहमत राजनीतिक वातावरण ।
- राजनीतिक इच्छाशक्ति र दुरगामी Vision को कमी ।
- समग्र सुधारप्रति आम जनता र सरोकारवालाबर्गको चासो कम हुनु ।
- प्राज्ञिक सिद्धान्त तथा फेशनहरू (जस्तै Next step agency, Funnel type Org. को वारेमा जनता त परको कुरो कर्मचारी नै अनविज्ञ) ।
- सुधारको निरन्तरता नहुनु ।
- श्रोत साधनको कमी ।
- कार्यान्वयन पक्ष कमजोर हुनु ।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सुचकाङ्क एवं संयन्त्रको अभाव ।

सुधारका उपायहरू:

अन्तर्राष्ट्रिय राम्रो प्रयासबाट विकसित Blue Print Model भन्दा सम्बन्धित देशको HRM Reform जहाँनेर छ त्यहीबाट Gradual सुधार शुरु गर्नुपर्छ । धरातलीय यथार्थ अनुसार विद्यमान स्थानलाई प्रस्थान बिन्दु बनाएर सुधार गरिने विशेषतालाई सुधारको Path dependent character भनिन्छ ।

प्रशासन सुधार हाम्रो आवश्यकता हो, कुनै दाता वा बाह्य शक्तिको दबाव वा एजेण्डा होइन । सुधारका कार्यक्रमहरू महत्वाकांक्षी नभई कार्यान्वयनयोग्य हुनुपर्दछ । परम्परागत ढाँचाबाट अवको सुधार सम्भव छैन । प्रयाप्त गृहकार्य नगरी गरिने सुधार केवल अध्ययन सामाग्रीको रूपमा रहने तथ्य स्थापित भैसकेको छ । अबको सुधार प्रशासनलाई Instrument बनाउने सोचबाट माथि उठी Normative Way बाट यसको सुधार गरिनुपर्दछ ।

प्रशासकीय नेतृत्वले सही सल्लाह दिए भने अरु सुधारका प्रयासहरू असफल हुँदा पनि प्रशासन सुधार सफल हुन सक्छ भन्ने

कुरा मोरक्कोको सुधारले देखाएको छ । Political feasibility भन्ने Political will मात्र होइन यो भनेको राजनीतिज्ञहरूलाई गराईएको सल्लाहको गुणस्तर सम्बन्धी कार्य पनि हो । धरातलीय यथार्थ अनुसार विद्यमान अवस्था/स्थानलाई प्रस्थान विन्दु बनाएर सुधार प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्दछ ।

सुधारका उपायहरू –

१) सुधारका लागि संस्थागत संयन्त्र तयार गर्ने,

- स्थायी प्रशासन सुधार समिति प्र.म. तथा म.प.को कार्यलयमा राखी निरन्तर क्रियाशीलता ।
- सुझाव कार्यान्वयन, अनुगमन संयन्त्र निर्माण र सोको निरन्तरता ।
- सबै मन्त्रालयमा सुधार इकाइलाई सक्रिय गर्ने ।
- Kaizen model को अवलम्बन ।
- तीनै तहमा संयन्त्र निर्माण गर्ने ।

२) सबै क्षेत्रमा सुधार गर्ने

- संस्था संरचना,
- कार्यक्षेत्र,
- कार्यविधि कार्यशैली,
- आचरण व्यवहार मनोवृत्ति,
- ICT Based – उपयोग क्षमताको विकास,

३) सुधार कार्यक्रमको कार्यान्वयन स्तर बढाउने,

- सुधार स्थानीय परिवेश मिल्दो र व्यवहारिक बनाउने ।
- आवश्यक श्रोत साधनको व्यवस्था ।
- कानून र कार्यविधिमा परिमार्जन ।
- पक्ष एवं उपयुक्त जनशक्तिको विकास ।
- संगठनात्मक संरचनामा सुधार ।
- नविनतम सुचना प्रविधिको प्रयोग गर्ने ।

४) सरोकारवालाको सहभागीता र समर्थन प्राप्त गर्ने,

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तीनै तहले अपनत्व लिने ।
- सरोकारवालाबीच प्रचार प्रसार गर्ने र प्रतिनिधित्व गराउने ।
- सरोकारवालाको माग सम्बोधन गर्ने ।
- कर्मचारीको मनोवृत्तिमा परिवर्तन गर्ने ।
- सहभागीतात्मक सुधार शैली ।
- सेवा प्रवाहलाई नागरिकमैत्री बनाउने
- सेवामा समयसीमा, सरल प्रक्रिया, हेल्प डेस्क तथा गुनासो सुनुवाइ प्रणाली प्रभावकारी बनाइनुपर्छ ।

५) अनुगमन र मूल्यांकनको प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउने,

- जिम्मेवारी भूमि व्यवस्था, सहकारी, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयलाई तोकी अन्य मन्त्रालय र निकायबाट सहयोग जुटाउने ।

- सुधार कार्यक्रमको असर र प्रभाव बारे नियमित अनुगमन मूल्यांकन ।
- व्यवस्थापन परीक्षणको प्रभावकारिता बढाउने ।
- लोक सेवा आयोगलाई मूल्यांकनको जिम्मेवारी दिने ।
- मूल्यांकनलाई सुधारको संयन्त्रको रूपमा ग्रहण गर्ने ।

६) डिजिटल प्रशासनको विस्तार

- ई-गभर्नेन्स प्रणाली विस्तार गर्ने,
- अनलाईन सेवा, ई-फाइल, डिजिटल हस्ताक्षर लागू गर्ने,
- कागजरहित प्रशासन विकास गर्ने, यसले सेवा छिटो र पारदर्शी बनाउँछ ।

७) अन्य सुधार,

- समग्र सुधार प्रति राजनीतिक नेतृत्वको प्रतिबद्धता गराउने ।
- मौलिक स्वामित्व (सबै वर्गको) गराउने ।
- सुधारमैत्री राजनीतिक वातावरण तयार गर्ने ।
- संघीय प्रशासन सुदृढीकरण ।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकार, जिम्मेवारी र समन्वय स्पष्ट गर्नुपर्छ ।
- प्रशासनिक संरचना पुनर्संरचना ।
- दोहोरो निकाय हटाउने, अनावश्यक संगठन खारेज गर्ने तथा मितव्ययी प्रशासन लागू गर्नुपर्छ ।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली बलियो बनाउने ।
- प्रत्येक सरकारी निकायको कार्यसम्पादन मापन गरी नतिजाका आधारमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ ।
- नैतिकता र सेवामुखी संस्कृतिको विकास ।
- कर्मचारीमा इमानदारी, अनुशासन, जिम्मेवारी तथा सेवाप्रतिको समर्पण भावना विकास गर्नुपर्छ ।
- स्थानीय तहको क्षमता अभिवृद्धि ।
- स्थानीय तहलाई पर्याप्त जनशक्ति, स्रोतसाधन र प्रविधि उपलब्ध गराई सेवा प्रवाह सक्षम बनाउनुपर्छ ।

निष्कर्ष,

नेपाल संघीयताको प्रारम्भिक चरणमा नै रहेको छ । कर्मचारी समायोजन भई यसको कार्यान्वयन समेत भईसकेको छ तथापि यसका असन्तुष्टि चुलियसँगै प्रशासन संयन्त्र झन् झन् भद्दा भएको देखिन्छ । छरितो संघ, समन्वयकारी प्रदेश र बलियो स्थानीय तहको निर्माण गरी जनताको अपेक्षालाई पूरा गरी राष्ट्रियताको Steel frame को रूपमा कर्मचारीतन्त्रको विकास गर्नु अहिलेको अपरिहार्य आवश्यकता हो ।

प्रशासन सुधार हाम्रो आवश्यकता हो, कुनै दाता वा बाह्य शक्तिको दबाव वा एजेण्डा होइन । सुधारका कार्यक्रमहरू महत्वाकांक्षी नभई कार्यान्वयनयोग्य हुनुपर्दछ । परम्परागत ढाँचाबाट अन्तर्गत सुधार सम्भव छैन । प्रयाप्त गृहकार्य नगरी गरिने सुधार केवल अध्ययन सामग्रीको रूपमा रहने तथ्य स्थापित भैसकेको छ । अबको सुधार राजनीतिले प्रशासनलाई Instrument बनाउने सोचबाट माथि उठी सरोकारवालाको अर्थपूर्ण सहभागीतामा Normative Way बाट यसको सुधार गरिनुपर्दछ ।

महत्वाकांक्षी सुधार भन्दा धरातलीय यथार्थ अनुसार विद्यमान स्थानलाई प्रस्थान विन्दु बनाएर सरोकारवालाको प्रत्यक्ष सहभागीतामा माथि उल्लेख गरिएका सुधारका सबै पक्ष एवं क्षेत्र समेटी अबको प्रशासन सुधार गरिनुपर्दछ । सुधारमा राजनैतिक

प्रतिबद्धता र दुरगामी दृष्टिकोणबाट यसको सुधार गर्न सकिएमा मात्र प्रशासन बढी सक्षम, सुदृढ, सेवामूलक, उत्तरदायी र जनमूखी भई सरकारको सक्षमता अभिवृद्धि हुने हुन्छ ।

सन्दर्भ स्रोतहरू:

१. प्रशासन सुधारका पुराना प्रतिवेदनहरू
२. बिभिन्न विज्ञहरूका लेख रचना, कार्यपत्र प्रस्तुतीकरणहरू ।
३. Administrative Restructuring in the Context of Federalization. Tanka Mani Sharma and Dinesh Pant
४. नियमित रुपमा प्रकाशन हुने सरकारी वजेट, सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमहरू र अन्य प्रकाशनहरू ।

हुलाक सेवा संचालनका आधार स्तम्भहरू

गणेश गौतम*

सारांश

हुलाकले प्रेषकबाट हुलाक वस्तु लिएर प्रापक समक्ष पुऱ्याउने कार्य गर्दछ । यसका लागि हुलाक काउन्टरबाट हुलाक वस्तुको दर्ता गरी दर्ताको प्रमाण प्रेषकलाई उपलब्ध गराइन्छ । हुलाकले सेवा प्रदान गरे वापतको शुल्क टिकट वा नगद मार्फत लिने गर्दछ । प्राप्त हुलाक वस्तुलाई हुलाकका कर्मचारी मार्फत संकलन, छटनी, चलानी, ढुवानी गरी वितरण गर्ने हुलाक सम्म पुऱ्याउने गरिन्छ । यसरी हुलाक वस्तुको दर्ता, हुलाक वस्तुको संकलन, हुलाक वस्तुको छटनी, हुलाक वस्तुको चलानी तथा हुलाक वस्तुको वितरण गरी पाँच चरणमा हुलाक सेवा संचालनको काम गरिन्छ । यिनै पाँच कार्यलाई हुलाक संचालनको आधार स्तम्भको रूपमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । यिनै कार्यमा शीघ्रता तथा सुधार मार्फत समग्र हुलाक सेवा सुधार गरी निजी क्षेत्र सँग प्रतिस्पर्धी बनाउन सकिन्छ ।

पृष्ठभूमि

हुलाक सेवा सार्वजनिक सेवाको पुरानो सेवाको रूपमा परिचित रहेको छ । परेवाको चुच्चोमा चिठी च्यापेको तस्वीरले यसको इतिहास संकेत गर्दछ । नेपालमा औपचारिक रूपमा वि.स. १९३५ मा नेपाल हुलाक घर मार्फत यो सेवाको शुरुवात गरिएको हो । वैदेशिक रोजगार वा रोजगारीको लागि जन्म स्थान छाड्न परेका व्यक्तिको सञ्चार माध्यमको रूपमा यसले जनताको घर आगनमा पुगेर सेवा दिने कार्य गर्दै आएको छ । हुलाकले राष्ट्रिय मात्र नभई अन्तराष्ट्रिय कार्यक्षेत्रमा समेत सेवा दिदै आएको छ । सेवा हि परमोधर्म मन्त्रलाई धारण गरी हुलाक सेवा संचालन हुदै आएको छ । वि.स. २०६० सम्म सूचना प्रवाहको प्रमुख माध्यमको रूपमा रहेको हुलाक सूचना प्रविधिमा आएको तीव्र परिवर्तनले हाल अस्तित्व रक्षाको अवस्थामा आइपुगेको छ । परम्परागत चिठीको विकल्पमा पार्सल तथा सरकारी कुरियर सेवाको रूपमा नयाँ कामको पर्खाइमा हुलाक रहेको छ । नयाँ पुस्तामा हुलाक अझै आवश्यकता छ अर्थात यसको महत्व छ भन्ने सोचको विकास गर्नुपर्ने भएको छ । यस्तो परिपेक्ष्यमा हुलाक संचालनको प्रक्रिया वारेमा हुलाककर्मी वाहेक अन्य व्यक्तिलाई कमै जानकारी रहेको छ । यस लेखमा हुलाक हुलाक सेवा संचालनको पाँच आधार स्तम्भको रूपमा हुलाक वस्तुको दर्ता, हुलाक वस्तुको संकलन, हुलाक वस्तुको छटनी, हुलाक वस्तुको चलानी तथा हुलाक वस्तुको वितरणको वारेमा चर्चा गरिएको छ ।

१. हुलाक वस्तुको दर्ता

हुलाक वस्तुहरूको प्रेषकबाट हुलाक कार्यालयले वुझिलिने प्रक्रिया नै हुलाक वस्तुको दर्ता हो । हुलाक वस्तुहरूले चिठीपत्र, पार्सल, इएमएस लगायत हुलाकबाट आदानप्रदान हुने सबै वस्तुहरूलाई जनाउछ । हुलाक वस्तुको दर्तामा प्रेषकलाई हुलाक कार्यालयले हुलाक वस्तु वुझिलिएको प्रमाण दिने गर्दछ । हुलाकले विभिन्न सेवाहरू प्रदान गर्दै आएको छ । सेवाअनुसारको दर्ता प्रक्रियामा केही भिन्नता पनि रहेको हुन्छ । यसमध्ये हुलाकले प्रदान गर्ने आधारभुत सेवाहरूमा चिठीपत्र, हुलाकपत्र, हवाईपत्र, छापाकागजपत्र, नमूना प्याकेट, अन्धा साहित्य प्याकेट, दर्ता समाचार पत्रिका, वैरड हुलाक वस्तु लगायतमा दर्ता प्रक्रिया तथा लाम्ने शुल्कमा विविधता रहेको छ । हुलाकले अन्य निकायबाट प्रत्यायोजित विभिन्न एजेन्सी सेवाहरू समेत प्रदान गर्दै आएको छ । हुलाक वस्तुहरू प्रेषकले हुलाक कार्यालयमा आई तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी दर्ता गरी सोको प्रमाण आफूसँग सुरक्षित राख्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । दर्ताको प्रमाण अनुसार हुलाक वस्तु प्रापककोमा नपुगेमा वा हराएमा खोजी गर्न सकिन्छ । साथै क्षतिपूर्ति तथा बीमा दाबीको लागि पनि हुलाक वस्तुको दर्ता प्रमाण आवश्यक हुन्छ । पछिल्लो समय PITS (Postal Internal

* प्रशिक्षक, हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र

Tracking System) सञ्चालनमा रहेकोले दर्तासँगै उपलब्ध गराएको ट्र्याकिङ नम्बरमार्फत हुलाक बस्तु कहाँ पुगेको छ भनी घरबाट अनलाईनको मार्फत खोजी गर्न वा हेर्न सकिन्छ । यो सुविधा रजिष्ट्री हुलाक बस्तुको लागि उपलब्ध गराइएको हुन्छ ।

दर्ताको प्रमाण आवश्यक नभएको खण्डमा साधारण हुलाक वस्तु मार्फत समेत चिठीपत्र पठाउन सकिन्छ । साधारण पत्रहरूमा टिकट टाँसी हुलाक पत्र मञ्जुषामा राख्न सकिन्छ । यसका लागि हुलाक कर्मचारी वा हुलाक कार्यलय पुग्नु अनिवार्य रहेको छैन । टिकट मार्फत हुलाक महशुल दाखिला गरिएको हुन्छ । रजिष्ट्री हुलाक बस्तुको तुलनामा साधारण हुलाक बस्तुमा शुल्क कम लाग्दछ । रजिष्ट्री हुलाक बस्तुमा साधारण हुलाक बस्तुको शुल्कमा रजिष्ट्री शुल्क थप गरी लिने गरिन्छ । हुलाक वस्तु दर्ता गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषय निम्न छन् ।

१.१ ठेगानामा उल्लेख गर्नुपर्ने

हुलाक वस्तु दर्ता वा दाखिला गर्दा प्रेषक तथा प्रापकको नाम, ठेगाना पुरा र स्पष्ट लेखिएको हुनुपर्दछ । प्रापक तथा प्रेषकको पूरा नाम र ठेगानामा जिल्ला, गाउँपालिका वा नगरपालिका, वडा नम्बर, गाँउ/टोल, सडक गल्ली, व्लक नम्बर, घर नम्बर र हुलाक संकेत नम्बर समेत खुलाएको हुनुपर्दछ । हल्काराले सहज पहिचान गर्न सक्ने गरी ठेगाना उल्लेख गर्नुपर्दछ । हल्कारा भन्नाले हुलाक बस्तु वितरणका लागि हुलाक कार्यलयले तोकिएको कर्मचारी हुन् । हुलाक वस्तुको अगाडिको भागमा बायापट्टि प्रेषकको र दायाँपट्टि प्रापकको ठेगाना लेख्नुपर्दछ । यसरी लेखिएको ठेगानाले हुलाकमा चिठी वितरणमा काम गर्ने कर्मचारी वा हल्कारालाई उक्त ठेगाना सम्म पुगेर प्रापकलाई चिठी वा हुलाक वस्तु वुझाउन सहज हुन्छ । नेपालभित्र पठाउने चिठीको ठेगाना लेख्दा नेपाली वा अग्रेजी वा रोमनलिपिमा लेख्नु पर्दछ । विदेशमा पठाउने चिठीमा ठेगाना लेख्दा रोमनलिपिको प्रयोग गर्नुपर्दछ । प्रापकको देशमा प्रयोग हुने लिपिको प्रयोग गरेमा पनि देशको नाम भने अनिवार्य रूपमा रोमनलिपिमै लेख्नुपर्दछ ।

१.२ हुलाक टिकट टास्नुपर्ने वा शुल्क नगद दाखिला गर्नुपर्ने

हुलाक वस्तुको तौल अनुसार हुलाक महशुल चुक्ता वा हुलाक टिकट टाँसिएको हुनुपर्दछ । वैदेशिक हुलाक वस्तुको गन्तव्य तथा तौलका आधारमा शुल्क लाग्ने गर्दछ । साथै साधारण तथा रजिष्ट्रीको आधारमा शुल्क फरक फरक हुन्छ । हुलाकका सेवाअनुसार पनि हुलाक शुल्क फरक फरक हुन्छ । शुल्कलाई टिकट मार्फत वा नगद वा अन्य कुनै बैकिङ माध्यमबाट दाखिला गर्न सकिन्छ । उक्त शुल्क सरकारको राजश्वमा दाखिला गरिन्छ ।

१.३ मूल्यवान हुलाक बस्तुहरू समावेश नगर्ने

हुलाक वस्तुमा मूल्यवान बस्तु, करेन्सी नोट, सुन, चादी तथा महत्वपूर्ण कागजातहरू पठाउँदा बीमा गरी पठाउनु पर्दछ । नेपालमा हुलाक वस्तुहरूको बीमा गर्ने कानून कार्यान्वयनमा आउन नसकेकोले यस्ता वस्तुहरू समावेश गर्नु हुँदैन ।

१.४ हुलाकमा दर्ता गर्न निषेध गरिएका बस्तुहरू दर्ता गर्न नहुने

हुलाकबाट पठाउन निषेध गरिएका बस्तुहरू विष्फोटक पदार्थ, खतरनाक बस्तुहरू, घिनलाग्दो बस्तुहरू, हातहतियार, लागुऔषध लगायतका बस्तुहरू हुलाक बस्तुमा समावेश गर्नुहुँदैन । प्रापक मुलुकको कानुनी प्रावधान अनुसार निषेध गरिएका बस्तुहरू समेत पठाउनुहुँदैन । निषेधित बस्तु दर्ता भएको जानकारी प्राप्त भएमा दर्ताकर्तालाई हुलाक ऐन अनुसार कारवाहीको दायरामा ल्याउनुपर्दछ ।

१.५ हुलाक वस्तुको दर्ताका प्रकार

हुलाक वस्तुहरूलाई साधारण हुलाक बस्तुको रूपमा दर्ता गर्न सकिन्छ । महत्वपूर्ण वस्तुहरू रजिष्ट्री हुलाक बस्तुको रूपमा दर्ता हुन्छ । साथै EMS (Express Mail Service) सञ्चालन भएका ठाँउमा EMS को रूपमा समेत दर्ता

गर्न सकिन्छ । EMS सेवाको विश्व प्रतिवद्धता अनुसार तोकिएको समयमा हुलाक वस्तु वितरण गरिसक्नु पर्दछ । यसका लागि निश्चित दिन तोकिएको छ । तुलनात्मक रूपमा साधारण हुलाक तथा रजिष्ट्री हुलाक बस्तुको तुलनामा EMS सेवामा शुल्क बढी लाग्ने तर छिटो वितरण हुने गर्दछ । EMS को रूपमा दर्ता भएका हुलाक बस्तुको दूवानी सम्भव भएसम्म हवाई जहाज मार्फत गरिन्छ ।

२. हुलाक बस्तुहरुको संकलन

प्रेषकले प्रापकलाई पठाईएका हुलाक वस्तुहरु हुलाक कार्यालयबाट चलानी हुनुपुर्व संकलन गर्ने गरिन्छ । हुलाक बस्तुहरुलाई एकै ठाउमा एकत्रित गर्ने कार्य हुलाक वस्तुहरुको संकलन हो । प्रत्येक हुलाक कार्यालय हुलाक बस्तुहरुको संकलनमा संलग्न रहेका हुन्छन् । हुलाक काउन्टरमा दर्ता भएका, पत्र मन्जुषाबाट संकलन गरिएका तथा अन्य हुलाकबाट प्राप्त डाँकलाई संकलन गर्ने गरिन्छ ।

२.१ हुलाक वस्तुको संकलनका स्रोतहरु

हुलाक बस्तुहरुको संकलनका स्रोतहरुमा हुलाक कार्यालयको काउन्टर मुख्य स्रोत रहेको छ । हुलाक कार्यालयले हुलाक परिसर वा अन्य ठाँउमा राखेको हुलाक पत्र मन्जुषा अर्को स्रोत हो । त्यस्तै अन्य हुलाक कार्यालयबाट प्राप्त डाँक समेत हुलाक वस्तु प्राप्त हुन्छन् । प्रापकले बुझिलिन नमानेको वा बुझाउन नसकिएको फिर्ति पत्र समेत संकलन गर्नुपर्दछ ।

२.२ हुलाक वस्तुहरुको संकलनको चरणमा डाँक थैला खोल्दा ध्यान दिनुपर्ने विषयहरु

डाँक थैला एक हुलाकबाट अर्को हुलाकको लागि पठाईएको हुन्छ । हुलाक कार्यालयबाट डाँक प्रेषणका चरणमा कमिकमजोरी हुन सक्दछ । जसले डाँक व्यवस्थापनमा समस्या आउन सक्दछन् । एउटा हुलाक बाट भएका त्रुटीहरु अर्को हुलाकबाट सच्चाउन समेत डाँक खोल्दा निम्नानुसार गर्नु पर्दछ ।

- डाँक खोल्दा कुनै कर्मचारी एकलैले नखोलेर अन्य कर्मचारीको रोहवरमा खोल्नु पर्दछ । सम्भव भएसम्म कार्यालय प्रमुख वा सो कार्यको लागि तोकिएको अधिकृतको रोहवरमा खोल्नु पर्दछ । सिमितिभि भएको कार्यालयमा सिमितिभीमा देखिने स्थानमा डाँक खोल्दा उपयुक्त हुन्छ ।
- डाँक खोल्नु अगाडि पठाउने कार्यालय, पाउने कार्यालय, ट्याग लेवल, सील छाप, तौल तथा डाँक थैलाको अवस्था रुजु गर्नुपर्दछ । आफ्नो कार्यालयको डाँक हो भन्ने यकिन गरेपश्चात मात्र डाँक थैला खोल्नु पर्दछ ।
- डाँक खोलीसकेपछि डाँक थैलाभित्र भएको चलानी सूची अनुसारको हुलाक वस्तु भए नभएको रुजु गर्नुपर्दछ ।
- चलानी सूचीमा उल्लेख भए अनुसारको हुलाक वस्तु नभएमा डाँक पठाउने कार्यालयसँग समन्वय गर्नुपर्दछ । साथै फरक परेको भएमा एरर नोट खडा गरी प्रेषक कार्यालय पठाउनुपर्दछ ।
- रजिष्ट्री हुलाक वस्तुहरु दैनिक रोजनामा किताबमा चढाई आमदानी बाँध्नुपर्दछ ।

३. हुलाक वस्तुको छटनी

हुलाक कार्यालयमा हुलाक बस्तुको संकलन गरिएपछि छटनीको कार्य गरिन्छ । डाँक शाखामा प्राप्त हुलाक वस्तु वितरण तथा अन्य हुलाकतर्फ चलान गर्ने प्रयोजनको लागि छुट्याउने कार्यलाई छटनी भनिन्छ । यसमा हुलाक वस्तुलाई यिनीहरुको गन्तव्य अनुसार, साइज अनुसार मिलाउने कार्य गरिन्छ । विभिन्न माध्यमबाट संकलन गरिएका हुलाक वस्तुहरु साना, मझौला र ठूला खालमा विभाजन गरिन्छ । छुट्याईएका हुलाक वस्तुको मोहडा अनुसार मिलाउने गरिन्छ । छटनी चरणमा निम्न कार्य गरिन्छ ।

३.१ प्राथमिक छटनी

प्राथमिक छटनी प्रक्रियामा कार्यालयबाट वितरणमा जाने, अन्य हुलाक कार्यालयमा चलान हुने, फिर्ति चिठी केन्द्रमा जाने, पोष्टवक्सबाट वितरण हुने र मार्फती हुलाक मार्फत वितरण हुने हुलाक वस्तुहरू छुट्याइन्छ। कार्यालयबाट वितरण हुने हुलाक वस्तुहरू कार्यालयका हल्काराको विट अनुसार वितरणको लागि हस्तान्तरण गरिन्छ। अन्य हुलाकमा चलानी हुने हुलाक वस्तुको लागि डाँक थैला तयार गरी ड्यूमेल सूची अनुसार डाँक बाँध्नुपर्दछ।

३.२ अन्तिम छटनी

प्राथमिक छटनीबाट छुट्याइएका हुलाक वस्तुहरूमध्ये आफ्नो हुलाकबाट वितरण गर्ने तथा अन्य हुलाकमा चलान हुने वस्तुहरूलाई पुनःछुट्याएर डाँक बाँध्ने कार्यलाई अन्तिम छटनी भनिन्छ। हुलाक कार्यालयमा डाँक बाँध्नका लागि निश्चित प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ।

३.३ छटनीको चरणमा डाँक बाँध्दा अबलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रिया

हुलाक कार्यालयको डाँक पठाउन हुलाक कार्यालयको सूचीलाई ड्यूमेल सूची भनिन्छ। हुलाक कार्यालयले डाँक बाँध्ने हुलाक कार्यालयको संख्या तथा नाम निश्चित भएको हुन्छ। कुन वार कुन हुलाक कार्यालयलाई डाँक बाँध्ने भन्ने तालुक निकायबाट निश्चित गरिएको हुन्छ। यसरी डाँक बाँध्नु अगाडि सामान्य निम्नानुसार तयारी गरिन्छ।

ट्याग लेवल तयार गर्ने

- ट्याग लेवल भनेको प्रेषक तथा प्रापक हुलाक कार्यालयको नाम, हुलाक बस्तु पठाईएको मिति तथा तौल उल्लेख गर्न र डाँक थैलाको मुखमा बाँधिँएको रसीमा झुन्डाउन मिल्ने सूचना पत्र हो। ड्यूमेल सूची अनुसार प्रेषक हुलाकबाट डाँक बाँधी पठाउने हुलाकको लागि डाँक थैला बन्द गर्नका लागि ट्याग लेवल तयार गरिन्छ।

साधारण तथा रजिष्ट्री हुलाक वस्तुको वण्डलिङ्ग गर्ने

- डाँक थैला भित्र डाँक बाँधी पठाउने हुलाक वा अन्तरगत ठेगाना भएका हुलाक वस्तुहरू साधारण तथा रजिष्ट्री तयार गरी मिलाउनु पर्दछ। रजिष्ट्री वस्तुको वण्डल गर्दा सोको सूची समेत साथै राख्नुपर्दछ।

डाँक थैला बाँध्ने

- डाँक थैलामा ३० के.जी. भन्दा बढि हुलाक वस्तु राख्नु उपयुक्त हुँदैन। ३० के.जी. भन्दा बढी भएमा छुट्टै थैला तयार गरी पठाउनु पर्दछ। हुलाक वस्तुको तौल अनुसार ठुलो वा मध्यम वा सानो व्यागमा राख्नुपर्दछ। हुलाक वस्तुको प्रकार अनुसार उपलब्ध भएअनुसार व्यागको कलर तथा ट्याग छनोट गरिन्छ। अन्यथा हुलाक वस्तुको तौल अनुसार डाँक थैला छनोट गरिन्छ। मेल सूची र हुलाक वस्तु डाँक थैलामा राखेपछि तयार गरेको ट्याग लेवल लगाएर डाँक थैला बाधिन्छ।

४. डाँक चलानी

डाँक बाँध्ने काम भएपश्चात प्रेषक हुलाकबाट डाँक थैला प्रापक हुलाकमा पुऱ्याउने कार्यलाई डाँक चलानी वा दुवानी भनिन्छ। डाँक शाखाले डाँक बाँधीसकेपछि विदेशतर्फ चलान हुने वैदेशिक डाँकलाई हवाई र सतह मार्फत दुवानी हुन्छ। भारततर्फ हुने डाँक दुवानीमा सतह मार्गको समेत प्रयोग गरिन्छ। स्वदेश भित्रको लागि हवाईजहाज, बस र पैदल माध्यम मध्य एक वा मिश्रित माध्यमको प्रयोग गरिन्छ। डाँक पठाईएको अभिलेख पनि डाँक शाखामा राख्ने गरिन्छ। नेपालको आन्तरिक डाँक दुवानी कार्यमा हवाईजहाज, बस, जिप तथा पैदल कर्मचारीको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। डाँक दुवानी गर्ने बाटोलाई डाँक रेखा भनिन्छ। डाँक

दुवानीको लागि तोकिएको डाँक रेखाको प्रयोग गर्नुपर्दछ । नेपालको हाल संचालनमा रहेको डाँक रेखा पुरानो पैदल डाँकको समयको छ । हाल सडकको विस्तारसँगै डाँक रेखाको परिमार्जन गर्नुपर्दछ ।

डाँक दुवानीको कार्यमा हुलाकका सवारी साधन जनशक्तिको अलावा निजी क्षेत्रसँग सम्झौता गरी डाँक दुवानी गर्न सकिन्छ । हवाईजहाज मार्फत समेत आन्तरिक वा वैदेशिक डाँक दुवानी गरिएको छ । बस तथा जिप व्यवसायी मार्फत निश्चित शुल्क भुक्तानी गरी डाँक दुवानी गर्ने गरिन्छ । हुलाक सेवा विभागका सवारी साधन मार्फत पूर्व पश्चिम महेन्द्र राजमार्ग तथा मुख्य मुख्य शहर सम्म डाँक दुवानी गर्ने गरिएको छ ।

५. हुलाक वस्तुको वितरण

हुलाकले प्रेषकले पठाएको हुलाक वस्तुलाई प्राप्तकर्ताको हातमा पुऱ्याउने कार्य हुलाक वस्तुको वितरण हो । प्राप्तकर्ताको ठेगाना भएको हुलाकमा हुलाक बस्तु पुगेपछि अन्तिम छटनी भएपश्चात हुलाक वस्तुको वितरण गरिन्छ । हुलाक वस्तुको वितरण निम्नानुसार गरिन्छ ।

५.१ हल्काराद्वारा वितरण हुने

वितरणका लागि हल्कारालाई हुलाक बस्तु प्राप्त भएपश्चात सही अवस्था भए नभएको जाँच गर्नुपर्दछ । आफ्नो विट क्षेत्रको हुलाक वस्तुहरू छटनी गरी वितरणका लागि दैनिक हिड्ने बाटो अनुसारको तयारी गर्नुपर्दछ । विट क्षेत्र भनेको हल्कारा कर्मचारीलाई हुलाक वस्तु वितरण गर्न तोकिएको भौगोलिक क्षेत्र हो । रजिष्ट्री हुलाक बस्तुहरूको नम्बर, प्राप्तकर्ताको नाम, ठेगाना पोष्टम्यान बुकमा लेखनुपर्दछ । आफ्नो जिम्मामा रहेका हुलाक वस्तुहरू सोही दिन वितरण हुने गरी समय योजना बनाउनु पर्दछ ।

हुलाक वस्तुहरू वितरण वा डेलिभरी प्रयोजनको लागि विभाजन गरिएको विट अनुसार रजिष्ट्रि र साधारण हुलाक वस्तुहरू छटनी गरी डाँक शाखा वा तोकिएको अन्य शाखाले हल्कारालाई बुझाउने गर्दछन् । रजिष्ट्री हुलाक वस्तु (हु.से.१४) मा पोष्टम्यान बुकमा चढाएर प्राप्तकर्ताको विवरण उल्लेख गरी हस्ताक्षर गराएर प्राप्तकर्तालाई हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ । रजिष्ट्रि वस्तुको अनिवार्य रूपमा पोष्टम्यान बुकमा विवरण भर्नु पर्दछ । साधारण हुलाक वस्तुको हकमा हल्कारा कितावमा उल्लेख गर्नुपर्दैन । साधारण हुलाक वस्तु प्राप्तकर्तालाई ठेगानामा भेटन नसकेको प्राप्तकर्ता आफन्त वा चिनापरिचित व्यक्ति मार्फत हुलाक वस्तु पठाउन सकिन्छ ।

हुलाक वस्तुको वितरणको माध्यमबाट हुलाक कार्यालय जनताको घरसम्म पुग्दछ । नेपालमा वितरण हुने सार्वजनिक सेवामा हुलाकको सेवा जनताको घर आगन सम्म पुगेर वितरण हुने गर्दछ । वितरण कार्यमा खटिएका हल्काराले सम्भव भएसम्म हुलाक वस्तु प्राप्त भएकै दिन प्राप्तकर्तालाई बुझाउनु पर्दछ । चलानी तथा दुवानीमा धेरै समय लाग्दा नेपालमा हुलाक वस्तुको वितरण छिटो छरितो हुने सकेको छैन । एउटै जिल्लाभित्र समेत हप्तादिन भन्दा बढी लाग्ने समेत गुनासो सुनिन्छ । हुलाक वस्तुको दुवानीमा भएको ढिलासुस्तीले वितरणमा समेत ढिलाई हुन पुगेको छ ।

नेपालमा मेट्रिक्स ठेगाना प्रणाली अबलम्बन गरिएको छैन । प्राय हुलाक वस्तुको प्राप्तकर्ताको ठेगाना गाउँपालिका वा नगरपालिकाको वडा नं. उल्लेख हुने तर टोल, घर नम्बर उल्लेख नहुँदा प्राप्तकर्ताको ठेगानामा हल्कारा हुलाकी पुनका लागि कठिन भएको देखिन्छ । शहरी क्षेत्रमा स्पष्ट ठेगाना नहुदा हुलाक वस्तुको वितरणमा समस्या छ । एउटै नाम भएका व्यक्तिहरू एउटै क्षेत्रमा एक भन्दा बढी हुदा समेत वितरणमा समस्या हुन्छ ।

नेपालमा बसोबासको आधारमा भन्दा नागरिकतामा उल्लेखित ठेगानामा पत्राचार गर्दा व्यक्तिको जन्मस्थानमा पत्र पुग्ने गर्दछ । नेपालमा प्राय व्यक्तिहरू बसाइसराइ गरेर वा रोजगारीको सिलसिलामा जन्मस्थान भन्दा बाहिर रहने तर हुलाक वस्तु जन्मस्थानमा पुग्ने गर्दा वितरणमा समस्या देखिने गरेको छ ।

५.२ पोष्ट वक्स मार्फत वितरण

व्यक्ति वा संस्थाले आफ्नो आवश्यकता अनुसार पोष्ट वक्स सेवा लिन सक्दछन् । काठमाडौंको गोश्वारा हुलाक लगायत मुख्य शहरी क्षेत्रका केही हुलाक कार्यालयमा मात्र पोष्ट वक्स सुविधा रहेको छ । पोष्ट वक्सको साइज अनुसार ठुलो, मध्यम र सानो गरी तीन प्रकारले विभाजन गरी वार्षिक शुल्क निर्धारण गरिएको हुन्छ । हुलाक बस्तुमा पोष्ट वक्स नं. उल्लेख गरी प्राप्त भएमा हुलाक बस्तु साधारण प्रकारको भए पोष्ट वक्समा राखिन्छ । रजिष्ट्री हुलाक वस्तु पोष्ट वक्समा नराखेर सुचना मात्र राखिएको हुन्छ । पोष्ट वक्स सेवा लिएको व्यक्तिको आफ्नो अनुकूलता अनुसार हुलाक कार्यालय पुगेर हुलाक वस्तु लिन सुविधा रहेको हुन्छ । हाल गोश्वारा लगायतका हुलाक कार्यालयमा भएका पोष्ट वक्सहरू सबै सञ्चालनमा आउन सकेका छैनन् ।

५.३ मार्फती हुलाक मार्फत हुलाक वस्तुको वितरण

आफ्नो निश्चित ठेगाना नभएका फिरन्ते वा पर्यटकहरूलाई हुलाक कार्यालयको ठेगाना मार्फत हुलाक वस्तु वितरणका लागि उपलब्ध गराइने सेवानै मार्फती हुलाक हो । निश्चित स्थायी ठेगाना नभएका पर्यटकको लागि यो सेवा उपयोगी हुन्छ । हुलाक कार्यालयको ठेगानामा पर्यटकको हुलाक वस्तु प्राप्त हुने तथा हुलाकले अभिलेख कायम गरी पर्यटकलाई हुलाक बस्तु वितरण गर्दछ ।

५.४ कार्यालय मार्फत वितरण हुने

पोष्ट वक्स नम्बर उल्लेख गरी आएका रजिष्ट्री हुलाक बस्तुहरू, ठूला आकारका भएमा, हल्काराबाट विटमा वितरणको लागि लैजान नसक्ने हुलाक बस्तु तथा भन्सार शुल्क दाखिला गर्नुपर्ने हुलाक बस्तुहरू हुलाक कार्यालय मार्फत वितरण गरिन्छ । यसका लागि हुलाक कार्यालयले मोवाइल नम्बर मार्फत हुलाक वस्तु बुझिलिनका लागि सूचित गर्दछ । भन्सार शुल्क भुक्तानी गर्नुपर्ने हुलाक बस्तु भन्सार शुल्क दाखिला पश्चात वितरण गरिन्छ ।

५.५ वितरण हुन नसकेका हुलाक वस्तुहरू

ठेगानावालाको स्पष्ट ठेगाना नभएका, ठेगाना छोडेको र सोधपुछ गर्दा पनि पत्ता नलागेका हुलाक बस्तुहरू ७ दिन सम्म हुलाक कार्यालयमा राख्न सकिन्छ । साथै उक्त अवधिमा वितरणका लागि हुलाकका कर्मचारीले थप प्रयास गर्नुपर्दछ । हुलाक बस्तुहरू वितरण हुन नसकेमा पुनःप्रेषकलाई फिर्ता पठाउनुपर्दछ । कतिपय अवस्थामा प्राप्त हुलाक बस्तु बुझिलिन इन्कार गरेमा, सूचना प्राप्त गरेपछि पनि लिन नआएमा, बिना सूचना ठेगाना छाडेमा र ठेगानावालाको मृत्यु भई अरु आफन्तले बुझिलिन इन्कार गरेमा हुलाक बस्तुहरू फिर्ता चिठी फाँटमा पठाउनु पर्दछ । प्राप्त र प्रेषक दुवैको ठेगाना स्पष्ट हुन नसकी वितरण गर्न नसकिएका हुलाक वस्तुहरू फिर्ता चिठी फाँटमा पठाउने गरिन्छ ।

अन्त्यमा,

हुलाक कार्यालयले प्रेषकको हुलाक बस्तु नासोको रूपमा ग्रहण गरी निश्चित शुल्क लिएर प्राप्तकोमा पुऱ्याउने गर्दछन् । नेपालको हुलाक सम्बद्ध कानून तथा विश्व हुलाक संघ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय हुलाक संस्थाहरूले तोकिएको प्रक्रिया पुरा गरि हुलाक सेवा संचालन गर्नुपर्दछ । सेवाग्राहीसँग हुलाक बस्तुको दर्ताको वखत तथा हुलाक बस्तुको वितरणको वखत प्रत्यक्ष भेटघाट हुन्छ । हुलाक बस्तुको संकलन, छटनी तथा चलानीको कार्यमा हुलाक तथा हुलाकले जिम्मा दिएका निकायहरूको संलग्नता रहेको हुन्छ । हुलाकका आधारस्तम्भहरूले हुलाकबस्तुको प्राप्तिदेखि वितरण सम्मका चरण जनाउछन् । हुलाक सुधारका लागि यी चरण वा आधारस्तम्भमा सुधार गर्नुपर्दछ । सूचना प्रविधिको विकाससँगै परम्परागत रूपमा हुलाकले गर्ने चिठ्ठीपत्रको काममा उल्लेख्य कमी आएको छ । पारसल सेवाका लागि हाम्रो हुलाकको तयारी अपेक्षित हुन नसक्दा हुलाकको अस्तित्व माथिनै प्रश्न उब्जिएको छ ।

पछिल्लो समय सरकारी सेवा वितरणको माध्यमको रूपमा सरकारले हुलाकलाई अगाडि सारेको छ । पहिलो चरणमा हुलाक मार्फत राहदानी घरसम्म पुगी वितरण गर्ने कार्य अगाडि बढिरहेको छ । अन्य सरकारी सेवालाई पनि हुलाक मार्फत घरसम्म पुगी वितरण गर्ने सरकारी तयारी रहेको छ । यसरी वितरण हुने सेवाहरूको प्रभावकारीताका लागि समेत हुलाकका आधारस्तम्भमा रहेका व्यवहारगत कमिकमजोरी सुधार गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- हुलाक ऐन, २०१९, कानूनी किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
- हुलाक नियमावलि, २०२० कानूनी किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
- हुलाक सेवा कार्यविधि निर्देशिका, २०६३, हुलाक सेवा विभाग, बबरमहल, काठमाडौं ।
- हुलाक सेवा सुधारसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०७९(अप्रकाशित), सूचना तथा सञ्चार प्रविधि मन्त्रालय, सिंहदरवार ।

What Governance is Good in the Digital Era? Exploring the Necessity, Possibilities, and Feasibility of Digital Governance in Nepal

*Rohan Yadav¹**

Abstract:

The accelerating digital transformation of societies has redefined traditional governance systems by integrating technology, transparency and citizen participation into state functioning. This paper explores the necessity, possibilities and feasibility of digital governance in Nepal within the broader context of global digitalization. Drawing upon doctrinal and analytical methods, it examines Nepal's ongoing efforts including the Digital Nepal Framework, Nagarik App and National ID system. It assesses the country's readiness for a fully digitized governance model. This study identifies infrastructural limitations, cybersecurity vulnerabilities and gaps in digital literacy as key challenges hindering progress, while highlighting opportunities stemming from Nepal's young population, expanding internet access and policy initiatives. The analysis concludes that digital governance in Nepal is not merely a technological evolution but a governance imperative crucial for ensuring transparency, accountability, efficiency and inclusiveness in public administration. With robust legal frameworks, institutional readiness and inclusive strategies, Nepal can harness digital governance as a catalyst for democratic strengthening and sustainable development in the 21st century.

Key Words: Digital Governance, Public Administration, Digital Transformation etc.

Background

Governance and state are like fuel and engine of vehicle, one cannot exist without other. Ever since the idea of state, the notion of governance has existed. Be it authoritative or democratic or monarchical or autocratic, governance is must for the regulation and operation of state. The Montevideo convention recognizes government as one of the qualifications of state as an international person assigned with the responsibility of governance². The idea of governance has evolved by time evident by its different from the early age to the modern time. From monarchical or autocratic form of governance, centered on the authority of a king in the early civilizations to a democratic and participatory governance in the 20th century, governance have seen a gradual evolution as per the demand of time.

1 * *Human Right Assistant, National Human Rights Commission, Pulchowk, Lalitpur*

The rapid digital transformation of societies worldwide has fundamentally reshaped the way governments operate, citizens interact with the state and public services are delivered. In the contemporary digital era, governance is no longer confined to the traditional structures but have increased dependance on digital tools, platforms and Information Communication Technologies. Concepts such as e-governance, digital administration and smart governance have emerged as mechanisms to enhance transparency, accountability, efficiency and citizen participation in public affairs. UNDP in its report have identified the urgency of digital governance as “There is an urgent need for countries beyond the current major players to develop their own capacity to navigate global digital governance arrangements and to develop laws, policies and institutional arrangements that meet their own sovereign needs and serve the interests of their people.”³ Digital governance is the need of time in today’s time.

Nepal going through a crucial phase in the digitalization presents valuable opportunities and unique challenges. The internet penetration rate of Nepal is 55.8% at the start of 2025, showing around 17 million individuals using the internet.² With increasing internet users’ day by day and digitalization of government’s work, the possibility of digital governance looks bright. However, limited digital literacy, infrastructural constraints and policy gaps posits hurdles in the way. These factors raise critical questions about the necessity, feasibility and potential impact of digital governance in the Nepal's context.

Further, governance in digital era is not sufficient with mere adoption of digital technologies but also require alignment with the cardinal principles of governance such as transparency, accountability, rule of law, inclusiveness etc. Against this backdrop, this paper seeks to examine the necessity, possibilities and feasibility of digital governance in Nepal, assessing how digital tools and approaches can strengthen governance enhance public service delivery and foster participatory and accountable government.

Methodology

This study employs a qualitative research approach, employing a doctrinal and analytical approach. It relies on government’s policies and various reports relating to digital governance. Other secondary sources include academic literature, journal articles, and case studies on digital governance globally.

Understanding Digital governance

Digital governance or e-governance is the application of information and communication technology (ICT) for delivering government services, exchange of ICT between government and people.³ Digital

2 Simon Kemp, ‘Digital 2025: Nepal’, 2025, available at <https://datareportal.com/reports/digital-2025-nepal>, accessed on 5 September 2025.

3 Gajendra Sharma, ‘Digital Governance in Nepal’, *Journal of Management Research* p. 41, volume 12:3, 2020, p. 43.

Governance refers to carrying out governance process in a digital way to deliver digital services.⁴ Digital governance is also known as electronic governance, internet governance, online governance, transformational governance and connected governance. In the simplest sense, digital governance is the new form of governance based on the use of ICT to deliver services which is traditionally done in person on in physical proximity.

Digital governance in organizational context, is a framework for establishing accountability, roles, and decision-making authority for an organization's digital presence which means its websites, mobile sites, social channels, and any other Internet and web-enabled products and services.⁵ It is a strategic framework that defines how an organization approaches and manages its digital resources — primarily data, technology infrastructure, and digital policies — to achieve its objectives, deliver services and ensure compliance with regulations.⁸ Thus, digital governance is change in the form, not in the approach because still the objective of the governance is to achieve the objective set forth for the governance.

Therefore, Digital governance refers to the use of digital technologies, particularly information and communication technologies (ICTs) to enhance how governments make decisions, deliver services, and interact with citizens, businesses and other stakeholders. It goes beyond simply digitizing administrative tasks it reshapes governance by making it more transparent, accountable, efficient, inclusive and participatory. At its core, digital governance integrates policy, institutions and technology to ensure that governance processes are adapted to the realities of the digital era.

Building towards Good Digital Governance: Fundamental Requirements

The shift towards digital governance reflects a global trend of integrating technology into public administration to enhance efficiency, transparency and citizen participation. As governments increasingly rely on digital tools for service delivery and decision-making, it becomes imperative to assess the foundational elements necessary for such a transformation. Understanding these prerequisites helps in identifying gaps and designing strategies that ensure an effective and inclusive digital governance framework.

UNDP's Digital Transformation Framework, for securing an inclusive digital transformation consists of five pillars:⁹ (1) People, (2) Connectivity, (3) Government, (4) Regulation, and (5) Economy. Similarly, Good governance institute of UK posits five pillars of a good digital governance as;¹⁰

- a) Digital Governance Framework,
- b) Stakeholder engagement by design
- c) Data Security and Protection

4 Nandita Kaushal, 'Digital Governance: Theory and Practice', University of Lucknow, p. 1.

5 Vepkhvia Grigalashvili, 'Digital Government and Digital Governance: Grand Concept', *International Journal of Scientific and Management Research* p. 1., volume 6:1, 2023, p. 2.

- d) Ethical decision making
- e) Integration and partnership working

E-government success depends on various pillars including “citizen centricity, standardized common infrastructures, back-office reorganization governance, new organizational models and social inclusion as well as people, processes, technology and resources”.⁶ Further, the OECD Digital Government Policy Framework (DGPF) consists of six dimensions that comprise a fully digital government which include:

- a) Digital by design
- b) Data-driven public sector
- c) Government as a platform
- d) Open by default
- e) User-driven
- f) Proactiveness.¹²

In sum, building an effective digital governance system requires a combination of robust digital infrastructure, comprehensive and timely legal and policy frameworks and institutional readiness. It also demands increased digital literacy, adequate financial and technical resources, strong security and trust mechanisms, and an inclusive approach that bridges the digital divide. Only when these prerequisites are in place can digital governance fulfill its promise of transparent, efficient and citizen centered administration, fostering both technological advancement and equitable access to public services.

Digital Governance: Redefining Good Governance for the 21st Century

The core values of good governance are well and truly inherited by digital governance. The key attributes as transparency, responsibility, accountability, participation, and responsiveness (to the needs of the people) identified by the Human Right Council is inherited by digital governance in the following manner:

6 Dr Martin Daniel, ‘Essential pillars of e-government for developing countries’, *Electronic Journal of Informatics p. 30*, volume 4:1, December 2021, pp.30-31.

Elements of Good governance	Meaning	Inherited by Digital governance
Transparency	Transparency is all about knowing who, why, what, how and how much. It means shedding light on formal and informal rules, plans, processes and actions. ⁷ Transparency helps us, the public, hold all power to account for the common good.	<ul style="list-style-type: none"> • Open access to government data and information through digital platforms. • Use of e-portals, dashboards, and online reporting systems to ensure decisions and processes are visible to citizens.
Accountability	the fact of being responsible for what you do and able to give a satisfactory reason for it or the degree to which this happens. ⁸	<ul style="list-style-type: none"> • Online grievance redressal system, • Digital filing and response to RTI
Participation	Participation refers to a person's involvement in and influence of processes, decisions, and activities. ⁹	<ul style="list-style-type: none"> • Enabling citizen engagement via e-consultations, digital surveys, and social media channels.
Efficiency and Effectiveness	Being efficient means investing as minimum resources as possible in order to get a desired result and being effective by contrast means to achieve a desired result by using the right means or pursuing the right action. ¹⁰	<ul style="list-style-type: none"> • Streamlined digital service delivery that reduces bureaucratic delays. • Use of technology like AI, automation, and data analytics to improve decision-making.
Responsiveness	Responsive public governance requires responding efficiently and effectively to people's real needs. ¹¹	<ul style="list-style-type: none"> • Real-time digital platforms to provide timely services and respond to citizen needs. • Online opinion collection

Nepal's Effort for digital governance

I) Initiatives

a) Nagarik app: The nagarik app envisioned by the government policy and program of 2075/76 is believed to be an important cornerstone for Digital Nepal. The online services of various government and public bodies can be easily accessed from the same app through this app,

7 Transparency international, 'what is corruption?', available at <https://www.transparency.org/en/what-is-corruption>, accessed on 4 September 2025.

8 'Accountability', *Cambridge Dictionary*, available at <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/accountability>, accessed on 5 September 2025.

9 'Participation', *EiE Glossary*, available at <https://inee.org/eie-glossary/participation>, accessed on 4 September 2025.

10 Boushra W. Najar, 'Efficiency and/or Effectiveness in Managing Organizations', *Journal of Education and Culture Studies* p. 131, volume 4:2, 2020, p. 131.

11 United Nation, 'Responsive and Accountable Public Governance', *World Public Sector Report*, ST/ESA/PAD/SER.E/187, 2015, New York, p. 27.

and this app will also act as a service delivery gateway so that the electronic systems of government and public bodies do not have to be interconnected separately to establish contact.¹²

- b) National ID: National ID is a biometrically authenticated unique ID to be provided to everyone who is a Nepali citizen or eligible to become citizens. The ID is intended to serve as a proof of identity of individuals for all government transactions. The NID information system generates ID to each eligible individual and authenticate identity.¹³

II) Legal frameworks

- a) Digital Nepal Framework (2019): The Digital Nepal Framework is a blueprint that provides a roadmap to how digital initiatives can contribute to economic growth, find innovative ways to solve major challenges facing society in a shorter period with fewer resources, and identify opportunities for Nepal to participate in the global economy.¹⁴
- b) Information and Communication Policy 2015: This policy is premised around the realization that there is an urgent need to formulate strategic responses to account for technological trends shaping the ICT sector.¹⁵

III) Institutional bodies

- a) Department of Information and technology: Under the Ministry of Science, Technology, and Environment, the Department of Information Technology was formed by the decision of 2069/2/11 of the Council of Ministers to carry out the research, development, use, and regulation of information technology in an effective manner and to play the role of regulator and catalyst in the field of information technology.¹⁶
- b) E-governance Board: The government has established the E-governance Board to promote the use of electronic systems in public service delivery and government operations.¹⁷

12 “FAQs”, Nagarik App, available at <https://nagarikapp.gov.np/faqs>, accessed on 3 September 2025.

13 Nepal Government, *Expression of Interest for Consulting Services for Design and Development of core architecture, Install, Test and Operationalization of integrated social registry and improving harmonization of SSA, including Support service and mobile app development*, 2015, p.6.

14 2019 Digital Nepal Framework: Unlocking Nepal’s Growth Potential, Ministry of Communications and Information Technology, p. 2.

15 *Rashtriya Suchana tatha Sanchar Pravidhi sambandhi Niti 2072* (National Information and Communication Technology Policy, 2015), Ministry of Communications and Information Technology, background.

16 *Department of IT*, ‘Introduction’, available at <https://doit.gov.np/pages/283/>, accessed on 3 September 2025.

17 *E-governance Board*, ‘About Us’, available at <https://egc.gov.np/property-description/>, accessed on 4 September 2025.

Necessity of Digital governance in Nepal

Nepal's governance system continues to face challenges such as bureaucratic inefficiency, lack of transparency and unequal access to public services.¹⁸ Traditional governance mechanisms are often slow, centralized and inaccessible, particularly for people living in rural and mountainous regions where geographical barriers hinder service delivery. In this context, digital governance has become a necessity rather than an option. By integrating technology into public administration, the government can deliver services more efficiently, ensure transparency in decision-making and provide citizens with easier access to essential services irrespective of location.

Furthermore, digital governance is vital for fostering inclusivity and bridging socio-economic divides. Marginalized communities, women and youth can benefit from improved access to education, health, finance and legal services through digital platforms. At the same time, it enables greater citizen participation by allowing individuals to engage directly with government processes, policies and service delivery mechanisms. In an era where technology drives economic and social progress, embracing digital governance is crucial for Nepal to enhance democratic accountability, reduce corruption and align itself with the global momentum toward digital transformation.

Finally, the adoption of digital governance also strengthens Nepal's capacity to achieve its developmental goals.¹⁹ It supports the Sustainable Development Goals (SDGs) by promoting inclusive growth, efficient resource use, and responsive institutions. Moreover, in the aftermath of global challenges such as the COVID-19 pandemic, digital platforms have proven indispensable in maintaining continuity of services and communication between the state and citizens. Therefore, digital governance is not only a tool for modernization but also a strategic necessity for Nepal's long-term stability, development, and integration into the global digital economy.

Possibility and opportunities of Digital Governance in Nepal

Despite the challenges, the possibilities of digital governance in Nepal are significant, given the growing penetration of mobile technology and internet services. With nearly two million households already connected to the internet, there is a strong foundation upon which the state can build inclusive digital platforms. Expanding connectivity into rural and marginalized areas can unlock opportunities for equitable service delivery and reduce the structural barriers caused by geography. Moreover, Nepal's young population, with its increasing exposure to digital tools, presents a demographic advantage for fostering innovation, technological adoption and the development of a digital economy.

Digital governance also opens doors for greater transparency and accountability in public institutions.

18 Endang Try Setyasih, 'Creating an Effective Bureaucracy by Reducing Bureaucratic Pathology in Local Governments', *INFLUENCE International Journal of Science Review* p. 137, volume 5:1, 2023, p. 137.

19 Sustainable Development Goals Knowledge Platform, *Nepal*, 2020, available at <https://sustainabledevelopment.un.org/memberstates/nepal>, accessed on 5 September 2025.

By digitizing records, automating administrative procedures and providing e-services, the government can significantly reduce corruption and bureaucratic inefficiency. It also allows citizens to directly participate in governance through digital feedback mechanisms, online consultations and accessible grievance redressal systems. Such initiatives not only strengthen democratic engagement but also build trust between citizens and the state. Additionally, digital platforms can enhance service delivery in key sectors such as health, education, and disaster management, improving the government's responsiveness to citizens' needs.

At the same time, the opportunities extend beyond governance into economic development. The growth of digital entrepreneurship, e-commerce, fintech and IT-based services has the potential to create jobs and stimulate innovation. Leveraging public-private partnerships and investing in digital infrastructure can transform Nepal into a competitive hub for digital services in the region. With the right policies and institutional frameworks, Nepal can turn digital governance into a catalyst for inclusive growth, sustainable development and greater integration into the global digital economy.

Feasibility and challenges of Digital Governance in Nepal

According to the United Nations E-Government Development Index (EGDI) 2022, Nepal ranks 125th out of 193 countries, with a score of 0.5117.²⁰ This moderate score highlights the progress made in building digital governance infrastructure but also reflects the significant challenges that persist. Digital transformation in the public sector is not merely about the introduction of new technologies; it involves restructuring institutional frameworks, redefining service delivery mechanisms, and reshaping how citizens access and utilize public data and services.²¹ In Nepal, this transformation presents both opportunities for improved governance and considerable obstacles that demand urgent attention.

Although 1.97 million households in Nepal hold internet subscriptions, rural and mountainous regions remain underserved.²² There were 15.85 million internet users in Nepal in January 2023. Nepal's internet penetration rate stood at 51.6 percent of the total population at the start of 2023.²³ Limited connectivity, frequent electricity disruptions, and inadequate access to digital devices have exacerbated the digital divide. This gap is particularly severe for women, the elderly, and marginalized groups, who face additional socio-economic barriers. Furthermore, more than 29% of the population remains digitally excluded, underscoring the urgency of ensuring inclusive access to

20 Notary Nepal, 'Digital Governance in Nepal: Progress, Challenges, and the Road Ahead', *Blog*, 31 March, 2025.

21 OECD, *The E-Leaders Handbook on the Governance of Digital Government*, OECD Digital Government Studies, OECD publishing, Paris, 2021, p. 24.

22 Som Sneh Li, 'How Satellite Connectivity Unlocks Financial Inclusion in Remote Nepal', *SES Blog*, 29 March 2024.

23 Suman Pokharel, 'Development in Digital Capitalism: Challenges and Prospects of Nepal', *KMC Research Journal*, p.103.

e-services and digital opportunities. Without addressing these infrastructural inequalities, the vision of equitable digital governance remains unattainable.

Cybersecurity vulnerabilities also pose a major challenge to Nepal's digital governance journey. A striking example occurred in March 2023, when several servers of the National Information Technology Centre (NITC) were breached,²⁴ raising public concern about the safety of citizens' data. With the growing reliance on biometric identification and e-records, the risks of misuse or unauthorized access have increased significantly. Although a Cyber Security Bill has been introduced to establish a national cybersecurity center, enhance digital forensics, and strengthen data governance, the bill's slow progress and surrounding controversies have limited its effectiveness. Strengthening cybersecurity infrastructure is therefore a prerequisite for fostering public trust in digital systems.

The human resource dimension represents another critical hurdle. While Nepal's literacy rate reached 77.4% as revealed by the Nepal Living Standard Survey (NLSS) 2022/23,²⁵ digital literacy remains far lower. Many public officials, particularly at the local government level, lack the necessary skills to effectively manage digital tools and platforms. This skills deficit directly affects the efficiency of service delivery. Moreover, the persistent "Brain Drain" in the IT sector has worsened the shortage of skilled professionals in public administration. Building digital literacy, enhancing technical capacity and retaining skilled human resources are essential to sustaining Nepal's digital governance ambitions.

Despite these challenges, Nepal's moderate EGDI ranking reflects that progress is possible with targeted interventions. The feasibility of advancing digital governance lies in adopting a holistic approach bridging infrastructural gaps, ensuring inclusivity, safeguarding data and strengthening institutional capacities. Public-private partnerships, investment in digital infrastructure and robust legal frameworks can significantly enhance feasibility. At the same time, lessons from international best practices should be localized to suit Nepal's socio-economic realities.

In sum, Nepal's journey toward digital governance is characterized by both promise and pitfalls. The country has laid the foundations for digital transformation, yet the challenges of infrastructure, cybersecurity, literacy, and human resources must be systematically addressed. A realistic assessment of feasibility reveals that with strong political will, sustained investment, and inclusive policy design, Nepal can move from a moderate ranking to becoming a leader in digital governance in South Asia.

24 Krishna Verma, 'Nepal's Digital Frontier: How Safe Are We from Cyber Attacks?', *my República*, Kathmandu, 20 April 2025.

25 Pratyencha Koirala, 'Nepal's literacy rate reaches 77.4 percent', *my República*, Kathmandu, 26 June 2024.

Conclusion

Nepal's pursuit of digital governance reflects both its urgent necessity and its transformative potential. While the country has made commendable strides through initiatives such as the Digital Nepal Framework, the Nagarik App and the National ID system: Challenges of infrastructure, Cybersecurity, digital literacy and human resource capacity continue to hinder full realization. The persistence of the digital divide, particularly among rural populations and marginalized groups, further underscores the need for inclusive strategies. Yet, opportunities remain strong: a growing base of internet users, young and technologically adaptive population and increasing policy recognition provides a promising foundation. Ultimately, digital governance in Nepal is not merely a technological upgrade but a vital step toward achieving transparency, accountability, efficiency and inclusiveness in governance. If pursued with sustained political will, targeted investment, and inclusive policy design, digital governance can enable Nepal to transform its governance system, foster equitable development and position itself as a regional leader in the digital era.

Exploring the Nexus Between Right to Information (RTI) and Good Governance: An Assessment of Nepalese Regime

Hrithik Yadav

Abstract

This paper examines the crucial role of the Right to Information (RTI) in enhancing good governance within Nepal's legal framework. It highlights how RTI promotes greater accountability and responsiveness of the executive branch to public interests. The foundational principles of RTI maximum disclosure, proactive disclosure and prioritizing public interest are discussed. The paper also reviews the international legal context of RTI, referencing its acknowledgment in key human rights instruments like the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights. It analyzes Nepal's legislative and institutional frameworks, including the Constitution, the RTI Act and the National Information Commission. Judicial decisions by the Supreme Court, which have helped shape RTI's application in Nepal are also examined. Presenting RTI as a tool to advance good governance, the study argues that it fosters transparency, empowers citizens and encourages participatory democracy. Nonetheless, it recognizes implementation challenges such as misunderstandings, insufficient commitment and a shortage of skilled personnel. The conclusion emphasizes RTI's transformative potential to enhance accountability, transparency and citizen participation in governance, along with recommendations to overcome obstacles and strengthen the RTI culture in Nepal.

Keywords: Right to Information, Good Governance, Nepal, Human Rights, Legal Framework

Conceptualizing RTI

The current era is known as the information age, where information has transformed into a valuable commodity with significant social and cultural dimensions. The influence wielded by information is sophisticated, nuanced and often more powerful than physical strength or financial wealth.

¹ From the perspective of Human rights, information is an inalienable and natural right of every human being.² Information is the basic groundwork of any public freedom acknowledged as the

1 Ram Krishna Timalisina, 'Right to Information: Philosophy, Law and Practice', Express Color Press, Kathmandu, First Edition, 2003, p.17.

2 Sri Keshabananda Borah, 'Right to Information Act: A key to good governance', International Journal of Humanities and Social Science Invention, Volume 2:2, 2013, p.11 available at [https://www.ijhssi.org/papers/v2\(3\)/version-1/B231122.pdf](https://www.ijhssi.org/papers/v2(3)/version-1/B231122.pdf), assessed on 19th July 2023.

fundamental Human Right in civilized society. The RTI Act of Nepal defines "Information" as any written document, material, or information related to the functions, proceedings thereof or decision of public importance made by a Public Body.³

Right to Information (hereafter, RTI) is one of the foremost human rights concerned with the access of citizens in public affairs. This right, totally based on the popular democratic spirit and values guarantees citizens the opportunity to make meaningful contribution to the entire process of national building.

The detailed definition of 'Right to Information', as provided in RTI Act, 2063 states that it means the right to ask for and obtain information of public importance held in the Public Bodies and this term shall also include the right to study or observation of any written document, material held in Public Body or proceedings of such Public Body; to obtain a verified copy of such document, to visit or observe the place where any construction of public importance is going on and to obtain verified sample of any material or to obtain information held in any type of machine through such machine.⁴ RTI includes the right to seek, receive and impart information without any barriers subject to justified exceptions in a democratic polity. It includes the right to get certified copy of public document, the right to inspect the quality and standard of public service and the right to participate in broader public policy making.⁵

Historical Development of RTI

The right to information is not just a modern phenomenon but its source may be found in *Bhagvad Gita*. Text 17 of chapter 4 of Shree *Bhagvad Gita* provides "Truth about the Action must be known; Truth about the Inaction must be known; Truth about the Prohibited Action must be known; mysterious are the way of action". It is very hard to understand the intricacies of action; hence one should properly know what action is, what forbidden action is, and what inaction is.

The origin of the modern right to information can be traced back in Sweden, where the Freedom of Press Act of 1766 guaranteed public access to Government documents. It is thus an integral part of the Swedish Constitution.

In Rome, the codification of 'Twelve Table' was result of constant struggle between Patricians and Plebeians as the Patricians monopolized the knowledge and information.⁶

The world's first access to information law was the Swedish Freedom of the Printing Press Act in 1766. It took nearly two centuries before the subsequent law was adopted in Finland in 1951. In the 1990s, Sweden and Finland constitutionally recognized access to information as a right. To date, 127 countries have adopted access to information laws.

3 *Suchnako Hak Sambandhi Ain, 2064* (Right to Information Act, 2007), s.2 (b).

4 *Suchnako Hak Sambandhi Ain, 2064*(Right to Information Act, 2007) s. 2(c).

5 Ram Krishna Timalina, 'Some Fundamental Issues on Right to Information and Privacy', Right to Information Journal, Volume 3, National Information Commission, p. 208-210.

6 SP Sathe, 'Right to Information', LexisNexis Publication, New Delhi, First Edition, 2006, p.3.

Rationality behind RTI

The two organs of state, namely, the judiciary and the legislature function in the open. The judiciary hears the case in an open court in general whereas legislature runs its business through open debate. However, the executive chambers functions in secret chambers. That is why, the RTIs are granted to make the executive wing of the government more accountable and responsive towards the public interest.

The sovereignty is vested to the people of Nepal as per our constitution.⁷ It is based on the conception developed by social contractalist⁸ philosophers that since the power and authority of ruler is derived from the sovereignty vested to the ruler, the every affairs of the governance should be known by the people.

Access to information relies on three fundamental principles.

- a. The first, the principle of maximum disclosure, establishes a presumption that all information held by public bodies should be subject to disclosure and that this presumption may be overcome only in limited circumstances.
- b. The second is the principle of proactive disclosure, which mandates public bodies to make the information available before the request.
- c. The third is the principle of public interest overriding, which requires that a compelling public interest in disclosure outweighs the purpose of the applicable exemption.⁹

International Legal Regime on RTI

In international arena, Right to information has warmly welcomed and incorporates in various international human rights document.

In 1946 declaration of United Nations General Assembly Resolution documented Right to Information (RTI) as a “Freedom of information is an essential Human Right and the standard of all the freedoms to which the United Nations is holy.”¹⁰

As per Universal Declaration of Human Rights (UDHR) 1948 adopted RTI under Article 19 as “Everyone has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any

7 *Nepalko Samvidhan* (Constitution of Nepal), art.2.

8 This approach of social contractalist in political philosophy means the state is formed as per contract made in between state and its citizens. The consideration in the contract was ‘power or authority to rule the citizens’ in the part of government whereas the citizens were guaranteed with rights, liberty and freedom in return. The main advocated of the theory is Thomas Hobbes, Rousseau and John Lock.

9 Mahendra Man Gurung, ‘The Right to Know’, The Kathmandu Post, Kathmandu, 3 Jul 2023.

10

media and regardless of frontiers.” By the same token, in Article 19 of International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) explain RTI as "Everyone shall have the right to hold opinions without interference ” Beside these core human rights documents, the Rio Declaration of 1992 put enormous pressure on international institutions to encourage public participation, and access to information.

The regional human rights conventions, Inter-American Convention on Human Rights, 1969¹¹, African Charter on Human and Peoples' Rights, 1979¹² and the European Convention of Human Rights and Fundamental Freedom, 1950¹³ have included the right to access information held by public authorities.

RTIs in Nepal: Legislative and Institutional Mechanism

The major legislative and institutional mechanism to deal with RTIs have been analytically discussed below:-

1. Constitution of Nepal

RTI was first prescribed as the fundamental right of the citizens in the Constitution of the Kingdom of Nepal in 1990. This was mainly through the initiative of the then *Justice Laxman Aryal*, a member of Constitution Drafting Committee. Nepal is the first country in South Asia to constitutionally recognize right to information as a fundamental right. The constitution of Kingdom of Nepal has incorporated the RTI for the first time in the constitution of Nepal. This was followed by the subsequent Constitutions, Interim Constitution of Nepal, 2063 and Constitution of Nepal.

The present constitution has dedicated Article 27 by mentioning RTI as one of the fundamental rights.

- (i) Every citizen shall have the right to demand and receive information on any matter of his or her interest or of public interest.
- (ii) Provided that nothing shall be deemed to prevent making special provisions by law for maintaining the confidentiality of information relating to any person in any matter of his or her interest or of public interest.
- (iii) The right mentioned in Clause (1) shall include the right to demand and obtain information relating to any person held in the custody of or otherwise under the control of the State. However, such information shall not include personal details, which can be violated by the protection of the privacy right of a person pursuant to law.

11 *Nepalko Samvidhan* (Constitution of Nepal), art.13.

12 *Nepalko Samvidhan* (Constitution of Nepal), art. 9.

13 *Nepalko Samvidhan* (Constitution of Nepal), art.10.

2. RTI Act, 2064

The purpose behind enacting RTI Act, 2064 as stated in its preamble is to make the functions of the state open and transparent in accordance with the democratic system and to make responsible and accountable to the citizen; to make the access of citizens simple and easy to the information of public importance held in public bodies; to protect sensitive information that could make adverse impact on the interest of the nation and citizen and for the necessity to have legal provisions to protect the right of the citizen to be well informed and to bring it into practice.

Major Highlights of RTI Act, 2064

- i) *Proactive Disclosure*: - Public Disclosure wherein public agencies are required to proactively disclose certain key information on a periodic basis even in the absence of any request.¹⁴
- ii) *Extended Scope*
The meaning of public office extends to political parties and Non-governmental Organization.¹⁵
- iii) *Detailed procedures to acquire the information has been provided in the Act.*
- iv) *There is a provision of committee for doing Classification of information in policy level.*¹⁶
- v) *Protection of Whistleblower: It shall be a responsibility of an employee of 14 a Public Body to provide information on any ongoing or probable corruption or irregularities or any deed taken as offence under the prevailing laws.*¹⁷
- vi) *Information Officer: A Public Body shall arrange for an Information Officer for the purpose of disseminating information held in its office.*¹⁸

1. RTI Regulation, 2065

The RTI Regulation, 2065 has been enacted exercising the power under section 38 of RTI Act. This regulation provides provisions about different procedures relating to exercise of RTI such as filing of application, content of application and process of appeal to National Information Commission.

The Directives on Implementation of RTI, 2066 has also contributed in internal governance of RTIs.

2. National Information Commission as Promoter of Good Governance

For effective implementation of the constitutional right and provisions of the legislation, the National Information Commission (NIC) was established as a statutory body on 22nd Jeshtha 2065 BS in pursuant to section 11 of RTI Act, 2064. NIC protects, promotes and executes

14 *Suchnako Hak Sambandhi Ain, 2064* (Right to Information Act, 2007), s.5.

15 *Suchnako Hak Sambandhi Ain, 2064* (Right to Information Act, 2007), s.2 (a).

16 *Suchnako Hak Sambandhi Ain, 2064* (Right to Information Act, 2007), s.27.

17 *Suchnako Hak Sambandhi Ain, 2064* (Right to Information Act, 2007), s.29 (1).

18 *Suchnako Hak Sambandhi Ain, 2064* (Right to Information Act, 2007), s. 6(1).

the RTI of Nepali citizens in Nepal. The NIC has the mandate to order any public office to provide information and is also empowered to fine any official who did not follow the mandate. Besides NIC, CSOs like Freedom Forum, CCRI, Media Initiative for Rights, Equity and Social Transformation (MIREST Nepal), Campaign for Human Rights and Social Transformation Nepal (CAHURAST) have also been working in RTI and some new organizations have come up in the capital and districts with commitment on transparency and accountability.

RTI and Good Governance

The term ‘governance’ was first defined by the World Bank in its document “Governance and Development 1992” as the matter in which power is exercised in the management of a country’s economic and social resources for development. Good Governance means the efficient and effective administration in a democratic framework which involves a high-level organizational efficiency and effectiveness corresponding in a responsive way in order to attain the predetermined desirable goals in society.

The factors affecting the quality of good governance would include limited Government, legitimacy of the Government, political and bureaucratic accountability, freedom of information and expression, cost-effective administration and transparency, a well-structured legal framework based on rule of law for protecting the human life, checking abuse of power and securing social justice

The transformation from governance to good governance is possible, if there is possibility of increasing participation of people in governance and free access of information.¹⁹ RTI is one of the important tools to bring good governance in the country.²⁰ The RTI can be understood as grease for the good governance based on the following grounds:-

- i. RTI is accepted as an effective tool to improve democracy, check corruption and help ensure other rights.²¹
- ii. Access to any information is a great enabler of transparency and the citizens right to Information is considered as the soul of the transparency that improves the quality, ethics and the decision making power of the concerned authorities.²² It is considered to be the

19 Sri Keshabananda Borah, ‘Right to Information Act: A Key to Good Governance’, International Journal of Humanities and Social Science Invention, Volume2:2, March. 2013, p.11 available at [https://www.ijhssi.org/papers/v2\(3\)/version-1/B231122.pdf](https://www.ijhssi.org/papers/v2(3)/version-1/B231122.pdf), assessed on 14th July 2023.

20 Madhu Sudan Neupane, ‘Implementation of the Principles of Right to Information in Nepal: Expectations’, SSRN, 19 July 2018, available at https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3422866, assessed on 17th July 2023.

21 Krishna Sapkota, ‘RTI and OGP: Exploring Linkage For Governance Reforms and People’s Empowerment’, Right to Information Journal, Volume 5:1, National Information Commission, Nepal, p.248.

22 Dr. Mohit Sharma & Sanjiv Singh Bhadauria, ‘Right to Information: Pros and Cons’, IJARIE Journal, Volume 3:6, p. 610-614, available at file:///D:/Right_to_Information__Pros_and_Cons_ijarie6967%20(1).pdf, assessed on 16th July 2023.

pulse of democracy, freedom and openness in a country.²³

- iii. RTI is fundamental to realization of wide variety of rights for effective democracy, which requires informed participation by all which in turn is linked to respect for the inherent dignity of all human beings and as an essential component of participatory democracy and is described as the ‘ oxygen of democracy’.²⁴
- iv. RTI attempts to lose the power syndrome of those entities that control the communication, gathering, processing, distribution and storage of information system because they will lose their power if such information is transferred from such power group to the common man.²⁵
- v. RTI is considered as one of the means for fighting against the corruption International experience also shows that countries allow their citizens access to public information held by the government, have checked on the reduction of the corruption and this resulted into the substantial increase in the administrative efficiency.
- vi. For good governance, RTIs can provide a strong support to democracy and promote good governance by empowering citizen’s ability to participate effectively and hold government officials accountable rather than just an information provider.²⁶
- vii. RTI helps improve the delivery of services due to awareness, improve good governance, empower the citizens to seek the information, increase the participation of citizens, reduce the gap between public bodies and citizens.
- viii. RTI helps to empower the citizens and make our democracy work for the people in real sense. It goes without saying that an informed citizen is better equipped to keep necessary vigil on the instruments of governance and make the government more accountable to the governed.
- ix. Access to information provides an environment for investigative journalism. In this way, press freedom also massively contributes to maintain good governance in the society.
- x. The right to information empowers citizens and encourages their active participation in governance. It enables individuals to engage with public authorities, seek explanations and contribute to decision-making processes. This active involvement fosters a culture of participatory democracy, where citizens have a say in matters that affect them.

Challenges and Limitations of RTIs

RTI is not an absolute fundamental right as it is subject to several limitation in its application.

23 Ram Krishna Timalisina, ‘ Right to Information: Philosophy, Law and Practice’, Express Color Press, First Edition, 2003, p.7.

24 Ambrish Saxena, ‘Right to Information and Freedom of Press’, Kanishka Publication, New Delhi, First Edition, 2004, p.7.

25

26 Dr. Sweety Phogat, ‘Right to Information: A Tool for Good Governance’, IJCRT Journal, Volume 6:1, January 2018, p. 594.

International human rights laws allow for legitimate restriction on this right for the protection of information. The major potential challenges seen in the sector of RTIs are briefly analyzed below:-

RTI has not been internalized as a cross-cutting issue by different stakeholders, mainly due to the misconception about RTI and the lack of proper knowledge of RTI.

- The Nepali Right to Information Act has provisions relating to exemption to disclosure. RTI Act provides a list of circumstances when information may be exempted from disclosure. According to this provision, public agencies may not issue information if disclosure of the information results in the following circumstances: seriously jeopardizes the sovereignty, integrity, national security, public peace, stability or international relations of the country. It directly affects the investigation, inquiry and prosecution of crimes and has a serious impact on the protection of economic, trade or monetary interest or intellectual property or banking and trade privacy. It also jeopardizes the harmonious relationship between various castes and communities in Nepal inclusive as it interferes with the individual privacy, health, security or body²⁷.
- Commitments have not been demonstrated in actions by public agencies which show that RTI is not a priority of the government and public agencies.
- Lack of qualified human resources, both at the government as well as CSO sides is another problem to be addressed.
- Nepali legal system has not gone through a process of revision to make the RTI law compatible with other existing statutes. For example, a number of laws still require state officials to protect information and provides for punishment in case they reveal certain information. This inconsistency among existing laws has created problems for requestors who are denied information by public officials citing provisions that help them not to impart information.²⁸

Conclusion and Recommendations

Thus, it can be rightly mentioned that Right to Information act is an agent of good governance. It makes administration more accountable to the people. It makes people aware of administration and gives them an opportunity to take part in decision making process. It promotes democratic ideology by promoting openness and transparency in the administration. It reduces the chances of corruption and abuse of authority by public servants. Moreover, there is need of active participation from people, NGO's, civil society groups, coordination among RTI officials, integrity among government departments and political will from government and elected leaders for proper implementation thereof.

27 *Suchnako Hak Sambandhi Ain, 2064* (Right to Information Act, 2007),s. 3(3)

28 Santosh Sigdel, 'Challenges in Implementing The Right to Information Act in Nepal', Right to Information Journal, Volume 3, National Information Commission, p. 233.

To overcome the above mentioned challenges, the author suggests the following recommendation for creating a RTI culture in the country:-

- i. Annual reports prepared by the NIC are great source of recommendation for the government to develop new plans, guidelines and implement programs on the right to information. However, it is sad that the reports of the NIC are not discussed so far in the parliament. The highest body of people's representative should immediately discuss on the reports submitted by the NIC and ask the government why the recommendations are not implemented so far.
- ii. Publicity is very essential for RTI implementation. NGO's and civil society groups can take initiative to make massive awareness campaign to educate citizen about RTI act most of people have not heard about RTI act. In this regard media and newspaper can play an effective role.
- iii. There should be efficient and scientific record keeping agency so that applicants can get accurate information.
- iv. Inculcation of political will is necessary for judicious working of RTI act. The Bureaucrats must come forward to help the aggrieved citizens.
- v. Donor agencies in Nepal should give priority to include right to information as a cross cutting issue in development projects.
- vi. Training and Orientation For government officials on the implementation of right to information is still very important and necessary.
- vii. It is recommended that the government of Nepal provide more resources, equipment, trainings for government offices enabling them for efficient use of ICT technology and information systems. Similarly, digitization of important old records information and creation of new information in digital format is recommended.
- viii. There is also a strong need and robust monitoring along with an evaluation system. It will help periodically review implementation of the law and provide feedback to government agencies to address the shortcomings.

हल्करा/हुलाकी उत्प्रेरक प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०८२

मिति: २०८२/०८/०३ गते देखि २०८२/०८/०५ गते सम्म

मुकाम: रुपन्देही, बुटवल

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६०१०	हल्कारा	सरस्वती नेपाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय रुपन्देही
२	६०११	हल्कारा	सिता पौडेल	पालिका हुलाक कार्यालय ओमसतिया
३	६०१२	हल्कारा	गंगाराम पाल	पालिका हुलाक कार्यालय गैडहवा
४	६०१३	हल्कारा	मेघप्रसाद भुसाल	पालिका हुलाक कार्यालय मायादेवी
५	६०१४	हल्कारा	शारदा क्षेत्री	पालिका हुलाक कार्यालय तिलोत्तमा
६	६०१५	हल्कारा	विष्णू पौडेल	पालिका हुलाक कार्यालय सैनामैना
७	६०१६	हल्कारा	सीता अर्याल	पालिका हुलाक कार्यालय सुदोधन
८	६०१७	हल्कारा	कृष्णा उपाध्याय	पालिका हुलाक कार्यालय सियारी
९	६०१८	हल्कारा	दिपचन्द्र यादव	पालिका हुलाक कार्यालय कोटहीमाइ
१०	६०१९	हल्कारा	राजनारायण यादव	जिल्ला हुलाक कार्यालय सम्मरीमाइ
११	६०२०	हल्कारा	जित बहादुर यादव	पालिका हुलाक कार्यालय मर्चवारी
१२	६०२१	हल्कारा	कमला पराजुली	पालिका हुलाक कार्यालय कञ्चन
१३	६०२२	हल्कारा	प्रदिप कुमार गुप्ता	पालिका हुलाक कार्यालय लुम्बिनी सांस्कृतिक
१४	६०२३	हल्कारा	तुलसी कुमारी पोखरेल	पालिका हुलाक कार्यालय बुटवल
१५	६०२४	हल्कारा	राम भवन प्रसाद धवल	पालिका हुलाक कार्यालय देवदह
१६	६०२५	हल्कारा	अशोक कुमार गुप्ता	पालिका हुलाक कार्यालय रोहिणी
१७	६०२६	हल्कारा	सुस्मा खाती	जिल्ला हुलाक कार्यालय नवलपरासी ब.सु.प
१८	६०२७	हल्कारा	सकुन्तला देवी थरुनी	पालिका हुलाक कार्यालय बर्दघाट
१९	६०२८	हल्कारा	हेमा गुरौ चौधरी	पालिका हुलाक कार्यालय सुनवल
२०	६०२९	हल्कारा	जोखन प्रसाद चौधरी	पालिका हुलाक कार्यालय पालिहनन्दन
२१	६०३०	हल्कारा	श्रवन कुमार चौरासिया	पालिका हुलाक कार्यालय सरावल
२२	६०३१	हल्कारा	उर्मिलादेवि बरइ चौरासिया	पालिका हुलाक कार्यालय प्रतापपुर
२३	६०३२	हल्कारा	अन्जना कुमारी चौधरी	पालिका हुलाक कार्यालय सुस्ता
२४	६०३३	हल्कारा	लक्ष्मी बुढाथोकी	पालिका हुलाक कार्यालय रैनादेवी छहरा
२५	६०३३	हल्कारा	जुही लम्तरी मगर	पालिका हुलाक कार्यालय रिब्दीकोट
२६	६०३४	हल्कारा	शर्मिला के.सी	जिल्ला हुलाक कार्यालय पाल्पा
२७	६०३५	हल्कारा	बल बहादुर चिदी	पालिका हुलाक कार्यालय बगनासकली
२८	६०३६	हल्कारा	माधव प्रसाद आचार्य	पालिका हुलाक कार्यालय रम्भा
२९	६०३७	हल्कारा	फत्त बहादुर सारु	पालिका हुलाक कार्यालय पुर्वखोला
३०	६०३८	हल्कारा	चित्रकला श्रेष्ठ	पालिका हुलाक कार्यालय रामपुर
३१	६०३९	हल्कारा	खिम बहादुर राना	पालिका हुलाक कार्यालय निस्दी
३२	६०४०	हल्कारा	प्रतिमा बस्नेत	पालिका हुलाक कार्यालय माथागढी

३३	६०४१	हल्कारा	सरस्वती घर्ती	जिल्ला हुलाक कार्यालय पाल्पा
३४	६०४२	हल्कारा	खिम प्रसाद पाण्डे	पालिका हुलाक कार्यालय
३५	६०४३	हल्कारा	बसन्त अर्याल	पालिका हुलाक कार्यालय
३६	६०४४	हल्कारा	देविका कडेल	पालिका हुलाक कार्यालय
३७	६०४५	हल्कारा	भागीरथि पुन	पालिका हुलाक कार्यालय
३८	६०४६	हल्कारा	कुसुम पाण्डे	पालिका हुलाक कार्यालय
३९	६०४७	हल्कारा	अन्जना देवी कक्षपति प्रधान	पालिका हुलाक कार्यालय
४०	६०४८	हल्कारा	बालकृष्ण कार्की	पालिका हुलाक कार्यालय
४१	६०४९	हल्कारा	सन्तू खत्री आचार्य	पालिका हुलाक कार्यालय
४२	६०५०	हल्कारा	कृष्ण नेपाली	पालिका हुलाक कार्यालय
४३	६०५१	हल्कारा	चन्द्र बहादुर खड्का	पालिका हुलाक कार्यालय
४४	६०५२	हल्कारा	चन्द्र बहादुर वि.क.	पालिका हुलाक कार्यालय
४५	६०५३	हल्कारा	राम प्रसाद पाण्डे	पालिका हुलाक कार्यालय

हल्कारा/हुलाकी उत्प्रेरक प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०८२

मिति: २०८२/०९/०१ गते देखि २०८२/०९/०३ गते सम्म

मुकाम: बिरगन्ज, पर्सा

सहभागीको नामावली

सिन	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६०५५	हल्कारा	राम प्रसाद यादव	पालिका हुलाक कार्यालय देवताल वारा
२	६०५६	हल्कारा	असर्फि साह	पालिका हुलाक कार्यालय सिम्रौनगढ वारा
३	६०५७	हल्कारा	सरोजकुमार साह	पालिका हुलाक कार्यालय वारागढी वारा
४	६०५८	हल्कारा	सुरेन्द्र गुप्ता	पालिका हुलाक कार्यालय महागढमाइ वारा
५	६०५९	हल्कारा	राम प्रसाद राउत	पालिका हुलाक कार्यालय करैयामाइ वारा
६	६०६०	हल्कारा	मनोज प्रसाद यादव	पालिका हुलाक कार्यालय महेन्द्र आदर्श वारा
७	६०६१	हल्कारा	रिजवान अहमद	पालिका हुलाक कार्यालय सुवर्ण वारा
८	६०६२	हल्कारा	रामेश्वर प्रसाद जैसवार	पालिका हुलाक कार्यालय विश्रामपुर वारा
९	६०६३	हल्कारा	राजेश कुमार यादव	जिल्ला हुलाक कार्यालय वारा
१०	६०६४	हल्कारा	अशोक कुमार पटेल	पालिका हुलाक कार्यालय पसौनी वारा
११	६०६५	हल्कारा	दयावती कुमारी चौधरी	पालिका हुलाक कार्यालय कोल्हवी वारा
१२	६०६६	हल्कारा	दिपेन्द्र प्रसाद यादव	पालिका हुलाक कार्यालय परवानीपूर वारा
१३	६०६७	हल्कारा	निशान्त कुमार भारती	पालिका हुलाक कार्यालय निजगढ वारा
१४	६०६८	हल्कारा	शम्भु साह कानु	पालिका हुलाक कार्यालय सिमरा वारा
१५	६०६९	हल्कारा	विवेन्द्र प्रसाद यादव	पालिका हुलाक कार्यालय पचरौता वारा
१६	६०७०	हल्कारा	सन्दिप कुशवाह	जिल्ला हुलाक कार्यालय वारा
१७	६०७१	हल्कारा	नरेश प्रसाद चौरासिया	पालिका हुलाक कार्यालय पर्सा

१८	६०७२	हल्कारा	योगेन्द्र प्रसाद गोढ	पालिका हुलाक कार्यालय पर्सा
१९	६०७३	हल्कारा	विनोद मिश्र	पालिका हुलाक कार्यालय पर्सा
२०	६०७४	हल्कारा	उपेन्द्र पटेल	पालिका हुलाक कार्यालय सखुवापर्सौनी पर्सा
२१	६०७५	हल्कारा	राम किशोर महतो	पालिका हुलाक कार्यालय धोविनी पर्सा
२२	६०७६	हल्कारा	अमरेश प्रसाद यादव	जिल्ला हुलाक कार्यालय कालिकामाई पर्सा
२३	६०७७	हल्कारा	लाल महमद मिया तेली	पालिका हुलाक कार्यालय पोखरिया पर्सा
२४	६०७८	हल्कारा	मदन महतो केवट	पालिका हुलाक कार्यालय जगरनाथपुर पर्सा
२५	६०७९	हल्कारा	छोटेराल रावत कुर्मी	पालिका हुलाक कार्यालय पटेर्वासुगौली पर्सा
२६	६०८०	हल्कारा	ओम प्रकाश प्रसाद चौहान	पालिका हुलाक कार्यालय पकाहामैनापुर पर्सा
२७	६०८१	हल्कारा	हरि नारायण कुशवाह	पालिका हुलाक कार्यालय बहुदरमाई पर्सा
२८	६०८२	हल्कारा	रविता कुमारी चौधरी	पालिका हुलाक कार्यालय पर्सागढी पर्सा
२९	६०८३	हल्कारा	रोहित चौहान	पालिका हुलाक कार्यालय विन्दावासिनी पर्सा
३०	६०८४	हल्कारा	राम किशोर प्रसाद चौधरी	पालिका हुलाक कार्यालय ठोरी पर्सा
३१	६०८५	हल्कारा	रामाकान्त महतो थारु	पालिका हुलाक कार्यालय जिराअवानी पर्सा
३२	६०८६	हल्कारा	विर वहादुर साह कानु	पालिका हुलाक कार्यालय छिपहरमाई पर्सा
३३	६०८७	हल्कारा	रितु देवि झा	पालिका हुलाक कार्यालय दुर्गाभगवती रौतहट
३४	६०८८	हल्कारा	अनिल कुमार यादव	पालिका हुलाक कार्यालय देवाही गोनाही रौतहट
३५	६०८९	हल्कारा	शम्भु झा	पालिका हुलाक कार्यालय चन्द्रपुर रौतहट
३६	६०९०	हल्कारा	राकेश प्रसाद साह	पालिका हुलाक कार्यालय कटहरिया रौतहट
३७	६०९१	हल्कारा	केशव प्रसाद यादव	पालिका हुलाक कार्यालय यमुनामाई रौतहट
३८	६०९२	हल्कारा	कृष्ण कुमार यादव	पालिका हुलाक कार्यालय गढीमाई
३९	६०९३	हल्कारा	अभिराज कुशवाह	पालिका हुलाक कार्यालय चन्द्रपुर
४०	६०९४	हल्कारा	हिराकली कुमारी साह	जिल्ला हुलाक कार्यालय रौतहट
४१	६०९५	हल्कारा	सन्तोष कुमार यादव	जिल्ला हुलाक कार्यालय रौतहट
४२	६०९६	हल्कारा	रिंकु सिंह	जिल्ला हुलाक कार्यालय रौतहट
४३	६०९७	हल्कारा	गगनदेव साह	पालिका हुलाक कार्यालय फतुवा विजयपुर
४४	६०९८	हल्कारा	श्याम वावु साह	पालिका हुलाक कार्यालय माधवनारायन
४५	६०९९	हल्कारा	विश्वानाथ पाण्डे	पालिका हुलाक कार्यालय परोहा
४६	६१००	हल्कारा	ललन तिवारी	पालिका हुलाक कार्यालय गरुडा
४७	६१०१	हल्कारा	रामकमोद प्रसाद यादव	पालिका हुलाक कार्यालय कटहरिया
४८	६१०२	हल्कारा	सुरेन्द्र राय यादव	पालिका हुलाक कार्यालय कटहरिया
४९	६१०३	हल्कारा	राजु प्रसाद साह तेली	पालिका हुलाक कार्यालय मौलापुर
५०	६१०४	हल्कारा	अजय कुमार यादव	पालिका हुलाक कार्यालयल बोधिमाई

सफ्टवेयर तथा सुचना प्रविधि सम्बन्धी प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०८२

मिति: २०८२/०९/१३ गते देखि २०८२/०९/१७ गते सम्म

मुकाम: डिल्लिवजार काठमाण्डौ

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६१०५	खरिदार	रोशन कुमार ठाकुर	जिल्ला हुलाक कार्यालय धनुषा
२	६१०६	खरिदार	नविन विष्ट	जिल्ला हुलाक कार्यालय सप्तरी
३	६१०७	खरिदार	दल वहादुर जागरि	जिल्ला हुलाक कार्यालय सिरहा
४	६१०८	खरिदार	केशव प्रसाद पोखरेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय सर्लाही
५	६१०९	खरिदार	मनोज पराजुली	जिल्ला हुलाक कार्यालय रौतहट
६	६११०	खरिदार	डिल बहादुर सुनार	जिल्ला हुलाक कार्यालय कैलाली
७	६१११	खरिदार	लोकेश भट्टराइ	जिल्ला हुलाक कार्यालय बैतडी
८	६११२	खरिदार	भेषराज जोशी	जिल्ला हुलाक कार्यालय डोटी
९	६११३	खरिदार	तर्कराज विष्ट	जिल्ला हुलाक कार्यालय दार्चुला
१०	६११४	ना.सु.	होमराज घिमिरे	गोश्वारा हुलाककाठमाण्डौ
११	६११५	ना.सु.	सञ्जय राइ	जिल्ला हुलाक कार्यालय ललितपुर
१२	६११६	खरिदार	गिरिजाप्रसाद चौलागाइ	जिल्ला हुलाक कार्यालय भक्तपुर
१३	६११७	खरिदार	मिलन विश्वकर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय चितवन
१४	६११८	खरिदार	चन्द्र प्रकाश भट्ट	जिल्ला हुलाक कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोक
१५	६११९	खरिदार	सरोज मेहता	जिल्ला हुलाक कार्यालय संखुवासभा
१६	६१२०	खरिदार	दामोदर तिमिसना	जिल्ला हुलाक कार्यालय पाँचथर
१७	६१२१	खरिदार	रस्मिता कोइराला	जिल्ला हुलाक कार्यालय उदयपुर
१८	६१२२	खरिदार	मो जमिर शेख	जिल्ला हुलाक कार्यालय मोरङ
१९	६१२३	हल्कारा	अर्जुनमान प्रधान	जिल्ला हुलाक कार्यालय भोजपुर
२०	६१२४	खरिदार	मिना लामिछाने	जिल्ला हुलाक कार्यालय मुस्ताङ
२१	६१२५	खरिदार	राम प्रसाद भट्टराइ	जिल्ला हुलाक कार्यालय तनहुँ
२२	६१२६	खरिदार	विष्णु प्रसाद न्यौपाने	जिल्ला हुलाक कार्यालय नवलपुर
२३	६१२७	खरिदार	सागर कुमार यादव	जिल्ला हुलाक कार्यालय बाग्लुङ
२४	६१२८	हुलाकी	बुद्धिसागर ढकाल	हुलाक निर्देशनालय पोखरा
२५	६१२९	खरिदार	सँगिता पराजुली	हुलाक निर्देशनालय सुर्खेत
२६	६१३०	खरिदार	प्रेम प्रकाश वली	जिल्ला हुलाक कार्यालय जाजरकोट
२७	६१३१	खरिदार	युवराज पोखरेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय सल्यान
२८	६१३२	खरिदार	विशेश्वर प्रसाद आचार्य	जिल्ला हुलाक कार्यालय जुम्ला
२९	६१३३	खरिदार	वविता सुवेदी	हुलाक निर्देशनालय दाङ
३०	६१३४	खरिदार	राम वहादुर वि.क	पालिका हुलाक कार्यालय बर्दिया
३१	६१३५	खरिदार	हेमन्त चौधरी	पालिका हुलाक कार्यालय कपिलवस्तु
३२	६१३६	हल्कारा	नविन वली	पालिका हुलाक कार्यालय प्युठान

३३	६१३७	हल्कारा	तुलसी पौडेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय नवलपरासी
३४	६१३८	खरिदार	गेहेन्द्र आचार्य	जिल्ला हुलाक कार्यालय सिन्धुली
३५	६१३९	खरिदार	रोहित प्रसाद सुवेदी	जिल्ला हुलाक कार्यालय तेह्रथुम

ना.सु/खरिदार अभिमुखीकरण प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०८२

मिति: २०८२/०९/२४ गते देखि २०८२/०९/२९ गते सम्म

मुकाम: विराटनगर, मोरङ

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६१४०	खरिदार	श्री सँगिता पौडेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाँचथर
२	६१४१	खरिदार	श्री असला थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाँचथर
३	६१४२	खरिदार	श्री अमृत बहादुर कुवर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, झापा
४	६१४३	खरिदार	श्री हिडलाल शर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, झापा
५	६१४४	खरिदार	श्री भुवन ओली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, झापा
६	६१४५	खरिदार	श्री लालमणी कमरा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भोजपुर
७	६१४६	खरिदार	श्री डम्बर भण्डारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भोजपुर
८	६१४७	खरिदार	श्री छत्र बहादुर थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भोजपुर
९	६१४८	खरिदार	श्री डिक धन राई	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ओखलढुङ्गा
१०	६१४९	खरिदार	श्री सरोज बुढाथोकी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, उदयपुर
११	६१५०	खरिदार	श्री सागरकान्त राजधामी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, उदयपुर
१२	६१५१	खरिदार	श्री खबिराज राई	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सोलुखुम्बु
१३	६१५२	खरिदार	श्री उषा रिजाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सोलुखुम्बु
१४	६१५३	खरिदार	श्री महेन्द्र रानामगर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सुनसरी
१५	६१५४	खरिदार	श्री प्रतिमा घिमिरे	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सुनसरी
१६	६१५५	खरिदार	श्री झुमा भुजेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सुनसरी
१७	६१५६	सहलेखापाल	श्री सुरज कटुवाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, इलाम
१८	६१५७	खरिदार	श्री कमला देवी लिम्बु	जिल्ला हुलाक कार्यालय, इलाम
१९	६१५८	खरिदार	श्री विकास परियार	जिल्ला हुलाक कार्यालय, खोटाङ
२०	६१५९	खरिदार	श्री सागर राई	जिल्ला हुलाक कार्यालय, खोटाङ
२१	६१६०	खरिदार	श्री समिक्षा शशी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, धनकुटा
२२	६१६१	खरिदार	श्री सन्तोष बाहकोटी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, धनकुटा
२३	६१६२	खरिदार	श्री दयानन्द चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेह्रथुम
२४	६१६३	खरिदार	श्री खगेन्द्र सँगौला	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेह्रथुम
२५	६१६४	खरिदार	श्री फडिन्द्र खुलाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, संखुवसभा
२६	६१६५	खरिदार	श्री प्रकास खोम्बुबाट्याङ्शा राई	जिल्ला हुलाक कार्यालय, संखुवसभा

२७	६१६६	खरिदार	श्री दिपेन्द्र खत्री	जिल्ला हुलाक कार्यालय, संखुवसभा
२८	६१६७	ना.सु.	श्री हेमराज पाण्डे	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ताप्लेजुङ्ग
२९	६१६८	खरिदार	श्री विकास मेयोङ्बा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ताप्लेजुङ्ग
३०	६१६९	खरिदार	श्री अरुण सेन्दाङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ताप्लेजुङ्ग
३१	६१७०	सहलेखापाल	श्री पुजा न्यौपाने	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ताप्लेजुङ्ग
३२	६१७१	खरिदार	श्री निश्वल मास्के	हुलाक निर्देशनालय, विराटनगर
३३	६१७२	खरिदार	श्री वर्षा कोइराला	हुलाक निर्देशनालय, विराटनगर
३४	६१७३	खरिदार	श्री जीवन कार्की	हुलाक निर्देशनालय, विराटनगर

काउण्टर तथा डाँक व्यवस्थापन प्रशिक्षण कार्यक्रम

मिति: २०८२/१०/०६। गते देखि २०८२/१०/०९

मुकाम: भरतपुर, चितवन

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६१७४	खरिदार	हेश कुमार सहनी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्सा
२	६१७५	खरिदार	पशुपति प्रसाद उपाध्याय	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्सा
३	६१७६	खरिदार	मरिचमान गुरुङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, लमजुङ
४	६१७७	खरिदार	सन्तोष भुषाल	पालिका हुलाक कार्यालय दोर्दी गा.पा लमजुङ
५	६१७८	खरिदार	सुचना शर्मा	हुलाक कार्यालय शहिदलखन गा.पा, गोरखा
६	६१७९	खरिदार	अप्सरा मरासिनी	हुलाक कार्यालय पालुङ्गटार, गोरखा
७	६१८०	खरिदार	गणेश ढकाल	हुलाक कार्यालय देवघाट गा.पा तनहु
८	६१८१	खरिदार	पार्वती परियार	हुलाक कार्यालय भानु न.पा तनहु
९	६१८२	खरिदार	डिल्लीराम न्यौपाने	हुलाक कार्यालय वर्दघाट न.पा,
१०	६१८३	खरिदार	टिकाराम न्यौपाने	हुलाक कार्यालय सुस्ता गा.पा
११	६१८४	ना.सु.	कलादेवि शर्मा रिजाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, म्याग्दी
१२	६१८५	खरिदार	गणेश प्रसाद पौडेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, म्याग्दी
१३	६१८६	खरिदार	पदम कुमार श्रेष्ठ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, चितवन
१४	६१८७	खरिदार	तारा देवि शर्मा चापागाइ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, चितवन
१५	६१८८	खरिदार	रुपेश चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, वारा
१६	६१८९	खरिदार	जितेन्द्र कुमार	जिल्ला हुलाक कार्यालय, वारा
१७	६१९०	खरिदार	प्रतिक्षा भट्टराइ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाल्पा
१८	६१९१	खरिदार	फतिराम पौडेल	हुलाक कार्यालय निस्दी गा.पा, पाल्पा
१९	६१९२	खरिदार	शिव सापकोटा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, स्याङ्जा
२०	६१९३	खरिदार	छवि रिजाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, स्याङ्जा
२१	६१९४	खरिदार	राम चन्द्र भण्डारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुस्ताङ
२२	६१९५	खरिदार	दुर्गा अधिकारी	हुलाक निर्देशनालय पोखरा

२३	६१९६	खरिदार	शर्मिला आचार्य	हुलाक निर्देशनालय पोखरा
२४	६१९७	खरिदार	विनिता कुमारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,नवलपरासी ब.सु.प
२५	६१९८	खरिदार	झविन्द्र फुल्देल	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,नवलपरासी ब.सु.प
२६	६१९९	खरिदार	लक्ष्मण खड्का	जिल्ला हुलाक कार्यालय बाग्लुङ्ग
२७	६२००	खरिदार	सागर कुमार यादव	जिल्ला हुलाक कार्यालय बाग्लुङ्ग
२८	६२०१	खरिदार	आशामाया गुरुङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय मनाङ्ग
२९	६२०२	खरिदार	लालजित मोक्तान	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,मकवानपुर
३०	६२०३	खरिदार	सुसन भुजेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय ,मकवानपुर
३१	६२०४	खरिदार	प्रेरणा ज्योती थापा	हुलाक निर्देशनालय कास्की
३२	६२०५	खरिदार	सर्मिला आचार्य	हुलाक निर्देशनालय कास्की

वक्तृत्व शैली तथा उद्घोषण सम्बन्धी सीप विकास तालिम

मिति: २०८२/१०/१६

मुकाम: बबरमहल, काठमाडौं

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६२०६	शाखा अधिकृत	श्री चन्द्रा थापा	हुलाक सेवा विभाग
२	६२०७	शाखा अधिकृत	श्री यशोदा अर्याल	हुलाक सेवा विभाग
३	६२०८	शाखा अधिकृत	श्री किशोर विश्वकर्मा	हुलाक सेवा विभाग
४	६२०९	शाखा अधिकृत	श्री शितल सिंह उखेडा	हुलाक सेवा विभाग
५	६२१०	शाखा अधिकृत	श्री शालिकराम बस्याल	हुलाक सेवा विभाग
६	६२११	शाखा अधिकृत	श्री इश्वरी अर्याल	हुलाक सेवा विभाग
७	६२१२	शाखा अधिकृत	श्री सुनिता श्रेष्ठ	गोश्वारा हुलाक कार्यालय
८	६२१३	हुलाक अधिकृत	श्री सीता साम्बा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भक्तपुर
९	६२१४	शाखा अधिकृत	श्री कुमारी जानकी कार्की	हुलाक सेवा विभाग
१०	६२१५	प्रशिक्षक	श्री सूर्यवती खनाल	हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र
११	६२१६	प्रशिक्षक	श्री गणेश गौतम	हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र
१२	६२१७	कम्प्युटर अधिकृत	श्री राजकृष्ण श्रेष्ठ	सूचना प्रविधि विभाग
१३	६२१८	कानून अधिकृत	श्री आस्था निरौला	सूचना प्रविधि विभाग
१४	६२१९	कम्प्युटर ईन्जिनियर	श्री रचना कर्ण	सूचना प्रविधि विभाग
१५	६२२०	कम्प्युटर ईन्जिनियर	श्री सविज्ञा पोखरेल	सूचना प्रविधि विभाग
१६	६२२१	नायब सुब्बा	श्री रणबहादुर थापा	सूचना प्रविधि विभाग
१७	६२२२	नायब सुब्बा	श्री इन्दिरा घिमिरे	हुलाक सेवा विभाग
१८	६२२३	नायब सुब्बा	श्री बसन्ता अधिकारी	हुलाक सेवा विभाग
१९	६२२४	नायब सुब्बा	श्री चोपीराम पुन मगर	हुलाक सेवा विभाग
२०	६२२५	नायब सुब्बा	श्री सोपिला श्रेष्ठ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भक्तपुर

२१	६२२६	नायव सुब्बा	श्री मिनाराम के.सी	विज्ञापन बोर्ड
२२	६२२७	नायव सुब्बा	श्री श्याम प्रसाद दुङ्गेल	विज्ञापन बोर्ड
२३	६२२८	नायव सुब्बा	श्री लक्ष्मी प्रसाद न्यौपाने	विज्ञापन बोर्ड
२४	६२२९	नायव सुब्बा	श्री मधु लम्साल	हुलाक सेवा विभाग
२५	६२३०	नायव सुब्बा	श्री तारादेवी लुइटेल्	हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र
२६	६२३१	लेखापाल	श्री अञ्जली कुमारी झा	हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र
२७	६२३२	कम्प्यूटर अपरेटर	श्री अनिषा कौशिक	हुलाक सेवा विभाग
२८	६२३३	कम्प्यूटर अपरेटर	श्री रमेश कुँवर	हुलाक सेवा विभाग
२९	६२३४	कम्प्यूटर अपरेटर	श्री कृष्णमाया खतिवडा	विज्ञापन बोर्ड
३०	६२३५	टेक्निसियन	श्री लक्ष्मण पोखरेल	सूचना प्रविधि विभाग
३१	६२३६	खरिदार	श्री प्रेमचन्द्र अर्याल	हुलाक सेवा विभाग
३२	६२३७	खरिदार	श्री अरविन्द सिंह	हुलाक सेवा विभाग
३३	६२३८	खरिदार	श्री सर्जन कुमार सिंह	हुलाक सेवा विभाग
३४	६२३९	खरिदार	श्री शिवेन्द्र राउत	हुलाक सेवा विभाग
३५	६२४०	खरिदार	श्री कल्पना खड्का	गोश्वारा हुलाक कार्यालय
३६	६२४१	खरिदार	श्री कल्पना खड्का	गोश्वारा हुलाक कार्यालय
३७	६२४२	खरिदार	श्री लोकराज लामिछाने	गोश्वारा हुलाक कार्यालय
३८	६२४३	खरिदार	श्री दिपक रिमाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ललितपुर
३९	६२४४	खरिदार	श्री उर्मिला भट्टराई	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ललितपुर
४०	६२४५	खरिदार	श्री संजय घर्तीमगर	हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र

हल्करा/हुलाकी उत्प्रेरक प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०८२

मिति: २०८२/११/०४ गते देखि २०८२/११/०६ गते सम्म

मुकाम: बेनी, म्याग्दी

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६२४७	हल्करा	श्री डिमाढोमा गुरुङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुस्ताङ
२	६२४८	हल्करा	श्री सरस्वती शर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुस्ताङ
३	६२४९	हल्करा	श्री पुस्कल पुनमगर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुस्ताङ
४	६२५०	हल्करा	श्री शान्तिमाया तामाङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुस्ताङ
५	६२५१	हल्करा	श्री पेमा आङ्या गुरुङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुस्ताङ
६	६२५२	हल्करा	श्री टसी साङबो गुरुङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुस्ताङ
७	६२५३	हल्करा	श्री सोविता पौडेल आचार्य	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
८	६२५४	हल्करा	श्री कुमारी देवी शर्मा रिजाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
९	६२५५	हल्करा	श्री इन्द्रा थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
१०	६२५६	हल्करा	श्री भिमबहादुर थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ

११	६२५७	हल्कारा	श्री लिलादेवी थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
१२	६२५८	हल्कारा	श्री सरला शर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
१३	६२५९	हल्कारा	श्री लक्ष्मी श्रेष्ठ बि.क.	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
१४	६२६०	हल्कारा	श्री रुपक शर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
१५	६२६१	हल्कारा	श्री मीना बुढाथोकी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
१६	६२६२	हल्कारा	श्री रोमनाथ ढकाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
१७	६२६३	हल्कारा	श्री टिकाराम ढुङ्गाना	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
१८	६२६४	हल्कारा	श्री नेत्रा कुमारी घिमिरे पौडेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाग्लुङ
१९	६२६५	हुलाकी	श्री कुलबहादुर क्षेत्री	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत
२०	६२६६	हुलाकी	श्री सुनिता श्रेष्ठ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत
२१	६२६७	हल्कारा	श्री लेखनाथ सुवेदी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत
२२	६२६८	हल्कारा	श्री मिमबहादुर पुर्जा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत
२३	६२६९	हल्कारा	श्री विष्णु कुमारी शर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत
२४	६२७०	हल्कारा	श्री एकनारायण काफ्ले	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत
२५	६२७१	हल्कारा	श्री जमुना पौडेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत
२६	६२७२	हुलाकी	श्री अंकिता परियार	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत
२७	६२७३	हल्कारा	श्री रिता थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
२८	६२७४	हल्कारा	श्री शोभा पौडेल सुवेदी	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
२९	६२७५	हल्कारा	श्री समुन्द्रा वैरागी	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
३०	६२७६	हल्कारा	श्री रेशमबहादुर खत्री	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
३१	६२७७	हल्कारा	श्री निर्मला पुर्जा	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
३२	६२७८	हल्कारा	श्री दिपक सुवेदी	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
३३	६२७९	हल्कारा	श्री येगुमाया शर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
३४	६२८०	हल्कारा	श्री सावित्रा वानिया	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
३५	६२८१	हल्कारा	श्री मोहनबहादुर वानिया	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
३६	६२८२	हल्कारा	श्री सुनिता श्रेष्ठ	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
३७	६२८३	हल्कारा	श्री रमेश शर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी
३८	६२८४	हल्कारा	श्री शकुन्तला शाक्य	जिल्ला हुलाक कार्यालय म्याग्दी

ना.सु/खरिदार अभिमुखीकरण प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०८२

मिति: २०८२/१२/१६ गते देखि २०८२/१२/२१ गते सम्म

मुकाम: बीरेन्द्रनगर सुर्खेत

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६२८५	खरिदार	श्री गोविन्द बुढा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जुम्ला
२	६२८६	खरिदार	श्री दुर्गा बहादुर रोकाय	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जुम्ला
३	६२८७	खरिदार	श्री नैने बुढा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कालिकोट
४	६२८८	खरिदार	श्री लालदेवी रावत	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कालिकोट
५	६२८९	खरिदार	श्री पुर्ण कुमारी वली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जाजरकोट
६	६२९०	खरिदार	श्री सपना कुमारी रावत	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जाजरकोट
७	६२९१	खरिदार	श्री रणसिंह रावत	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुगु
८	६२९२	खरिदार	श्री दिपा कुमारी रेग्मी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुगु
९	६२९३	खरिदार	श्री खिम बहादुर परियार	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रुकुम पश्चिम
१०	६२९४	खरिदार	श्री कल्पना शाही	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रुकुम पश्चिम
११	६२९५	खरिदार	श्री कुबेर खड्का	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रुकुम पश्चिम
१२	६२९६	खरिदार	श्री कुलचन्द्र आचार्य	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दैलेख
१३	६२९७	खरिदार	श्री जिवराज न्यौपाने	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दैलेख
१४	६२९८	खरिदार	श्री यशोदा कुमारी खत्री	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दैलेख
१५	६२९९	खरिदार	श्री हेमन्त कुमार थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दैलेख
१६	६२९९	नायब सुब्बा	श्री गीता तिमिल्सेना	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
१७	६३०१	नायब सुब्बा	श्री कल्पाना कुमारी थापा	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
१८	६३०२	खरिदार	श्री राम प्रसाद पौडेल	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
१९	६३०३	खरिदार	श्री यशोदा बास्कोटा	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
२०	६३०४	खरिदार	श्री निर्माया अधिकारी	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
२१	६३०५	खरिदार	श्री यशोदा सापकोटा	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
२२	६३०६	खरिदार	श्री गंगलाल थापा	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
२३	६३०७	खरिदार	श्री राम बहादुर परियार	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत
२४	६३०८	खरिदार	श्री धर्मराज न्यौपाने	जिल्ला हुलाक कार्यालय डोल्पा
२५	६३०९	खरिदार	श्री तिल बहादुर रावत	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोल्पा
२६	६३१०	खरिदार	श्री बिर्ख बहादुर फडेरा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, हुम्ला
२७	६३११	खरिदार	श्रीजस बहादुर रोकाय	जिल्ला हुलाक कार्यालय, हुम्ला
२८	६३१२	खरिदार	श्री बिशाल एडि	जिल्ला हुलाक कार्यालय, हुम्ला
२९	६३१३	खरिदार	श्री बसन्त शाही	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सल्यान
३०	६३१४	खरिदार	श्री पूर्णिमा चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सल्यान
३१	६३१५	खरिदार	श्री चन्द्र कुमारी थापा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सल्यान

काउण्टर तथा डाँक व्यवस्थापन प्रशिक्षण कार्यक्रम

मिति: २०८२/१२/२३ गते देखि २०८२/१२/२६ गतेसम्म

मुकाम: धनगढी, कैलाली

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६३१६	खरिदार	श्री रविनकुमार चौधरी	हुलाक निर्देशनालय, कैलाली
२	६३१७	खरिदार	श्री हरिलाल राना	हुलाक निर्देशनालय, कैलाली
३	६३१८	खरिदार	श्री गणेशबहादुर महारा	हुलाक कार्यालय कैलारी गा.पा., कैलाली
४	६३१९	खरिदार	श्री कमला जोशी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बैतडी
५	६३२०	खरिदार	श्री गणेशबहादुर धानुक	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बैतडी
६	६३२१	खरिदार	श्री नन्दलाल जैसी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाजुरा
७	६३२२	खरिदार	श्री कृष्णराम कोली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाजुरा
८	६३२३	खरिदार	श्री भवानी रिमाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अछाम
९	६३२४	खरिदार	श्री शुसीला कुमारी माली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अछाम
१०	६३२५	खरिदार	श्री रमेश नाथ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दार्चुला
११	६३२६	खरिदार	श्री प्रशंसा डि.सी.	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दार्चुला
१२	६३२७	खरिदार	श्री निमा बुढामगर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाँके
१३	६३२८	खरिदार	श्री निर्मला पाण्डे	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाँके
१४	६३२९	खरिदार	श्री यज्ञराज जि.सी.	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाँके
१५	६३३०	खरिदार	श्री शम्भुप्रसाद जोशी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कञ्चनपुर
१६	६३३१	खरिदार	श्री कल्लुराम राना	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कञ्चनपुर
१७	६३३२	खरिदार	श्री रामप्रसाद भट्ट	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कञ्चनपुर
१८	६३३३	खरिदार	श्री मानबहादुर सुनार	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बर्दिया
१९	६३३४	खरिदार	श्री शोभा नेपाली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बर्दिया
२०	६३३५	खरिदार	श्री सुकमानि चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बर्दिया
२१	६३३६	खरिदार	श्री नयन ज्योतीवली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दाङ
२२	६३३७	खरिदार	श्री दिलिपकुमार आचार्य	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दाङ
२३	६३३८	खरिदार	श्री राधा के.सी.	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दाङ
२४	६३३९	खरिदार	श्री पुस्कार भट्ट	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बझाङ
२५	६३४०	स.ले.पा.	श्री तिलकप्रसाद उपाध्याय	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बझाङ
२६	६३४१	खरिदार	श्री सन्दिप चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलवस्तु
२७	६३४२	खरिदार	श्री भगिराम चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलवस्तु
२८	६३४४	खरिदार	श्री रामदत्त भट्ट	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुर
२९	६३४५	खरिदार	श्री विनोद चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुर
३०	६३४६	खरिदार	श्री खडकबहादुर वि.क.	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
३१	६३४७	खरिदार	श्री शिरिस चौधरी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी

हल्करा/हुलाकी उत्प्रेरक प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०८२

मिति: २०८२/१२/२७ गते देखि २०८२/१२/२९ गते सम्म

मुकाम: धनगढी, कैलाली

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६३४८	हल्कारा	श्री लक्ष्मी देवी जोशी	जिल्ला हुलाक कार्यालय कञ्चनपुर
२	६३४९	हल्कारा	श्री इन्द्र बहादुर कुँवर	जिल्ला हुलाक कार्यालय कञ्चनपुर
३	६३५०	हल्कारा	श्री भागरथी साउद	जिल्ला हुलाक कार्यालय कञ्चनपुर
४	६३५१	हल्कारा	श्री गणेशसिंह धामी	जिल्ला हुलाक कार्यालय कञ्चनपुर
५	६३५२	हल्कारा	श्री बिष्णु दत्त अवस्थी	जिल्ला हुलाक कार्यालय कञ्चनपुर
६	६३५३	हल्कारा	श्री कुमारी जानकी बम	जिल्ला हुलाक कार्यालय कञ्चनपुर
७	६३५४	हल्कारा	श्री हिनिमाया तामाङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय कञ्चनपुर
८	६३५५	हल्कारा	श्री उमाचन्द	जिल्ला हुलाक कार्यालय कञ्चनपुर
९	६३५६	हुलाकी	श्री सविना अधिकारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय कञ्चनपुर
१०	६३५७	हल्कारा	श्री डम्बर पाण्डे	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
११	६३५८	हल्कारा	श्री रुपबहादुर राउत	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
१२	६३५९	हल्कारा	श्री मनिराज भट्ट	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
१३	६३६०	हल्कारा	श्री मानबहादुर बलायर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
१४	६३६१	हल्कारा	श्री मिना भट्ट	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
१५	६३६२	हल्कारा	श्री कलमबहादुर सेटी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
१६	६३६३	हल्कारा	श्री छत्रबहादुर रोक्का	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
१७	६३६४	हल्कारा	श्री श्यामबहादुर मल्ल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
१८	६३६५	हल्कारा	श्री विष्णु कठायत	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
१९	६३६६	हल्कारा	श्री विरबहादुर खड्का	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा
२०	६३६७	हल्कारा	श्री शारदा अवस्थी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा
२१	६३६८	हल्कारा	श्री मिनाकामारी साउद	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा
२२	६३६९	हल्कारा	श्री केशवबहादुर मल्ल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा
२३	६३७०	हल्कारा	श्री रोहितबहादुर देउवा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा
२४	६३७१	हल्कारा	श्री नारायण दत्त जोशी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा
२५	६३७२	हल्कारा	श्री रमेशबहादुर मडै	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा
२६	६३७३	हल्कारा	श्री महेशराम भुल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा
२७	६३७४	हुलाकी	श्री कृष्णलाल डगौरा	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
२८	६३७५	हल्कारा	श्री राधाथापा	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
२९	६३७६	हल्कारा	श्री ताराराना	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
३०	६३७७	हल्कारा	श्री खडकबहादुर चौधरी	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
३१	६३७८	हुलाकी	श्री विपना न्यौपाने	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
३२	६३७९	हल्कारा	श्री एलिजा चौधरी	हुलाक निर्देशनालय कैलाली

३३	६३८०	हुलाकी	श्री विष्णु प्रसाद डगौरा	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
३४	६३८१	हल्कारा	श्री रानीवि.क.	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
३५	६३८२	हुलाकी	श्री भगिराम चौधरी	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
३६	६३८३	हल्कारा	श्री विनोद चौधरी	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
३७	६३८४	हल्कारा	श्री सलिना विश्वकर्मा	हुलाक निर्देशनालय कैलाली
३८	६३८५	हल्कारा	श्री मुनाराना	हुलाक निर्देशनालय कैलाली

हल्कारा/हुलाकी उत्प्रेरक प्रशिक्षण कार्यक्रम-२०८३

मिति: २०८३/०१/०६ गते देखि २०८३/०१/०८ गते सम्म

मुकाम: धनकुटा

सहभागीको नामावली

सिन	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६३८५	हल्कारा	श्री राजकुमार लावती	हुलाक कार्यालय, मिक्लाजुड गा.पा., पाँचथर
२	६३८६	हल्कारा	श्री मणिहाड लावती	हुलाक कार्यालय, तुम्बेवा गा.पा., पाँचथर
३	६३८७	हल्कारा	श्री निर्मला तुम्बापो	हुलाक कार्यालय, कुम्मायक गा.पा., पाँचथर
४	६३८८	हल्कारा	श्री सुनिल अधिकारी	हुलाक कार्यालय, फाल्गुनन्द गा.पा., पाँचथर
५	६३८९	हल्कारा	श्री अनिता तामाड	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाँचथर
६	६३९०	हल्कारा	श्री सुनिता लिम्बु	हुलाक कार्यालय, याडवरक गा.पा., पाँचथर
७	६३९१	हल्कारा	श्री अनिल कुमार केरुड	हुलाक कार्यालय, फालेलुड गा.पा., पाँचथर
८	६३९२	हल्कारा	श्री देवीप्रसाद कार्की	हुलाक कार्यालय, हिलिहाड गा.पा., पाँचथर
९	६३९३	हल्कारा	श्री महेश्वर मगर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेहथुम
१०	६३९४	हल्कारा	श्री खगेन्द्र निरौला	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेहथुम
११	६३९५	हल्कारा	श्री रमला गौतम	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेहथुम
१२	६३९६	हल्कारा	श्री मानबहादुर सँग्रौला	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेहथुम
१३	६३९७	हुलाकी	श्री रोशन दर्जी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेहथुम
१४	६३९८	हुलाकी	श्री प्रविन कार्की	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेहथुम
१५	६३९९	हल्कारा	श्री भिमकला खनाल	हुलाक कार्यालय धर्मदेवी न.पा., संखुवासभा
१६	६४००	हल्कारा	श्री प्रशान पुर्कुटी	हुलाक कार्यालय मादी न.पा., संखुवासभा
१७	६४०१	हल्कारा	श्री सरिता कार्की	हुलाक कार्यालय चैनपु न.पा., संखुवासभा
१८	६४०२	हल्कारा	श्री अर्पना श्रेष्ठ	हुलाक कार्यालय पाँचखाल न.पा., संखुवासभा
१९	६४०३	हल्कारा	श्री सरिता वमेन लिम्बु	हुलाक कार्यालय सभापोखरी गा.पा., संखुवासभा
२०	६४०४	हल्कारा	श्री एलिना बोहोरा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, संखुवासभा
२१	६४०५	हल्कारा	श्री सर्मिला घले गुरुड	हुलाक कार्यालय चिचिला गा.पा., संखुवासभा
२२	६४०६	हल्कारा	श्री प्रमिला राई	हुलाक कार्यालय सिलिचोड गा.पा., संखुवासभा
२३	६४०७	हल्कारा	श्री कुलबहादुर राई	हुलाक कार्यालय मकालु गा.पा., संखुवासभा
२४	६४०८	हल्कारा	श्री छिरिड भोटे	हुलाक कार्यालय भोटखोला गा.पा., संखुवासभा
२५	६४०९	हल्कारा	श्री लोकेन्द्र खड्का	हुलाक कार्यालय आमचोक, भोजपुर

२६	६४१०	हल्कारा	श्री नविन श्रेष्ठ	हुलाक कार्यालय टेम्केमैयुड, भोजपुर
२७	६४११	हुलाकी	श्री भिमबहादुर निरौला	हुलाक कार्यालय हतुवागढी, भोजपुर
२८	६४१२	हल्कारा	श्री रेवती प्रसाद ढकाल	हुलाक कार्यालय रामप्रसादराई, भोजपुर
२९	६४१३	हल्कारा	श्री निमा राई	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भोजपुर
३०	६४१४	हल्कारा	श्री कविराज भुजेल	हुलाक कार्यालय पौवादुङ्गा, भोजपुर
३१	६४१५	हल्कारा	श्री पुजन आचार्य	हुलाक कार्यालय प्याउली, भोजपुर
३२	६४१६	हल्कारा	श्री शर्मिला खत्री	हुलाक कार्यालय साल्पासिलिछो, भोजपुर
३३	६४१७	हल्कारा	श्री सुमित्रा अधिकारी	हुलाक कार्यालय षडानन्द, भोजपुर
३४	६४१८	हुलाकी	श्री डिल्लीबहादुर बस्नेत	हुलाक कार्यालय छ्थर जोरपाटी, धनकुटा
३५	६४१९	हुलाकी	श्री कुसुम लुईटेल	हुलाक कार्यालय महालक्ष्मी, धनकुटा
३६	६४२०	हल्कारा	श्री रसिका रमतेल	हुलाक कार्यालय पाख्रिवास, धनकुटा
३७	६४२१	हुलाकी	श्री अनुपम राई	हुलाक कार्यालय सहिदभुमी, धनकुटा
३८	६४२२	हुलाकी	श्री लाखबहादुर तामाङ	हुलाक कार्यालय महालक्ष्मी, धनकुटा
३९	६४२३	हुलाकी	श्री रत्नदकुमार मगर	हुलाक कार्यालय चौविसे, धनकुटा
४०	६४२४	हुलाकी	श्री टंकबहादुर थापा	हुलाक कार्यालय सागुरीगढी, धनकुटा
४१	६४२५	हल्कारा	श्री अन्जु दाहाल	हुलाक कार्यालय चौविसे, धनकुटा
४२	६४२६	हल्कारा	श्री सोमराज तिमिल्सिना	हुलाक कार्यालय चौविसे, धनकुटा

कार्यालय सञ्चालन तथा व्यवस्थापन तालिम कार्यक्रम-२०८३

(सेवाकालीन तालिम-१२ औं सत्र)

मिति: २०८३/०१/३० गते देखि २०८३/०३/०७ गते सम्म: ३५ कार्यदिन

मुकाम: बबरमहल, काठमाडौं

सहभागीको नामावली

सि न	प्र.प. नं.	पद	नाम/थर	कार्यालय
१	६४२७	नासु	श्री सरोज कुमार यादव	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सर्लाही
२	६४२८	ना.सु.	श्री वृहस्पति गौतम	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेहथुम
३	६४२९	ना.सु.	श्री हर्कबहादुर शाही	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रुकुमपूर्व
४	६४३०	ना.सु.	श्री नगेन्द्र आलेमगर	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गोरखा
५	६४३१	ना.सु.	श्री सरोजकुमार श्रेष्ठ	गोश्वारा हुलाक कार्यालय, काठमाडौं
६	६४३२	ना.सु.	श्री टिकाराम रोकाय	गोश्वारा हुलाक कार्यालय, काठमाडौं
७	६४३३	ना.सु.	श्री कुमार सिंह लामा	गोश्वारा हुलाक कार्यालय, काठमाडौं
८	६४३४	ना.सु.	श्री मिनाराम के.सी.	विज्ञापनवोर्ड
९	६४३५	खरिदार	श्री मनिराज सेजुवाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रूपन्देही
१०	६४३६	खरिदार	श्री विष्णु प्रसाद नेपाल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रूपन्देही
११	६४३७	खरिदार	श्री कुलदिप खड्का	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रामेछाप
१२	६४३८	खरिदार	श्री कपिलदेव दाहाल	हुलाक सेवा विभाग

१३	६४३९	खरिदार	श्री केदार प्रसाद भण्डारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दोलखा
१४	६४४०	खरिदार	श्री सुनिल कुमार यादव	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बारा
१५	६४४१	खरिदार	श्री विनिता कुमारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नवलपरासी पूर्व
१६	६४४२	खरिदार	श्री हरि प्रसाद अधिकारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नवलपरासी पूर्व
१७	६४४३	खरिदार	श्री मुनबहादुर बोहोरा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जुम्ला
१८	६४४४	खरिदार	श्री निरबहादुर राई	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ओखलढुङ्गा
१९	६४४५	खरिदार	श्री जीवराज न्यौपाने	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दैलेख
२०	६४४६	खरिदार	श्री कौशिला पोखरेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलवस्तु
२१	६४४७	खरिदार	श्री यम प्रसाद नेपाली	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलवस्तु
२२	६४४८	खरिदार	श्री लोकेन्द्र मल्ल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोल्पा
२३	६४४९	खरिदार	श्री समिर भुसाल	गोश्वारा हुलाक कार्यालय, काठमाडौं
२४	६४५०	खरिदार	श्री प्रदिप पोखरेल	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिराहा
२५	६४५१	खरिदार	श्री अरुण सेन्दाङ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ताप्लेजुङ
२६	६४५२	खरिदार	श्री अर्जुन लुहार	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा
२७	६४५३	खरिदार	श्री मोहनबहादुर सुनार	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाजुरा
२८	६४५४	खरिदार	श्री रामकृष्ण अधिकारी	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिन्धुली
२९	६४५५	खरिदार	श्री लालबहादुर थारु	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बर्दिया
३०	६४५६	खरिदार	श्री विष्णु कुमार श्रेष्ठ	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अर्घाखाँची
३१	६४५७	खरिदार	श्री संजय घर्तीमगर	हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र
३२	६४५८	खरिदार	श्री प्रतिक्षा भण्डारी	विज्ञापनवोर्ड
३३	६४५९	खरिदार	श्री ओम प्रसाद शर्मा	जिल्ला हुलाक कार्यालय, धादिङ
३४	६४६०	खरिदार	श्री शिवेन्द्र राउत	हुलाक सेवा विभाग

नेपाल सरकार

सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय

हुलाक सेवा विभाग र अन्तर्गतका निकायहरूको सम्पर्क विवरण

अद्यावधिक मिति: २०८२/०६/३०

क्र.सं.	कार्यालय/निकाय	कार्यालय सम्पर्क नं.	कार्यालय प्रमुख (पद)	कार्यालयको मोबाइल नं.	सूचना अधिकारीको मोबाइल नं.	ई-मेल ठेगाना
हुलाक सेवा विभाग						
१	हुलाक सेवा विभाग	०१-५३२९३२१	महानिर्देशक	०१-५३२९३२१	९८५११६९२२७	info@nepalpost.gov.np
केन्द्रीय संरचना अन्तर्गतका कार्यालयहरू						
२	हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र, बबरमहल	०१५३६२७७०	मुख्य प्रशिक्षक		९८५११६९२२७	info@ptc.gov.np hulakprashikshan@gmail.com
जिल्लागत संरचना अन्तर्गतका कार्यालयहरू						
३	हुलाक निर्देशनालय, मोरङ्ग, बिराटनगर	०२१५१२६६५ ०२१५९०५३८ ०२१५९०५३९	नि. हुलाक निर्देशक	९८५११६९२२७		pdbiratnagar@gmail.com
४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ताप्लेजुङ	०२४४६०१२३	नि. हुलाक अधिकृत	९८५२६६०१२२ ९८५२६६०७१०		dpo.taplejung@yahoo.com
५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाँचथर	०२४५२२१०४ ०२४५२२५०४	नि. हुलाक अधिकृत	९८५२६६३६३	९८५२६६०६३३	panchthardpo@gmail.com
६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ईलाम	०२७५२३००५ ०२७५२००५०	नि. हुलाक अधिकृत	९८५२६६०६०५	९८५२६६०६०५	ilamjillahulak@gmail.com
७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, संखुवासभा	०२९५६२१५२ ०२९५६२८५४ प्र.शा.	हुलाक अधिकृत	९८५२०६४१५२		districtpostkhandbari@yahoo.com
८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तेह्रथुम	०२६४६०१२४	नि. हुलाक अधिकृत	९८५२०१०००२	९८५२०१०००२	dpotehrathum@gmail.com
९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, धनकुटा	०२६५२०१५८	हुलाक अधिकृत	९८५२०६१५८		dktdpo@gmail.com

१०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भोजपुर	०२९४२०११६ ०२९४२०११७	नि. हुलाक अधिकृत	९८५२०५२४१६		bhojpurhulak01@gmail.com
११	जिल्ला हुलाक कार्यालय, खोटाङ	०३६४२०१०९	नि. हुलाक अधिकृत			postofficekhotang@gmail.com
१२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सोलुखुम्बु	०३८५२०११३ ०३८५२०४२९	नि. हुलाक अधिकृत	९८५२८२२४२९	९८४८६७४७९	postoffice.solukhumbu@gmail.com
१३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ओखलढुङ्गा	०३७५२०११३	नि. हुलाक अधिकृत	९८५२८४५१३ ९८५२८४४१३ सु.अ.		okhl.dpo@gmail.com
१४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, उदयपुर	०३५४२२१३९	हुलाक अधिकृत	९८५२८२९७७७		hulakudayapur@gmail.com
१५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, झापा	०२३४५५७७९	हुलाक अधिकृत	९८५२६५५७७९	९८४२६३८०६५	districtpostofficejhapa@gmail.com
१६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सुनसरी	०२५५२०१००	हुलाक अधिकृत	९८५२०६४४९९ ९८५२०६४४९८ सु.अ.	९८५२०६४४९९	sunsaripostoffice@gmail.com
१७	हुलाक निर्देशनालय, धनुषा	०४१४२०१६२	नि. हुलाक निर्देशक	९८५४०२९०२४		dhanushapost@gmail.com
१८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सप्तरी	०३१५३००६७	नि. हुलाक अधिकृत	९८५२८२०७६७		saptarihulak185@gmail.com
१९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिराहा	०३३५२००१८	हुलाक अधिकृत	९७६५५३३१४८ ९७६५५३३१३९		sirahahulak@gmail.com
२०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, महोत्तरी	०४४५२००४० ०४४५२०५८०	हुलाक अधिकृत	९८५४०३००४० ९८५४०३३१४०	९८५४०३०६९	postofficeamahottari@gmail.com
२१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सर्लाही	०४६५२०१६१	नि. हुलाक अधिकृत	९८५४०३८१६१		dposarlahi046520161@gmail.com
२२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रौतहट	०५५५२०१७४	हुलाक अधिकृत	९८५४०४०९८४	९८४९९८६२३०	dporautahat7@gmail.com
२३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बारा	०५३५५००४५	हुलाक अधिकृत	९८५४०४९५२५		barahulak@gmail.com
२४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्सा	०५१५२२१७४ ०५१५२३२५९	हुलाक अधिकृत	९८५४०१९५२५		posto.parsa@gmail.com

२५	गोश्वारा हुलाक कार्यालय	०१-४४४३९०९ ०१-४५१२९२४	प्रमुख हुलाक अधिकृत	९८५१२७६३३४		administration@gpo.gov.np generalpostofficenepal01@gmail.com
२६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दोलखा	०४९४२११८०	नि. हुलाक अधिकृत	९८५४०४५१८०		dolakhapostoffice4500@gmail.com
२७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रामेछाप	०४८५४००३५ ०४८५४०५०४	नि. हुलाक अधिकृत	९८५४०२२०२७ ९८६३०२३०२६ सु.अ.	९८४४२०६२९०	ramechhaphulak@gmail.com
२८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिन्धुली	०४७५२०१२१	हुलाक अधिकृत	९८५४०४४१२१ ९८५४०४५२२१	९८४४०४०१३२	dposindhuli121@gmail.com
२९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोक	०११४९०१७० ०११४९०५९१	हुलाक अधिकृत	९८५१३४५२९४		dpokavre11@gmail.com / www.kavre.nepalpost.gov.np
३०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सिन्धुपाल्चोक	०११६२०११६	हुलाक अधिकृत	९८५११४७७८१		dposindhu@gmail.com
३१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रसुवा	०१०५४०१४५	नि. हुलाक अधिकृत	९८५१२२८०२१ ९८६३१९५१२० सु.अ.		postoffice45000@gmail.com
३२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नुवाकोट	०१०५६००९५	नि. हुलाक अधिकृत	९८५११६७१९७		npobidur@gmail.com
३३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, धादिङ्ग	०१०५२०११४ ०१०५९०१३१	हुलाक अधिकृत	९८५११०४२६० ९८५१३१२११४		dpodhading123@gmail.com
३४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, चितवन	०५६५९५०३७ ०५६५९४३६१ ०५६५९५५३०	हुलाक अधिकृत	९८५५०८१२६१ ९८५५०९२२६५ सु.अ.		chitwan.postoffice@gmail.com
३५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मकवानपुर	०५७५२०३३३ ०५७५२२४८८ ०५७५२००८८	हुलाक अधिकृत	९८५५०८५२३३	९८४५५५०८७	dpo.makwanpoot@gmail.com
३६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, भक्तपुर	०१६६१४१५३	हुलाक अधिकृत	९८५१३३०८६३ ९७४१६६४८४३	९८५११८६४०२	dpobkt@gmail.com
३७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, ललितपुर	०१५४२२१३४ ०१५४४४४८५	हुलाक अधिकृत			postoffice1tp@gmail.com

३८	हुलाक निर्देशनालय, पोखरा	०६१४५५२३५ ०६१४५६०११ प्र.शा	हुलाक निर्देशक	९८५६०७९९०० ९८५६०७५२३५	९८५६०७९९०० ९८५६०७५२३५	हुलाक निर्देशनालय, पोखरा hulakpaschimanchal@gmail.com
३९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गोरखा	०६४४२०११२	हुलाक अधिकृत	९८५६०७०११२	९८५६०७०११२	postofficegorkha@gmail.com
४०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, लमजुङ	०६६५२०११३	हुलाक अधिकृत	९८५६०४५२७६ ९८५६०१८१४०	९८५६०४५२७६ ९८५६०१८१४०	postlamjung@gmail.com
४१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, तनहुँ	०६५५६०११३	हुलाक अधिकृत	९८५६०६४११३	९८५६०६४११३	tanahunhulak@gmail.com
४२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मनाङ	०६६४४०२३५	नि. हुलाक अधिकृत	९८५६०४९२३५	९८५६०४९२३५	dpomanang@gmail.com
४३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुस्ताङ्ग	०६९४४००२२	नि. हुलाक अधिकृत	९८५७६५०७५६	९८५७६५०७५६	dpomustang2@gmail.com
४४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पर्वत	०६७४२०१०८	नि. हुलाक अधिकृत	९८५७६७१८६८ ९८५७६८०१०८	९८५७६७१८६८ ९८५७६८०१०८	info.parbatpost@gmail.com
४५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, स्याङ्जा	०६३४२०१०३ ०६३४२४५३०	हुलाक अधिकृत	९८५६०५३१०३ ९७४८४३३२९१	९८५६०५३१०३ ९७४८४३३२९१	syangjapostoffice@gmail.com
४६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, म्याग्दी	०६९५२०२२२	हुलाक अधिकृत	९८५७६७४२२२ ९८५७६६८२२२	९८५७६७४२२२ ९८५७६६८२२२	districtpostoffice33200@gmail.com
४७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बागलुङ	०६८५२०१५९	हुलाक अधिकृत	९८५७६२४६४०	९८५७६२४६४०	baglung.dpo@gmail.com
४८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व)	०७८५४१०५१	नि. हुलाक अधिकृत	९८५७०८२४५१ ९८५७०८२४५२ (सु.अ.)	९८५७०८२४५१ ९८५७०८२४५२ (सु.अ.)	dponawalparasteast@gmail.com nawalparasteast@nepalpost.gov.np
४९	हुलाक निर्देशनालय, दाङ	०८२५६००२४ ०८२-५६४१४४	हुलाक निर्देशक	९८५७८३६१६८	९८५७८३६१६८	dpodang22400@gmail.com
५०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम)	०७८५२१०३१ ०७८५२०१४१	हुलाक अधिकृत	९८५७०४६०४१	९८५७०४६०४१	dpost.parasi@gmail.com
५१	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रुपन्देही	०७१५७०१६९ ०७१५७१४५३	हुलाक अधिकृत	९८५७०५२४६१	९८५७०५२४६१	dporup.32900@gmail.com
५२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कपिलवस्तु	०७६५६०१९३ ०७६५६०३४६	हुलाक अधिकृत	९८५७०५३१९३	९८५७०५३१९३	nepal.dpo.kapilvastu@gmail.com

५३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, पाल्पा	०७५५२०१४६ ०७५५९०१४६	हुलाक अधिकृत	९८५७०७५१४६	९८५७०७५१४६	dpostpalpa@gmail.com
५४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अर्घाखाँची	०७७४२०१०८	हुलाक अधिकृत	९८५७०८६१०८	९८५७०८६१०८	dpoarg077@gmail.com
५५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, गुल्मी	०७९५२०१८२ ०७९५२०२९५	हुलाक अधिकृत	९८५७०६७१९५ ९८५७०८५१८२	९८५७०६७१९५ ९८५७०८५१८२	dpostgulmi@gmail.com
५६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रुकुम (पूर्वी भाग)		नि.हुलाक अधिकृत	९८५७८४५५२२	९८५७८४५५२२	postofficerukumeast@gmail.com
५७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रोल्पा	०८६४४०१२४	हुलाक अधिकृत	९८५७८४४१२५	९८५७८४४१२५	dporolpaa@gmail.com
५८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, प्युठान	०८६४२०००६	हुलाक अधिकृत	९८४३९३४५४५	९८४३९३४५४५	pyuthandpo@gmail.com
५९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाँके		हुलाक अधिकृत	९८५८०४०२५३ ९८५८०४०२५४	९८५८०४०२५३ ९८५८०४०२५४	dpobanke123@gmail.com
६०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बर्दिया	०८४४२०११८	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८०३९११८ ९८५८०३९११८	९८५८०३९११८ ९८५८०३९११८	dpobardiya118@gmail.com
६१	हुलाक निर्देशनालय, सुर्खेत	०८३५२०२३४	हुलाक निर्देशक	९८५८०४५२३४	९८५८०४५२३४	postalptr234@gmail.com
६२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, रुकुम (पश्चिम भाग)	०८८५३०१२३	हुलाक अधिकृत	९८५७८७२१७७	९८५७८७२१७७	postalofficerukum@gmail.com
६३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, सल्यान	०८८५२००११	हुलाक अधिकृत	९८५७८८००११ ९८५७८८५५५०६	९८५७८८००११ ९८५७८८५५५०६	dpostln1@gmail.com
६४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोल्पा	०८७५५००७५ ०८७५५००२८	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८३६६०७५ ९८५८३६९०१७५ सु.अ.	९८५८३६६०७५ ९८५८३६९०१७५ सु.अ.	dpo550075@gmail.com
६५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जुम्ला	०८७५२००२६	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८३९०९७७ ९८५८३६६०२६	९८५८३९०९७७ ९८५८३६६०२६	postofficejumla026@gmail.com
६६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, मुगु	०८७४६००४५	नि.हुलाक अधिकृत	९८५८३२२२१८	९८५८३२२२१८	dpomugu1935@gmail.com
६७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, हुम्ला	०८७६८००१६	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८३२०८८९	९८५८३२०८८९	क्र

६८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कालिकोट	०८७४४०१०९ ०८७७४००१६	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८३२३३९	९८४८३०१२२५	dpo.kalikot72@gmail.com
६९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, जाजरकोट	०८९६८००२९	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८०८५०८३	९८५८०८५०८३३	dpojkt@gmail.com
७०	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दैलेख	०८९-४२०१४९ ०८९४२०५८४	हुलाक अधिकृत	९८५८०९०१४९	९८४९३२८९३	dpo.dailekh089420149@gmail.com
७१	हुलाक निर्देशनालय, कैलाली	०९१५२११५२ ०९१५२०३००	हुलाक निर्देशक	९८५८४८४००४ सु.अ.	९८५८४०१५२	dpokailai2071@gmail.com
७२	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बाजुरा	०९७५४१०४६	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८४८९०४६		bajuradpo@gmail.com / bajura@nepalpost.gov.np
७३	जिल्ला हुलाक कार्यालय, बझाङ्ग	०९२४२१०५२	नि. हुलाक अधिकृत		९८६८३९९०९	jihuka.bajhang@gmail.com
७४	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी	०९४४४०१४९ ०९४४४०४५२	हुलाक अधिकृत	९८५८४८४८४८२		fwrpdipayalpost@gmail.com
७५	जिल्ला हुलाक कार्यालय, अछाम	०९७६२०१६९ ०९७६२०३१२	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८४८८०६०		dpoachham5@gmail.com
७६	जिल्ला हुलाक कार्यालय, दार्चुला	०९३४२०१२०	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८७७६५०९	९८४८९६१३५	dpodarchula518@gmail.com
७७	जिल्ला हुलाक कार्यालय, वैतडी	०९५५२०१३८	नि. हुलाक अधिकृत	९७६४२०४१५५	९८६५८२९८२२	baitadipost138@gmail.com
७८	जिल्ला हुलाक कार्यालय, डडेल्धुरा	०९६४२०१४१	नि. हुलाक अधिकृत	९८५८७७६१४१ ९७६९०९८३०	९८४८८०१३७३	ddlulak@gmail.com
७९	जिल्ला हुलाक कार्यालय, कञ्चनपुर		हुलाक अधिकृत	९८५८७७६६८६		dpokanchampur10400@yahoo.com

NEPAL POST

EMS EXPRESS MAIL SERVICE

FAST • RELIABLE • GLOBAL

More Than Just Letters — We Deliver Possibilities!

Send Documents & Merchandise Worldwide

- ✓ Safe, fast, and fully trackable delivery
- ✓ Integrated with UPU global digital systems
- ✓ Real-time tracking from booking to delivery
- ✓ UPU Certified Service Standards under EMS Cooperative

Why Choose EMS?

- ✓ Speed that connects Nepal to the World
- ✓ Trust built on postal excellence and transparency
- ✓ Technology-driven service— track every move, every moment
- ✓ Nationwide reach – from your nearest post office to any corner of the globe

When It Matters Most, Send It EMS.

Smart • Secure • Swift

Track your EMS items online: www.gpo.gov.np

www.ems.post

For inquiries:

☎ 01-4530803, Email: ems.gpo@nepalpost.gov.np

NEPAL POST—Connecting Hearts and Businesses Worldwide

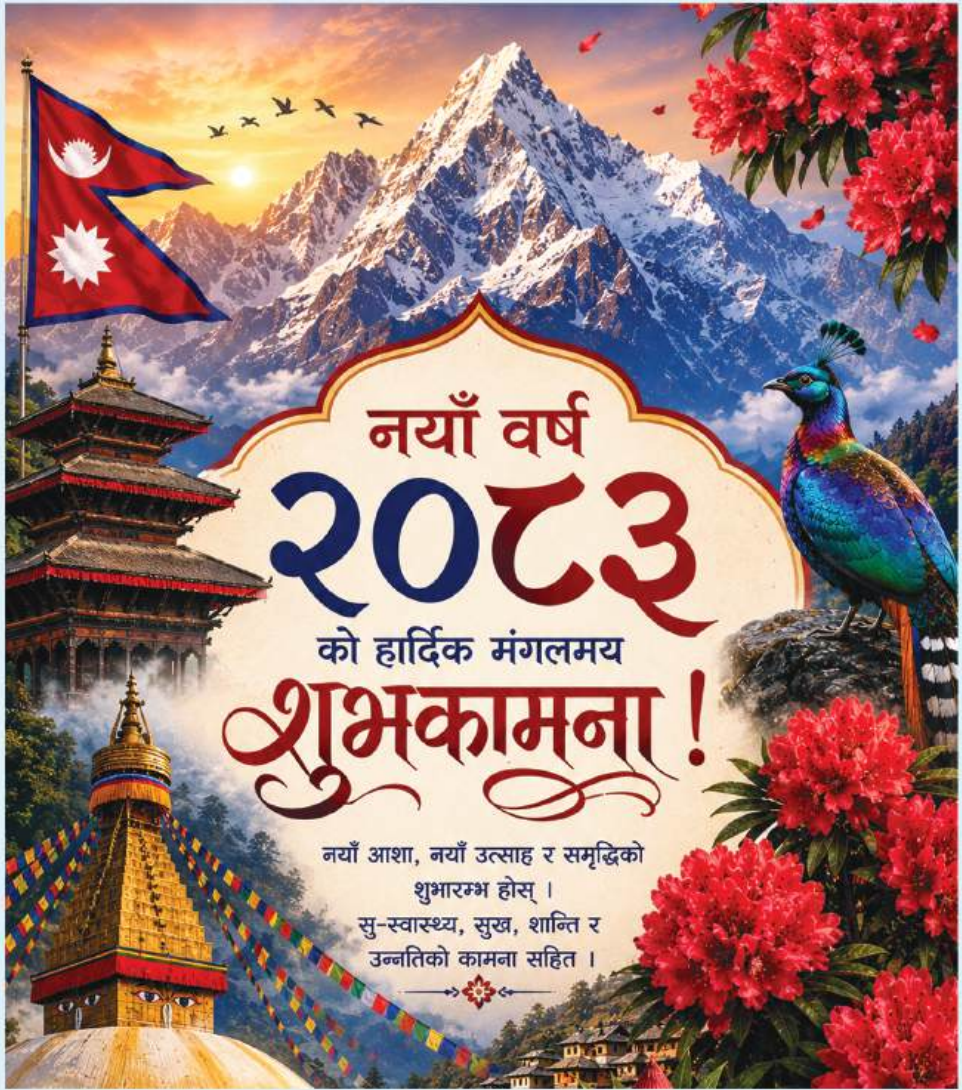
हल्कारा तथा हुलाकी उत्प्रेरक प्रशिक्षण कार्यक्रम, धनकुटा

वक्तृत्व शैली तथा उद्घोषण सम्बन्धी सीप विकास तालिम, काठमाडौं

सेवाकालीन तालिम, काठमाडौं

नयाँ वर्ष
२०८३
को हार्दिक मंगलमय
शुभकामना!

नयाँ आशा, नयाँ उत्साह र समृद्धिको
शुभारम्भ होस् ।
सु-स्वास्थ्य, सुख, शान्ति र
उन्नतिको कामना सहित ।

नेपाल सरकार
सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय
हुलाक सेवा विभाग
हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र
बबरमहल, काठमाडौं